

समर्पणम्

येन कुलपतिना सुतनिर्विशेषं प्रेमपूर्णया दृष्ट्या
प्रेक्षितः सर्वाद्यतरश्च,
तस्मै पुरुषपुङ्गवाय कनैयालाल मृणशीमहामागाय,
येन च विद्यावतां वरिष्ठेन प्रीत्यतिशयेन
अनुशिष्टः,
तस्मै गुरुवर्याय वैकुण्ठेश्वरदीक्षिताय च;
कृतिरित्यं विनम्रशिरसा समर्प्यते ।

—भाईशंकरः पुरोहितः

परमपूज्यानां स्वामिपादानां श्री अखंडानंद सरस्वतीनां

शुभाशीराशयः

श्रेयांसः प्रेयांसश्च विद्वांसः सप्रेम शृण्वन्तु वक्ष्यमाणम् ।
वयमिह नाप्रस्तुतं प्रस्तुमः । प्रसीदन्ति चेतोवृत्तयोस्मदीयाः ।
प्रमोदन्तां भवन्तः । नन्दन्तु विद्यार्थिनः । आलोकयन्तो लोकाः
समुल्लसन्तु । किमत्र कारणम् ! अस्ति तदेतत् । विपश्चिद-
पश्चिमेन श्री भाईशंकरपुरोहितेन बाल्यादारभ्याद्यावधि श्रद्धया
प्रज्ञया तपसा च क्रियासमन्विहारेण देवीं वाचमुपचिन्वानेन तस्या
ऐदम्पर्यञ्च मन्वानेन, भवत्सु सत्सु लोककल्याणप्रेप्सावत्सु, भारतीय-
जननायकानां धार्मिकाध्यात्मिक-राजनीतिक-सामाजिक-क्षेत्रेषु
प्रतिष्ठितानाम् अनेकेषां सत्पुरुषाणां चित्राणि परस्परविचित्राणि
पवित्राणि चरित्ररत्नानि सङ्गृह्य, सङ्ग्रथ्य, सन्निवध्य, तादृशं
सुरसरस्वती-कण्ठाभरणं निर्माय समर्पितं लोकेभ्यो येन समेषां
हृदयम्, आनन्दलहरीभिः रत्नाकरायितं संपद्येत । एतेन सत्कर्मणा
प्रसादपरिपूरितहृदया वयं भूयो-भूयः महामागमेन शुभाशीभिः
समाजयामः । आशास्महे च यदेतादृशाभरणैरन्यैरपि एष गीर्वा-
णवाणीं लोकांश्चोपस्कुर्याद् इति ।

आनन्द वृन्दावन, मोतीशील,
वृन्दावन, जि. मथुरा.

अखण्डानन्द सरस्वती

शुभाशा

आचार्य-भाईशङ्कर-पुरोहिता भारतीयविद्याभवनसंस्थायाः छात्ररूपेण प्रवेशं लब्ध्वा क्रमेण तत्र प्राध्यापकाः, प्रधानाध्यापकाः, निवृत्तेः पश्चादपि केन्द्रसर्वकारनियुक्तिभाजश्चूडामणिप्राध्यापक-पदमपि अलङ्कुर्वन्तिः । एतेषां एतादृश उत्कर्षक्रमो मयाऽपि तस्यामेव संस्थायां सातत्येन स्थितेन सहर्षं दृष्टः । अधुना निवृत्ता अपि ते संस्थां आत्मीयां मन्यमानाः प्रतिदिनं सोत्साहं पूर्ववत् कार्य-भारं वहन्ति । एते पण्डितप्रकाण्डाः सिद्धप्राध्यापकाः प्रवचन-कुशलाः, छात्रान् सम्पन्नमनोरथान् कुर्वन्तः, सरलसंस्कृतमाध्यमेन आकरग्रन्थानपि अध्यापयन्ति । एतेषां भाषासरणिः सरला, मधुरा, विषयानुरूपा, शुद्धा, प्रथितरूढप्रयोगवती नवयुगविचारानपि ऋजुभिः स्निग्धमसृणैः शब्दैः आविष्करोति । अतस्तदीयलेखानां वाचनं सुवाच्यं सुश्राव्यं हृदयंगमं हर्षावहञ्च भवति । अभिनव-ज्योतिर्धराख्येऽस्मिन् ग्रन्थे तैः भारतस्य आधुनिकानां महापुरुषाणां रेखा-चित्राणि चित्रितानि । तेषां विशिष्टं प्रदानमत्र स्पष्टीकृत-मतस्तस्य वाचनेन वाचका गौरवमनुभवन्ति । एते लेखाः संविज्ञास्मिन् भवनस्य संस्कृतवृत्तपत्रे प्रथमं प्रकटीकृताः । अधुना केन्द्रसर्वकारार्थसाहाय्येन ग्रन्थरूपेण प्रसिद्धीकियन्ते । एतस्य उत्तेजकस्य प्रेरकस्य प्रबोधकस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनार्थम्, आचार्य भाईशङ्कर-पुरोहिता अभिनन्दनार्हाः । पुस्तकमिदं अखिलम् अस्य खंडो वा माध्यमिकशालायाः संस्कृतपाठशालायाश्च पाठ्यक्रमे नवीनसंस्कृत-गद्यरचना-निदर्शनरूपेण समाविष्टो भवेदिति आशास्महे ।

—जयन्तकृष्णः ह. दवे.

(मानाहं नियामकः भारतीय विद्याभवनस्य)

अभिनवज्योतिर्धराः

प्रस्तावना

प्राचीनपद्धत्या नवीनतया वा रीत्या, संस्कृतमधीयानाश्चात्रा अन्तिमे शताब्दे जातानां भारतस्य सर्वतोमुखं विशेषतश्च सांस्कृतिकं राष्ट्रियभावनासमन्वितमभ्युदयं साधितवतां मानवोत्तमानां चरित्राणि यथावज्जानीयुः । तेषां महत्ताबीजं किम् ? तेषां चरित्रघटने हेतवः के ? कास्तेषामभिलाषाः ? कौदृशं भारतं तैः कांक्षितम् ? कथङ्कारं भूरि दुःखानि सोढ्वापि तैः देशसेवा समनुष्ठिता ? कथञ्च तैर्भारतीयानामुत्तमसंस्काराणां दिव्यं तेजः प्रकटितमिति बुबोधयिषुणा, केपाञ्चिद्विशिष्टानां चरित्राण्यत्र वर्णितानि । तेषां विचारविम्वं, विश्वस्मिन् विश्वे विशेषतश्च भारत उपकारपरंपरां च निदर्शयितुमयं कृत आस्ते विनम्रः प्रयासः ।

भारतं नाम पुरुषरत्नखनिः । तत्रापि शतकेऽन्तिमेऽत्र यावन्तो यादृशाश्च महापुरुषा उद्भूतास्तावन्तस्तादृशाश्च निखिलेऽपि विश्वे नैकशतक उद्भूता इति प्रत्येमि । अथापि विविधक्षेत्राणि स्वोद्यमेन पुण्यतां समेषां नृवराणां चरित्रग्रथनव्यापारलालसां परिहृत्य, केपाञ्चिदेव चरित्राण्यत्र वर्णितानि ।

तत्रेदमेव प्रयोजकम्, येषां जीवनं कार्यञ्च प्रजानां शुभ-संस्कारोद्बोधकं, राष्ट्रभक्तिसंवर्धकं, संघटनशक्तेर्निर्मापकं, राष्ट्र-स्वातन्त्र्यस्य चार्जने विशेषत उपकारि; तेषामेव केपाञ्चिच्छील-कार्याण्यत्र चित्रितानि । स्थानमर्यादां परिपालयता नैकेषां

यथा—राजा राममोहन राय , प मदामोहन मालवीय , राजेन्द्र-
प्रसाद , सुभाषचन्द्र बोस , ईश्वरचन्द्रो विद्यासागर , स्वामी
श्रद्धानन्द , सुब्रह्मण्य भारती , रमण महर्षि , सर् विश्वेश्वरैया , सी
वो रमन , दादाभाई नवरोजी , लाला लाजपतराय , अबुलकलाम
आझाद , सरोजिनी नायडु-इत्यादीनामनेकेषा स्वस्वक्षेत्रे राष्ट्रसेवा
कर्मणि च भूशमुपकृतवतामपि चरित्राणि विस्तरभयान्न लिखितु
युक्तरूपममन्यत । यदि कृतिरिय जनं सत्क्रियेतान्येषामपि
चरित्राणि भविष्यत्काले लिख्येरन् ।

अन्यच्च, नात्र (ख्रि १९७४ त पर) जीवता महामानवाना
चरित्राण्यन्तर्भावितानि । यतस्तेषामतिसामोप्यात, तंरायत्यामपि बहु
क्रियेत, तेषा विषये नापि स्यात निष्पक्षा दृष्टि समेषामित्यादि
विमृश्य, पुण्यश्लोकाना नामशेषता गतानामेव जीवनान्युप
वर्णिता यत्र ।

अथ च, अन्योऽप्यस्त्यस्य रचनाया हेतु । सस्कृते पद्यापेक्षया
गद्यमल्पीयो भवति । तत्रापि भाष्याणि हितोपदेशतुल्या कथाश्च
विहायान्यत कठिन-कल्पना शब्द-समासभूयिष्ठमिति सारिष्ठमपि,
सच्चमत्कारमपि, पाषाणभेदनमिव खेदकर भवति मृदुमतीना छात्रा-
णाम् । सस्कृतस्य व्यवहारभाषारूपेणोपयोगे चानुपकारि वर्तते । यया
भाषया शैल्या च विभिन्नाना घटनाना भावानाञ्चासन्दिग्धम्,
अनायासञ्च बोधन न भवति न सा भाषा-शैली जीवन्तीति प्रज्ञा-
वन्तो मन्यन्ते । अतोऽल्पसमासा, सरलाऽपि गौरवान्विता, विविध-
भावानुरूपपदान्विता, अवचित्ववचिद् आरोहावरोह क्रोडीकुर्वन्ती,
प्रवहणशीला, नवीनभाषाशैलीतो नातिदूरा भाषा छात्रेभ्यो

लभ्यनीया, तन्मुखेन च अनतिदूरमेतिह्य, भारतस्याध्यात्मिकी
सदाचारसम्पन्ना च स्फुरन्ती सस्कृतिर्जापनीयेति मनोगतं वर्तते ।

निबन्धानां शैली घटनावर्णनञ्च तथादृते यथा पठनसमये
शिरोभारो नानुभूयेत । एकासनेनैव चैकैकं चरितं पठिनुमु-
त्सुकता स्यात् ।

अत्र चरित्राणां क्रमः प्रायः उत्पत्तिकालमनुवर्धयति, न तस्य
तस्य चरित्रनायकस्योच्चावचमावम् ।

अत्र स्वातन्त्र्यसंग्रामस्य, सांस्कृतिक-सामाजिकोत्पन्नाते,
आध्यात्मिकनवजागरणस्येतिह्यविबोधनं चेति मुख्यं भवति लक्ष्यम् ।

यस्य चरितं वर्ण्यते तस्य समकालीनसमाजस्य, विशिष्टपरिस्थिते-
श्चापि यावच्छ्रवणमुपन्यासं कृतो भवति । तत्संबद्धानां व्याख्य-
न्तराणामपि चाल्परिचयः कारितः । पाठशालासु महाविद्या-
लयेषु च सस्कृतमध्येतृणामावश्यकता प्रामुख्येन रचनाविषयता-
मयागाहता । विशालकायानां ग्रन्थानां पठने ऐदमनुभवता लघु-
कायैश्च रेखाचित्रं महापुरपरत्नानां परिचयं लिप्सूनां प्रबो-
धाय हृद्यं भवतीति साधनमित्यभ्युपगमः । यद्यपि एतान् मुख्य-
पंथान् विषयोक्तयः गद्यपद्यमया सन्ति केचन ग्रन्थमणयः सस्कृते ।
निन्तु प्रायः प्राचीनां दुर्बोधा, विस्तरशीला च शैलीषु नुवृणन्ति तेजो
नाऽऽवर्जयन्ति सामान्यच्छात्राणां चेनासि । स्वस्वमानुमायायां
प्राप्त्यानेयं ग्रन्थानां श्रितयः ते शमयन्ति स्वीयां जिज्ञासां, यदि नाम
भवति सा । अत्र प्राचीनां शैलीमादृत्यापि नवीनाया आधुनिक-
भाषामुज्जमाया शैल्या तथा सगमं पठन् प्रयतिष्य यथा
विवद्विज्ञानानां प्राचीनप्रचरत्नपठनेच्छायां गगनं गच्छति ।

अत्रादृता शैली १५ शतकेभ्यः पूर्वं रचिता ।

रत्नानामधिक साम्यं दधाति, न समनन्तरकालकृतीनाम् । अतः
अर्वाचीनभाषाशैल्या सस्कृतप्रथविशेषाणाञ्च सेतुस्थाः स्तीय
शैलीति भावये ।

नात्र सर्वत्र सन्धिनिर्वाहः कृतः । यत्र खलु सहितं वाक्यमर्थ-
बोधे चेत् विलम्बनीयात् तत्रासधिकान्येव पदानि प्रयुक्तानि ।
पदान्यपि प्रायो नवीनभाषासु प्राप्तप्रवेशानि आदृतानि ।
अथापि प्रयोगवैविध्यं पदवैविध्यञ्च यथामतिं परिरक्षितम् । बोधे
सरलता व्युत्पत्तिलाभश्चेति द्वयमपि समासादितुं प्रयासः कृतो वर्तते ।

छात्रा इव पण्डितवरा अपि ग्रन्थादस्मान्नवयुगनिर्मातृणां चरित-
बोधेन किञ्चिदज्ञातं जानीयदिति तेऽपि न वितथश्रमा भवेयुः ।

आशासे सस्कृतप्रणयिनो गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः कृतिमि-
भामुदारमनसा स्वागतोऽकुर्युरिति ।

अस्य प्रकाशनेऽर्थसाह्यं वितरद्भारतशासनं, प्रकाशनभार-
मुमुद्रणव्यवस्थामुद्बुद्धञ्च मम पानुसंस्था भारतीय-विद्याभवनम्
आशीर्वादवाक्यैश्च सुबहुं प्रोत्साहिनः पू. श्री अखडानन्दस्वामिनः
भवनस्य मा० नियमकान् दवेमहाशयाश्च प्रति सादरं सप्रणति-
ं च कृतज्ञतामावहामि ।

अनुक्रमणिका

पृष्ठम्

शुभाशीराशय -स्वामी अखण्डानन्द सरस्वती

III

शुभाशसनम् -प्रा ज ह दवे

IV

प्रस्तावना - लेखकस्य

V

१ स्वामी दयानन्द सरस्वती

१

२ परमहंसो रामकृष्ण

१८

३ लोकमान्य तिलक

३५

४ कवीवरो रवीन्द्रनाथ

५९

५ स्वामी विवेकानन्द

७८

६ महात्मा गान्धि

९९

७ कस्तुरबा गान्धि

११६

८ महायोगी अरविन्द

११८

९ स्वामी रामतीर्थ

१२९

१० सरदार वल्लभभाई पटेल

१४०

११ राजगोपालाचार्य

१५६

१२ सर्वपल्ली राधाकृष्ण

१६७

१३ पण्डितो जवाहरलाल

१८०

१४ कुलपति श्री मुनशी

१९८

१५ लालबहादुर शास्त्री

२०५

१६ ज्ञाननिधि मन्वृतम् (परिशिष्टम्)

२०९

महर्षिः दयानन्दः

वेदानाश्रित्य लोकानां वीर्यवद्धर्मदेशिने ।

दयानन्दाय धैर्यौजोदयानां मूर्तये नमः ॥

जन्मकालीनभारतम्

अपारा खलु कदनाकरस्य कदना भारते कर्षे । यदा यदा हि भारत-
स्यात्मा ग्लानिमाप्नोति, आसुरबलं विपद्यते, हताशो दैन्यं भजति, नाना-
स्त्वेशक्तिषु ईश्वरास्यामपि जहदियालस्यते, अज्ञानान्धकारच्छन्नदृष्टिः
धर्मादिषु व्यामुह्यति, भयं शुभ्रं च पूर्वप्राप्तं दायं विस्मृत्य लुच्छान् कलु-
पितव्यापाराननुतिष्ठति, तस्य विवेकप्राणा प्रज्ञा च विलुप्तप्राया भवति;
तदा कश्चिदुदारकर्मा, धृढाधनः, दैवीसंपद्विप्रहृष्टो महापुरुषो भूमिमेता-

मधिष्ठाय भास्वानन्धकारपटलानिव सर्वां तिमिरततिं निरस्थति । एता-
दृशमहापुरुषमणिभिर्मण्डिता भवति भारतीया इतिहासमाला ।

आङ्गला भारतमातर सर्वश समाक्रम्य स्थिरपदा अभवन् । परस्पर
कलहपटवो भारतीया राजान्, स्वातन्त्र्यभावनाशून्या, प्रजाश्च कुटिलमतीना
शौर्यदास्यनिधीनामाङ्गलानां प्रभावभुग्ना अभूवन् । विधर्मद्वेषपराणा विलास-
शतैः प्रजाधनमात्मसत्त्वञ्चापवाह्यता यवनानां शासनमस्ताचलशिखर-
माश्रयते स्म । हिन्दूराजानो गलितसत्त्वा विलासविपन्ना अभूवन् । स्व-
भावतो धर्मप्रियाऽपि भारतीया जनता बाह्याडम्बर धर्मानुष्ठानमिति, निष्प्राण-
त्रियाकाण्ड च परमार्थसाधनमिति, जातिभेदोपभेदपरिकल्पनाञ्च परमश्रेय-
साधनमिति कलयति स्म । धर्माधिकारिणो सर्वतुन्दिला, अहध्रेष्ठताप्रति-
ष्ठापनपरा, वेदादिस्वाध्यायादहेरिव विभ्यत धर्मतत्त्वावबोधशून्या, आत्म-
ख्यापनकरता, विगतविदेकनयना, अधर्मं धर्मं कलयन्त, अविदग्धान्
श्रद्धानूननुयायिनोऽपि तथा ग्राह्यन्त, आन्ध्यगतैः स्वयं पतन्तोऽन्याश्च पातयन्ति
स्म ।

एतादृशे विकृतिभूयिष्ठे काले भारतस्य पश्चिमसमुद्रोपकण्ठे, गुर्जरप्रदेशे
नररत्नधनिभूताया सौराष्ट्रशब्दिताया भूमौ, पुरुषपुङ्गवः वशिचत् प्रादुर्बभूव ।

बाल्यावस्था

सौराष्ट्रे मोरबीसशबमेव पत्तनं वर्तते । तदा तत्र हिन्दूशासनमासीत् ।
मोरबीसमीपे च ढङ्गूरा नाम ग्रामो वर्तते । तत्र कृतवसति, वैदिकधर्मेनिष्ठ,
सज्जनप्राणी वरदानजी त्रिवेदी नामा विप्रश्रेष्ठो बभूव । तस्य पतिप्राणा
व्रतनिष्ठा पत्नी १८८१ विप्रमाश्रये, भाद्रपदस्य मङ्गलभूयिष्ठे शुक्लचतुर्थमीदिने
पुत्ररत्नममूत । राज्ये महत्प्रदमर्घितिष्ठत पितुः पुत्र इति सा शैशवे बहुल
मानितो बभूव । तस्य च मूलराङ्गूर इति नक्षत्रान्वित नामात्रियत ।

वृत्तोपवीतस्य मूलराङ्गूरस्य यथाविधि वेदादिशिक्षा प्राप्ताभवत् ।
पुष्ट्यात्र स्वभावत एवोद्यमी अमन्दोत्साह मेधावी च मूलराङ्गूर व्याकरण

वेलांश्च सोत्साहं पठन् त्रयोदशात्मक एव वयसि समग्रं शुक्लयजुर्वेदं पाणि-
नीयञ्च स्मृतिसादकरोत् । एवमेव चेदसावपठिष्यत् कर्मकाण्डशिरोमणि-
रभविष्यत् । किन्तु प्रसङ्गं कैश्चित् तज्जीवनोद्देश्यमेव परिवर्तनमवाप ।

शिवरात्रिपूजा

परपरानुसारं पित्रा प्रयुक्तो मूलशङ्करः शिवरात्रिदिनं उपवासं कृत्वा रात्रौ शिवलिङ्गेऽभिषेकं भक्तिभरितेन चेतसा कुर्वन्नासीत् । सकलाया रात्रौ एवमुपासितो भगवान् शिवः साक्षात्प्रादुर्भूय भक्ताय वरं ददातीति श्रुतमासीत्तेन । स च तत्तयैव श्रद्धां । व्यतीताया मध्यरात्रौ सर्वे उपासका निमिलितनयना प्रसारितगात्रा सन्धितभित्तयश्च निद्राभिभूता अभूवन् । भगवद्दर्शनं लालसो मूलशङ्कर एव वितमस्कः पूजाप्रवणः आसीत् । तदेव चपलगतयो भक्ष्यमार्गणव्यग्रा केचन मूपकास्तत्रागच्छन् । प्रसादपूर्णेषु पात्रेषु निर्वाधं सञ्चरन्तः शिवलिङ्गमप्यधिरूढः । दृश्यमिदं मूलशङ्करस्य चेतो विक्षोभयामास । शिवस्तुतिप्रवणानामनास्या, मूपकविद्रावणेऽप्यसमर्थं शिवलिङ्गं च विभावयतो मूलशङ्करस्य मनः सशयप्रभञ्जनोन्मादितमभवत् । तस्येश्वरमूर्तिपूजाविषयिणी श्रद्धा समूलकाप कपिताऽभवत् । ईश्वरस्य यत् तात्त्विकं रूपं तद् द्रष्टुं स उत्कमना बभूव । ततो व्यतीते वर्षत्रये तस्यानिस्नेहभाजनं भगिनी दुर्निवारेण व्याधिना लोकान्तरं प्रातिष्ठत् । ततश्चाल्प एव काले तस्य परमादरभाजनं पितृव्योऽपि लोकान्तरं जगाम ।

एभिस्तिभिः प्रसङ्गैर्मूलशङ्करस्य चेतोऽतिव्याकुलं बभूव । न कुत्रापि तन्मनोऽरज्यत् । यं यमपश्यत् तं तं स जीवनस्य किं रहस्यम् ? परमात्मनः किं वास्तव स्वरूपम् ? कथं वा तत्प्राप्तिः ? एवमादीन् प्रश्नान् पृच्छति स्म । केचन तथा पृच्छन्तः तं मत्तं, मन्दमतिं वाऽऽकलय्य निरुत्तरा अभूवन्, अपरे तूपहसन्तः तमभर्त्सयन् ।

मूलशङ्करस्य शुष्कां भन स्थितिं विभायन्तौ तत्पितरौ स विवाहरग्गवा
दृढ बद्धमैच्छताम् । मूलशङ्करस्तु विवाहं जानमेवामन्यत । अथापि नातो
पितुराशा साक्षात् प्रतिवर्तुं शशाक । अतोऽविदितसचार एव पत्न्याबभूव
विवाहदिनात्पूर्वम् । अहविश सञ्चरन्, अविदितगन्तव्य, अविश्विनो
घैर्यैकबन्धु विशोरो मूलशङ्कर वैश्विद् दिनैः सिद्धपुराण्य यात्राद्येव प्राप्त ।
तत्र यात्रिकाणां सम्मर्दं कुतुहलविस्फुरितनेत्रं पश्यन्नेव गृहीत पितृप्रेषितै-
रनुधावकैः । पलायनसाहसं तद् विपल परिभावनं क्षोभविषण्णवदनं स
पुनरपि नीतं टङ्कारागृहम् ।

निम्नगामी पयः प्रवाह इव मनोभिगमो न निवारयितुं शक्यः । कृतेष्वपि
नैकेषु प्रयत्नेषु न मूलशङ्करस्य मनो गृहव्यापारेषु ससारभोगेषु चासज्जतः ।
स खलु जगन्मूलं किम् ? जीवनार्थं न ? किं सत्यम् ? कश्च तदवाप्तेरुपायः
इत्यादि चिन्तासन्ताननिमग्नो न विद्यान्तिमनभतः । अतः पुनः पलायन-
प्रवणो बभूव । शरीरादिनिरपेक्षं साध्वैकनिष्ठो दृढसंकल्पो मूलशङ्करः
पुनरपि स्वजनप्रीतिं, गृहसुखञ्चाविगणय्य प्रच्छन्नं पलायितः । तदा तद्वयं
२१ वर्षात्मकमासीत् । अतः पक्वधियोऽस्य न पुनर्गंहणमभूत् । सतः
पूर्णनिन्दस्वामिना च प्रव्रज्यायादीक्षितं दयानन्देत्यन्वर्थनाम धृत्वा भारतमातुः
सर्वभागेषु पर्यटनमारभतः ।

अथाकिञ्चनोऽयं दयानन्दो ग्रामाद्ग्रामं, तीर्थात्तीर्थं, मठान्मठञ्चानारतं
बध्नामः । किन्तु क्वापि हृदयोन्मायस्य प्रपञ्चमूलविषयकस्य जन्ममृत्यु-
रहस्यात्मकस्य प्रश्नस्य समाधानं नावभतः । सर्वत्र स प्रायो मृषावागाडम्बर-
लग्नान्, स्वश्लाघारतान्, उदरभरिणः, दम्भनशवावालीकयत् । मठाधिपेषु
मन्दिरेषु, सन्यासिसत्तरेषु, धर्मविद्योपजीविषु, न कुत्रापि स यथार्थधर्मानुष्ठानं,
परमात्मपरायणताञ्च साक्षादकरोत् । अतो भृशं सतप्तहृदयं, किञ्चूतव्य-
ताविमूढश्च स निराशाविद्धो भारतमातुरार्यधर्मस्य च दुरवस्थां दूरीकर्तुं मु-
पायमपश्यन्, जीवितनिरपेक्षो बभूव ।

जीवितनिर्वेद

अयंकदा उत्तराशातीयंराजस्य दक्षरीनायस्य यात्रा निर्वर्त्य, प्रतिनिवर्तमानो विम स्क एव दयानद हिमालयपुत्र्या अतक्नदाया नील, पाषाणभेदि, खलखलध्वनिना दिशामन्तराणि पूरयज्जल, निनिमेपमवलोकयन्नासीत् । तत्तीरे तूष्णीं तिष्ठन् भातु क्रोडाभिलाषी किन्ष्टो बाल इव स तरङ्गनृत्यन्त्या नद्यारन्तरङ्गे आत्मानमपयितु धृतबुद्धिरभवत् । तस्य किञ्चुतं व्यताढ चेनो विरुद्धा दिग कपंतामुच्छलद्भावाना युद्धभूमिरिवाभवत् । एकतो जन्मबन्ध्यता पश्यन् देहमूत्तष्टुमकामयत, अपरतरचात्महत्या क्लेशमध्यापिनी जुगुप्सितामलोक्याञ्च कलयन् तस्या निवृत्ति युक्तरूपा मन्यते स्म । अन्ते च वेनचिद्गृहोत्वा कृष्यमाण इव ततो निवृत्य हरद्वारमार्गं प्रपन्न ।

गुरुकुलवास.

आसीत्कश्चिदखिलभास्त्रपारदृश्व वाह्यचक्षुःशून्योऽपि प्रज्ञाचक्षुषा प्रद्योतमान, अतीन्द्रियानपि भावान् साक्षादिव पश्यन्, वृद्धोऽपि देहद्रुडिम्ना यूनो लज्जयन्, विजिनेन्द्रिय, जितकपाय, धर्मात्मा प्रव्राट्श्रेष्ठो विरजानन्द । श्रीवृष्णबालक्रीडापवित्रिते बृन्दावनेऽस्याथम आसीत् । अस्याप्रतिम वैदुष्य श्रावश्राव नैके विद्यार्थिनस्तमुपागच्छन् किन्तु क्रोधनस्यास्य तापमहसमाना कनिचिद्भिन्नेवाहोमि पलायिता अभूवन् । गुरुगुणगणाथयोऽप्यय सप्तप्रासाद इव शिष्यशून्योऽवर्तत । नून दृष्टिदोषस्य परिहारेच्छयेवास्मिन् क्रोधकज्जल निवेशित विद्यान्ना ।

विद्यादानैकनृणाञ्च योग्यशिष्याभावादनारत परितप्यते स्म । दावाग्निरिव बन्ध्या विद्या तस्य पर्वताकार देह ज्वालयति स्म । तदैवागतस्तत्र तद्वैदुष्यवृष्टो स्वामी दयानद ।

त सुपरीक्ष्य, तस्यापरिश्राम्या विद्यासुधा च निश्चित्य, तमध्यापयितुमङ्गोचकार विरपानद ।

तत्र भोजनाच्छादनादिव्यवस्था दयानदेन स्वयमेव कर्तव्याऽऽसीत् । तस्याध्ययनिष्ठया परितुष्ट कश्चित् तस्मै भ्रष्टान् चणकान्, अपरो स्वल्प गोदुग्ध, तृतीयश्च वस्त्रद्वयमदात् ।

तपोविद्यानिधेगुरोर्लाभात् प्रहर्षितो निष्ठाधनो दयानदो दिवारात्र तत्सेवाया सरस्वत्युपासनाया च कालमनैषीद् । अधीतस्य सम्पन्नबोधे, आश्रमकर्मस्खलने च स गुरुणा सभर्त्सनं दत्तान् कठोरान् लगुडप्रहारानसहत् । “मूढ ! किमित्यत्र वर्तसे ? दूरमपसर, न मे मृण्मयबुद्धिना त्वया प्रयोजनम्” इत्यनेकशस्तिरस्कृतोऽपि स न प्रतिवचनं ददौ न च पलायनकल्पनामप्यकरोत् ।

गुरुदक्षिणा

एव वर्षत्रये व्यतीते, समाप्ते च विद्याराधने, कृतज्ञतागदगदकण्ठो दयानदो गुरो पादौ गृहीत्वा गुरुदक्षिणा सूचयितुं न्यवेदयत् । अस्यासाधारणेन धैर्येण, अप्रतिमेन मतिविभवेन, अनुपमया च मेधया सुतरा प्रसन्न, तादृश-शिष्यसत्त्वेन चात्मानं कृतकृत्यं कलयन् विरजानदस्तं हर्षशोकमिश्रया वाचाऽप्रापत्—” वत्स ! नाहं त्वत्तो कामपि जडा द्रव्यमयी दक्षिणा कामये । वसिष्ठविश्वामित्रौ प्रकाशिते, राम-कृष्णाभ्यां परिपालिते, सीता-सावित्री-शीलसुरभिते चास्माकं राष्ट्रे, चरित्रशून्यान्, बलवीर्यहीनान् तत्त्वदृष्टि-विहाय मृषा वाग्जालशूरान्, धर्मध्वजिनो नि सत्त्वान् पामरान् जनान् दर्शदंशं नास्ति मे चेतसः शान्तिः । कथन्वन्न पुनरपि वेदविद्या प्रकाशेत ? वयञ्च सर्वव्यापिनि एकेश्वरे भक्तिप्रवणा भारतीया वीर्यवन्तो दुर्दान्ता शीतशालिनश्च भवेयुः । को नु खलु वीर्यवती वेदविद्या प्रकाश्य मिथ्या-प्रत्ययेभ्यो जनाभिधारयेदिति चिन्ताकुलस्य मम न केवलं बहिः, आन्तरमपि जगत्, निबिडेन तमसा छन्नं वर्तते । एतदज्ञानान्धकारं दूरीकर्तुं ममसमर्थोऽहं जीवनमेतन्निष्पन्नमेवावैमि । किमेतया प्रव्रज्यया यदि सा धर्मसेवाया सत्य-प्रकाशने च देहं न क्षपयति, रात्रिन्दिव शोदरपूरणमात्रेण बालं गमयति ? उक्तवैव निश्चिदिव विरम्य च पुनर्वभाषे गुरुवत्यो गुरुः—”ततः ! त्वामन्तरा

नाह पश्यामि कञ्चित् गुरुभारमिम वोढु समर्थम् । गच्छ । तीर्थेषु, मठेषु, मन्दिरेषु, नगरेषु, ग्रामेषु, पल्लवीषु च पर्यटन्, ओजस्विनी प्रोत्साहिनी चार्थ-
विद्यार्चिष प्रसारय । तदेव मे दक्षिणा भवतु । तामेव गुरुदक्षिणा लब्धु-
मद्याप्यहमुच्छ्वसिमि । त्वमेव ता दातु क्षमस इति च निस्तशयमवमि" ।
इति ।

भावनासलिलांघेन गुरुमुखकुहरादुत्पीडपूर्वक प्रवहन्ती पीयूषगङ्गा
निरुच्छास पिवतो दयानदस्य चेतो निस्तमस्क निश्चितकार्यं प्रगल्भसकल्प च
समपद्यत ।

"गुरुप्रवर ! भवत्लब्धप्रकाशोऽयं जनो भवदीयामभिलाषामिमाम्
आदेश परिभाव्य, नतेन शिरसा ता समङ्गीकरोति" ।

"गच्छ वत्स ! आर्यजुष्ट मार्गं प्रतिपद्यस्व । शिवा सन्तु ते पन्थान " ।
इति सपुलकमभिभाषमाणो गुरु दयानदशिरो हस्तेन स्पृष्ट्वाऽऽशीर्वादान-
वर्षत् ।

प्रचारयात्रा

तदा भागीरथीसलिलशीतले, हिमालयपादपरिवृते पवित्रे हरद्वारक्षेत्रे
कुम्भेति धर्मयात्राकालोऽवर्तत । दयानदस्तत्र गत्वा सम्मर्दस्थितान् जनसघाना-
कार्यं, वैदिकधर्मस्य वीर्यवद्रूप प्रकटयितुमारभत । सुदृढ वृषस्कन्ध तेजस्वि
च शरीर, मेघगभीरो स्पष्टवर्णो मधुरश्च स्वर, असदिग्वार्थ, मञ्जुल-
पदावलिमण्डित अस्त्रलन् तत्त्वस्पर्शी अविकलश्च वाक्प्रवाह, प्रहसनप्रचुरा
लोकभोग्या, तर्कतीव्रा निश्चयावगाहिनी मर्मस्पर्शिनो च प्रस्तावशैली,
इत्येभिरुपकरणैः सनाथो दयानदोऽचिरादेव सहस्रशो जनानामेकमात्रमाकर्षण
बभूव ।

अनिकेतनोऽयं यत्र यत्र सविशति स्म तत्र तत्र सभामण्डप इवाभवत् ।
स खलु प्राचीनान् वेदब्राह्मणान् कालप्रविष्टान् जीणान् प्रत्ययानुपहसति

स्म । परमात्मानं न पापाणेषु अपि तु सकलव्यापिन, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमन्त,
एकरूपमेव च प्रतिपत्तुमुपदिशति स्म ।

“न तीर्थयात्रया, न गङ्गास्नानेन, न चोच्चावचजातिविचारप्रतिष्ठा-
पनेन, न तिलकादिबाह्याचारैरपि तु पांशुपूर्णैः सदाचारेण, वेदनिदिष्टेन
विज्ञानेन, सर्वबन्धुभावप्रवर्तनेन, हिदूनां हीनभावहापनेन, विधर्मिणा प्रती-
कारशक्तिप्रवर्धनेन, अन्त्यजादीनामस्पर्शभावपरित्यागपूर्वकमात्मसात्करणेन,
नारीषु दिव्यभावसन्दीपनेन, तासां च द्रोपदीवदात्मसंमानसधुक्षणेन—इत्येव-
मादिभिरेवोपायैरायं धर्मः स्वनुष्ठेयः, रक्षणीयः संवर्धनीयश्च ।”

“हिन्दुमिर्नोचत्वेन परिगणिताः, अवमानस्याघोगतेरश्च परां काष्ठां
प्रापिताः अन्त्यजाः प्रतिदिनं हस्तामघर्मं खिस्तधर्मं वा आश्लिष्यन्ति । तथा
कृतवन्तश्च पुनः शिक्षां, प्रतिष्ठां, अधिकारपदञ्चावाप्य, स्पर्हणीयस्पर्शा
जायन्ते । कीदृशीयं मौढ्यप्रसूता हिन्दुबुद्ध्या क्षतिः ! विश्वबन्धुत्वव्यापक-
स्यायं धर्मस्य च कीदृगिदं विडम्बनम् ! कथञ्चास्य व्यवहारस्य दुरायति
न पश्यथ ! एतेन खलु न केवलं हिदूनां धर्मः, अपि तु राजकीयं, आर्थिकं,
सामाजिकं, नैतिकञ्च जीवनं विपत्स्येत । नारीणां शिक्षया स्वाभिमानः
पोषणीयः । निःसत्त्वा दास्यभावदीनाः स्त्रियः कथं नरशार्दूलान् प्रसूयेरन् !
कथं वा ता आत्मजानां सत्यं शीलं आत्मगौरवं च प्रदीपयेयुः । ननु मूलमार्ग-
प्रसूतिः । न जातु धूयं तुच्छं मूषाप्रत्ययकुण्ठितं, कूपमण्डूकायमानं जीवनं
यापयितुमर्ह्य । अस्माकं दीर्घवृष्टयो मृनयो युष्मद्दुरवस्थां विभाष्याभूजि
मुञ्चन्ति, धामरतां पश्यन्तो सज्जन्ते, संकुचिततञ्च सञ्चिन्त्य विपण्णा
निःश्वसन्ति ।”

एवमविरतः प्रवर्तमानो दयानदवाक्खलः श्रोतॄणामजानामुर खण्डश
करोति स्म । नास्य भोजनाच्छादनवासादिचिन्ता येन श्रीमतो मठाधिपा-
ननुनयेत् । नासौ सम्मानावादी येन धर्मध्वजिनो धर्मनेतृनावर्जयेत् । नास्य
कष्टभीतिर्येनाधिबारेणश्चादृक्तिभिः प्रीणयेत् ।

भौतिके जीवने गलितास्योऽथ पुरुषपुङ्गवो भारतस्याज्ञानासुरग्रस्त
चिरमूर्च्छितमात्मानमुद्धोषयितुं समर्थं सर्वमुपायमुपादेय, सर्वविध त्याग
श्रेय, दुःखोदकं साहसञ्च पुरुषार्थममन्यत । स्वसिद्धान्तदृढश्च पुरुषसिंहः
स सर्वशक्तिसमन्वितमपि विपक्ष सिंहो धृक्मिव विना विशोभ पश्यति स्म ।
एव बुद्धिक्षुरेण जनतासशयः शकलीकुर्वन् प्रभञ्जनस्येव सर्वसञ्चारिणोऽ-
स्यानुपायिन इव विद्विपोऽपि वर्धन्ते स्म ।

अथ भारतीयविद्यानां दुर्गरूपा तीर्थमणि काशी प्रस्थिता दयानन्द
स्वमतप्रचाराय । बहवोऽमन्यन्त यद् नास्तिवक्ताया नवावतार चार्वाक इव
प्रवचनपटुरयः काश्या विगलितमदो भविष्यति । काशीं विनः शास्त्रपार-
दृश्वना सनातनधर्मतत्त्वदृशा प्रतिवादिभयङ्कराणां विदुषां खनिरिव वर्तने ।
तत्रत्या घर्माभिमानिनां विद्वांसोऽप्य वादकण्डुमुपशमय्य सनातनधर्मध्वज-
मुन्नमयिष्यन्ति—इति । अतः पूर्वपराजिता नैके विद्वांसोऽपि दयानन्दस्य काशी-
पण्डितं शास्त्रार्थं श्रोतुं काशीमुपगताः । काशीस्था विद्वांसोऽपि, दुस्तर्कैरप-
प्रमाणंश्च प्रवर्तमानं धर्मव्यवस्थामुन्मूलयितुं प्रवृत्तं दयानन्दं शास्त्रार्थचातुर्येण
पराजितुं कृतमतयोजवन्तः । परस्परं परामृश्य च तं पण्डितश्रेष्ठानां वाद-
निपुणानामेकं मण्डलं न्ययोजि ।

वाराणसीविजया

दयानन्द १९६९ ख्रिस्ताब्दे काशीं समागतः । तदागमनं न केवलं विद्वत्सु
परंतु साधारणजनेष्वपि महत् कुतूहलमजनयत् । सोत्साहं सर्वे शास्त्रार्थं दिनं
प्रतीक्षन्ते स्म । विद्यावतामग्रणी काशीनृप ईश्वरनारायणः सभाध्यक्षा वृत्तः ।
एकतो वेदसहाया दयानन्दः, अपरतश्च विद्वन्मूर्धन्या विशुद्धानन्द-ताराचरण-
बालशास्त्रि-वामाचार्यप्रभृतयः स्पर्धालिबोऽभूवन् । एते सर्वेऽपि नैकशास्त्रार्थ-
विजेतारोऽभवन् । किन्तु दयानन्दयुक्ती प्रतिक्षेप्तुं नापारयन् । दयानन्द
वादेन जेतुमसमर्थाश्च रजन्या सम्पन्नाया, दण्डादण्डि-युद्धेन प्रावर्तन्तः समीहितः

साधयितुम् । किन्तु हन्त ! तदा तत्रोपस्थित आरक्षकाग्रणीयुद्धोद्यतान् सान् निवार्य दयानन्द सुरक्षित स्वगृहमनैषीत् ।

तदनु सप्तकृत्व दयानन्द काशी समागत । किन्तु न कस्यापि पुरुष शार्दूल तं धर्पयितुं शक्तिरासीत् । एव काशीविजयेन दयानन्दस्य महिमा, तद्विपक्षाणां द्वेषश्च परा वृद्धिमभजताम् । स खलु भारतस्य सर्वदियु व्रजन् लोकानां वेदाध्ययनेन तदुदितसत्त्वशालिधर्मानुष्ठानेन च वेदनिष्ठा सधुक्षितुमनारतमयतत ।

एतेन हिन्दुधर्मानुयायिना न केवल मिथ्याप्रत्यपरित्यागफल बभूव, अपितु यत् द्विस्त-इस्लामधर्मानुयायिभिः सामाजिकव्यवहारनिन्दया क्षोभितचेतसा हिन्दूनां स्व-स्वधर्मं परिवर्तनं त्रियते स्म सा प्रवृत्तिरपि दृढं खिलीकृताऽभवत् । यतो दयानन्दोपदेशेन निम्नजातीया “वयमपि अन्ये इव समानगौरवभागिनो भवाम” इत्यध्यवस्यन् । वैदेशिके पूर्वं क्षोभितश्रद्धा अपि पुन हिन्दुधर्मस्य जस्ति स्वरूपं प्रबोधिता सन्त “हिन्दुधर्मो नूनं महान् सत्त्वसपन्नश्च धर्म” इति च भावयाचक्रुः । स्वधर्मगौरवबुद्ध्या च धर्मान्तर-स्वीकारमिति परित्यजुः । एकमेकतो रूढिप्रस्ता हिन्दुधर्मपरतो विधमिणश्चापि दयानन्दं शत्रुभावेनापश्यन् । अतो हि दयानन्दस्य शत्रुगण सख्यया वलेन च वर्पतुनन्द इव प्रचीयमान आसीत् ।

आर्यसमाज-स्थापना

हिन्दुधर्मस्य विस्मृतप्रायाणां सत्त्वसपन्नानामोजस्विना चाशाना वेद-मुखेनाप्रतिमेन प्रकाशनेन दयानन्दस्वामिनोऽनुयायिवर्गोऽपि प्रबुद्धमान आसीत् । जनतायां धर्मरुचि वेदनिष्ठा चोचितेन पया कार्यप्रवणा विधातुं स्वामिना आर्यसमाज नामा सध स्थापित । मुवापुर्यां १८९५ ख्रिस्ताब्दस्याप्रिलमासस्य दशमदिने स्थापितोऽयं समाजो हिन्दुधर्मस्य नवीनतया प्रकाशित स्वरूपं जनतायु प्रबोध्यितुं कृतनिश्चयोऽभवत् । समाजेनाङ्गीकृता सिद्धान्ता इमे -

सिद्धान्तषट्कम्

- (१) वेदप्रतिपादितः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापी, अध्यस्तः अद्वितीयः, निर्विशेषः, जगदुत्पत्तिस्थितिसंस्कारणमेव 'परमात्मा' ।
- (२) ऋषीन् द्वारीकृत्येश्वर एव वेदानाविश्चकार ।
- (३) वेदा एव सर्वातिशायि, अबाधितं, शुचितन्मेकमात्रं प्रमाणम् ।
- (४) आर्यसमाजः सत्यसंरक्षणेऽसत्यनिराकरणे चानारतं प्रयतिष्यते ।
- (५) समाजोऽयं जनकल्याणप्रवृत्तीः प्रचासयेत् ।
- (६) जनानां शारीरिकीमायिकी नैतिकीमाध्यात्मिकीञ्चोन्नतिं साधयितुं सर्वेव बद्धकटिः स्यात् ।

आर्यसमाजस्थापना विधाय देशे विविधपत्तनेषु तस्य शाखा प्रशाखाश्च स्थापिता येन प्रतिजन समाजसिद्धान्ता प्रसरेयु । समग्रे भारते कृतपदोऽप्ययं समाजः पञ्जाब-उत्तरप्रदेश-राजस्थान-बिहार-प्रदेशेष्वधिक्येन प्रगुणितप्रकर्ष आसीत् । विविधप्रदेशव्यापिनीनां समाजशाखानां प्रवृत्तिप्रेरणं च केन्द्रीयसमाजेन क्रियते स्म ।

न केवलं भारतेऽपि तु विश्वे बहुत्र स्थलेषु समाजसिद्धान्तान् प्रसारयितुं मण्डलानि निरमीयन्त । तेपाञ्च सचालनं भारतराजधान्या देहल्या स्थितेन केन्द्रियसमाजेन व्यधीयत । एवञ्च आर्यसमाजमुखेन दयानन्दस्य हिन्दुधर्म-दृष्टिं धर्मोद्धारप्रवृत्तिश्च सर्वत्र भूमण्डले वृद्धिमती प्राकाशत । लक्षशो जना समाजसेवामुररीकृत्य, बद्धकटयो ग्रामाद्ग्रामं, जनाञ्जनञ्च हिन्दुधर्मस्य नवावतारं निवेदयन्ति स्म । वेदशिक्षाप्रधानैर्विद्यालयैः, व्यायामशालाभिः, नारीशिक्षासदनैः, दलितजातीनामुद्धारकेन्द्रैः, हिन्दूधर्मस्य हृदयप्रकाशक-ग्रन्थरचनाभिः, प्रवचनशतैश्चैव नैकप्रवाहं प्रवहन्ती भागीरथीव समाज-सरिताऽस्खलितं प्रवहति स्म । नवीनैरनैर्न धर्मप्रवाहेण धीतस्वान्ता दया

नद हिन्दुधर्मस्य सरसक परमात्मदूतसमन्वन्त । 'महर्षि'रित्युपाधिना त
मण्डयित्वा च ते तस्मिन्नात्मन समादर प्राकटयन् । 'सैयद अहमद', नामा
इस्लामधर्मी, 'रेवरण्ड स्कोट', नामा ख्रिस्तगुरुरपि दयानन्दस्याप्रतिमया प्रति-
भया, तेजस्विकार्येण च प्रभावितौ तदनुयायिगण प्राविशताम् । किन्तु नया
सिद्धिर्दयानन्देन विना कष्टमाप्तादिता । पूर्वोक्तप्रकारेण यत्न यत्न स गच्छ
ति स्म तत्र तत्र तस्य तेज शमयितुं प्राणानपहर्तुं च कृतसकल्पा विरोधिर्नोभ-
वन् । तस्य देहव्यापाररक्षका नियोक्तव्या इत्यपि प्रियं सूचितम् । किन्तु
साहसावतारायास्मै न तदरोचत । ये किल साक्षादपकर्तुंमसमर्थास्तान् सिंह
शृगालानि च स कातरान् तृणायामन्यत । न च तादृग्भ्यो भीतिलेशोऽपि
तमस्पृशत । समुपस्थिते च प्रतिद्वन्द्वि-प्रत्यवाये हसन्नेव निष्कम्प तान् प्रति-
तिष्ठति स्म । तादृशा केचन प्रसङ्गा अत्र निर्दिश्यन्ते -

(१) एकदा महर्षि जाह्नवीतीरे सञ्चरन्नासीत् । तदा सहस्रैव दृढ
देहो द्वौ पुरुषौ तमाक्रमताम् । तञ्चोत्सार्य नदीजले उत्थेप्तुमयतताम् ।
तथोरभिप्रायं विदित्वा दयानन्दस्तौ झटिति हस्ताभ्यामाममदं । दृढगृहीतौ
च तावादाय स्वयं नद्या पपात । तस्ताभ्या च ताभ्या सहैव गभीरे जले
निमगज्ज । उद्गच्छत्प्राणी च तौ विभाव्योन्ममज्ज । यमपाशाकल्पात्स्वा-
मिहस्तान्च सदय मुक्तौ तौ सिंहात् सारमेयाविव निम्नमुखावगच्छताम् ।

(२) अमृतसरनगरे स्वामी महत्या सभाया व्याख्यानप्रवृत्त आसीत् ।
सहस्रशः जना गावधान श्रवणंकरता अवर्तन्त । केचन बाला सहस्रैव पापा-
णान् शोषु प्रारभन्त । लोचनगृहीतेषु तेषु "दयानन्दविरोधिभि मिष्टाभ्रदानेन
सोभयित्वा क्षमत्र प्रेषिता " इत्यभजन् । लोचैभ्यो बालान् विमोच्य स्वामी
नम्य सप्रणय स्वादु भक्ष्याग्यदापयत् ।

(३) असाधारणमभूत् स्वामिनः प्रत्युत्पन्नमतिर्दई प्रहसनपटुत्व च ।
एकदा बन्धिद् विद्वन्मानी शास्त्रार्थे स्वामिनं याजयितुमागत । स च स्व
विद्वत्तरं प्रख्याप्य, स्वर्गं स्वाम्योदाया उच्चारणमायचत । दयानन्द स्वीयान्
नयाधर्ममज्ञातान् । उच्चारणान्वाधिनिष्ठति विदुषि स उग्रपाद-"यदि

उर्ध्वं स्थित्या वैदुष्योन्नतिर्भवति तर्हि नूनं स वृक्षशाखामधिरूढः काको भव-
तोऽप्यधिकविद्यः स्यात् । श्रुत्वा तज् जनैः उपहसितः सलज्जः स विना विवाद-
पलायमास ।

(४) अयंकदाज्यं पण्डितः छुरिकाहस्तः समागतः । सोऽभाषीत्
“यो नु पराजितः स्यात्तस्य हि नासिकाच्छेदो भविष्यति ।” समयत्रैव स्वामि-
श्रेष्ठोऽवदत् “किमपराद्धं वराक्या नासिकया ? यदि किञ्चिददद्गच्छेदमर्हति
नूनं तज्जिह्वैव भवतु । सैवापराधिनी भवति” इति ।

(५) क्षमेव क्षमाशीलोऽभवदयं महर्षिः । एकदा स अनुपगहरे
व्याख्यानं कृतवान् । ततः केनचित्ताम्रबलं दत्तम् । मुखे निवेशयन्नेव स
सविषं तदिति बुबोध । स्वामिनिबद्धभक्त्यो रक्षकाग्र्यो “सैयदस्तत्रासीत् ।
स हि विषदं गृहीत्वा कारागारे प्रक्षेप्तुमैच्छत् । किन्तु स्वामी हस्तत्रैवैव-
मवोचत् “विसृज्यतामयं वराकः । अहंभुजानां मुक्तये समागतः, न बन्ध-
नाय” । श्रुत्वा तत् ‘सैयद’ आश्चर्यं पिहितघरो बभूव ।

(६) करणसिंहनामा करणवासभूपो बभूव । तत्कपाले कलद्रक-
आसीत् । कलद्रकः स गङ्गास्नानेन व्यपेयादिति श्रद्धया स प्रतिदिनं खड्ग-
हस्तं गङ्गास्नायाय गच्छति स्म । एकदा मध्येमार्गं स्वामिनं दयानन्दं दृष्ट्वा
सोऽपृच्छत्, “किं भवान् गङ्गा अलौकिकशक्तिमती मनुते वा ?” प्रत्यवतत
स्वामी “गङ्गा नदीरूपेण लोककल्याणकारिणी, किन्तु न तस्या ऐश्वर्यमलौ-
किकत्वं वाऽभ्युपगच्छामि”, श्रुत्वा तत् उन्नमितभ्रूः करणसिंहः पुनरपृच्छत्
“तर्हि गङ्गास्नानात् पापनाश इति न विश्वसिति भवान् ?” स्वामी प्रोवाच,
“भ्रातः ! न नदीस्नानेन साधुदर्शनेन वा पापं प्रणश्यति । अस्माकं कर्मभिरेव
पापं पुण्यं वा प्रलीयते”, स्वामिनो घ्राष्ट्र्यमिदं पश्यन् नृपशुकोपः । कोशाति-
सारं प्रहर्तुकामः खड्गमुदधरत् । स्वामी तु विना विस्मयं उन्नतं खड्गमा-
च्छिद्य द्विधा विभज्य दूरमक्षिपत् । दयानन्दस्य विक्रमेण सज्जितो भूपः पाद-
मध्यपुच्छं कुक्कुर इव तूष्णीमपासरत् ।

(७) मुनेरस्थले एकदा बौपीनमात्रधरो दयानदोऽग्निरय प्रतीक्षमाण तद्विरामस्थले गतागत कुर्वन्नासीत् । तत्र च कश्चिद् गौराधिकारी सपत्निक उपविष्ट आसीत् । सन्यासिषु स्वभावत एवामर्षी स बौपीनघर स्वामिन सद्भूभद्रगमपश्यत् । अशासच्च स्थानाधिकारिण तमपसारयितुम् । स्थानाधिकारी सविनय स्वामिनमुपसृत्याग्निरथागमनेविसर्ग च निवेद्य, कोष्ठान्तविश्रामितु न्यवेदयत् । किन्तु स्वामी सञ्चारस्त्वि प्रख्याप्य न तदङ्गीचकार । तत गौरदशनं परिजिहामु स्थानाधिकारी तूष्णीं स्वकार्यनिमग्नोऽभवत् । गौरस्तु स्वामिनो घाट्यंमसहमान पुनरपि स्थानाधिकारिणमाह्वयत् स्वामिन नि सारयितुञ्च सावष्टम्भमादिशत् । स्थानस्वामी साञ्जलि पुनरपि स्वामिनमन्यत्र गन्तु न्यवेदयत् । विदितगौरावूतस्तु स्वामी तमभाषत — “वद मद्बचनात् गौरापसद यदहम्, आदम—इव—समानोऽस्मि ।” (बाईबलेति ख्रिस्तधर्मपुस्तके सर्वत पूर्वं आदम—इवसज्जको स्त्री पुसावीश्वरेण सृष्टादिति कथा वर्तते) स्वामिन प्रगल्भबचोभिरतितरु कोपपरित गौर विभाव्य, स्थानस्वामी तमवोचत्—‘प्रभो ! नाय साधारण सन्यासी । अय किल प्रगल्भसत्त्वो लोकपूज्यो दयानन्दो वर्तते’ । नामध्वनमात्रेण ससद्भ्रममुत्थाय गौर स्वामिनमुपजगाम । सविनय प्रणम्य, क्षमायाचित्वा च बहुकालसञ्चिताया स्वामिदर्शनकामनाया पूर्याऽमन्दमानन्दप्राकाशयत् ।

दयानदसमये रुडिजालजटिलाद् हिन्दूधर्मादुद्विजमाना भवीनशिक्षा-दीक्षिता केचन विजेतृभिराङ्गलैरादृत रिस्तधर्ममाश्लेष्टुकामा अभूवन् । “मृपाप्रत्ययनिधान किल हिन्दूधर्मोऽत्रो न बुद्धिमतामुपादेय । तत्र हि पापण्ड-पुष्टधर्मव्याजेन ऋजुमतय प्रतीयन्ते । परलोकादिभयेन च जनमनो निबली त्रियते । एतादृशी धर्मव्याजप्रवृत्तिरेव भारतस्य दैन्यं तनोति । पारतव्यमपि हिन्दुधर्मस्य नि सारताप्रसूत भवति । धर्मेणानेन भेदा जातिभेदा, स्त्रीणा गृह्यशरणता, हीनत्वेन परिगणिताना जातीना नि सत्त्वता, शोषणञ्चोद्भावितम् । अत प्रगतिवाञ्छुभि शीघ्रमय त्यक्तव्य” इति तै विचार्यते

स्म । एतत्प्रतिकर्तुं वेदादिप्राचीनवाङ्मयादुदारानन्यत्र सुदुर्लभान् विचारानाकृष्य प्रचार्य च नवोनशिक्षादीक्षितेष्वपि हिन्दुत्वाभिमानं दयानन्दपुगवेन सधुक्षितः । “न वयं कस्मादपि नराद् हीना अपि तूत्तमस्य सस्कारराशेरधि-कारिणो भवामः । अस्माकं प्राचीना ऋषयो न सद्भुक्चिता अपितु निखिल विश्वं बन्धुभावेनापश्यन् । दूरदेशेष्वपि न सस्कृतिसाम्राज्यं व्यधीतत । अतो दास्यभावे प्रविष्टान् सकुचितान् धर्मकल्याणद्वीन् विसृज्य, ज्ञानंकराणि वेदञ्च सम्पागाकलय्य, दृढीयसी परमात्मप्रोति, विश्वव्यापी बन्धुभावः, देवदुर्लभश्च पौरुषप्रकर्षं प्राप्तव्यः” इत्युद्बोधिता राष्ट्रभक्तिः स्वसम्मानभावना च दयानन्देन महर्षिणा । भारतैक्याय एका राष्ट्रभाषा भवत्वित्यपि व्याहृतं तेन नैकशः ।

एतेन यत्र यवनानां प्राबल्यं हिन्दुन च सध्यान्हासः प्रचीयते स्म, तत्र पश्चिमोत्तरभारते अत्युत्साहेन वेदभक्तिः पुरस्कृतं आर्यसमाजस्य कार्यं वेगेन प्रासरत् । दयानन्दश्चानुयायिना प्रबोधाय विरोधिनाञ्च मुखवधायैतान् ग्रथान् जग्रथ - (१) वेदमाध्यम् (२) स्वतन्त्रा वेदमाध्यमूमिका (३) सस्कारसंग्रहः (४) सत्यार्थप्रकाशः । एतैर्ग्रन्थैः वेदानां नवीनदृष्ट्याऽर्थं प्राकाशयत्, हिन्दूधर्मोऽज्ञानप्रसूतरूढिमूलः इति प्रवादश्च दूरीकृतः । “हिन्दूधर्मं समग्रमपि विश्वजनः कुटुम्बः कलयति । समाजस्थितयेऽपेक्षितं कर्मभेदः । किन्तु न तावता प्राकृतिकी उच्चता नापि नीचता, दूरे खलु कस्याप्यस्पृश्यता । स्त्रियाऽपि विविधवदुपनीता वेदादिशास्त्राण्यधीत्य पुरुषवत् समाजश्रेष्ठा भवितुं शक्नुवन्ति ।” एतैर्विचारैः हिन्दूधर्मपुस्तकेभ्यो नि सारं प्रकाशितं ख्रिस्त-इस्लामधर्माभ्यां हिन्दूधर्मो दोषदर्शनबीजमेवोन्मूलितम् । येन तैः क्रियमाणा हिन्दूनां स्वधर्मप्रवेशव्यापारः कुण्ठितोऽभवत् । सस्कृतस्य हिन्दीभाषायाश्च गभीरभाषारूपेणाध्ययनं प्रोदसाहृतः । तेन च राष्ट्रभक्तिरपि नवीना स्फूर्तिमवाप ।

महर्षिर्दयानन्दः एकतो लोकानां कूपमण्डूकतां परिहर्तुम्, अन्यतश्च स्वविषये हीनभावं त्याजयितुं कृतसकल्पः आसीत् । अतस्त्वनवीनेषु ज्ञानविज्ञान-

शाखास्वपि भारतीयं प्रवर्णैर्भाव्यमिति मत्वा श्यामजी कृष्णवर्मा नामा
मेघावी जर्मनदेशं विज्ञानमध्येतु प्रेषित आसीत् ।

“आ नो भद्रा क्रतवो यन्तु” इति वेदधोपणा मूर्तिमती द्रष्टुकामोऽ-
भवन्महर्षि ।

एव विरोधिदलं दृढकृत्य विद्रावयन्नपि महर्षिरयं सर्वेषु समभाव प्रीतिप्र-
वणचेता क्षमाशीलश्चासीत् । नूनमजातशत्रुरन्वयं नामाभवत् दयानन्द ।

अलौकिकी क्षमा

राजस्थानप्रदेशे हिन्दूधर्मसंवधिनी नवीना दृष्टि स्फूर्ति च प्रसारयितुं
तत्र तत्र व्याख्यानां कुर्वन् पर्यटति स्म महर्षि । तथा कुर्वन् स जोधपुर-
नृपेण यशवन्तसिंहेन निमज्जितः । तत्र राजपरिवारस्यानेके सदस्या पूर्वमेव
दृष्टस्वामिनं तस्मिन् बद्धगौरवा अभूवन् । प्रतिदिनं तत्र राजप्रासादे सुदीर्घं
कालं वेदानाश्रित्य स्वामी व्याख्याति स्म । एकदा स राजसमीपं उपविष्टा
नानाज्ञान-नाम्नी गणिका ददर्श, दृष्ट्वा च ता प्राप्तक्षोभं स्वामी सधूम्रद्वयं
राजानमुपालभत । ‘सिंहस्य कुक्कुरीयोग इव नराधिपस्य गणिकायोग’ इति च
प्रतिपाद्य, तं सुतरामभर्त्सयत् । प्रभावमूर्ति हिमवदक्षोभ्य च दयानन्द किमपि
प्रतिवक्तुमक्षमो नृपो नतशिरा बभूव । किन्तु विभववतामग्रेसरा मानघना
च सा गणिका न तन्ममर्ष । सा हि जगन्नाथनामानं स्वामिसूदं पुष्कलेन धनेन
प्रलोभ्य विषं दापयितुमायोजयत् । तथा कृते च सूदेन, स्वामी कतिचिद्-
प्रासान् गलत्रेव विषमिथं भोजनमित्यबुध्यत् ।

पूर्वं नैकशो विषं भुक्त्वा योगक्रियाभिस्तत्प्रभावो नाशित आसीत्स्वा-
मिना । अस्मिन्नपि समये तथा कर्तुमयतत । किन्तु हन्त । अत्युग्रस्य शीघ्र-
व्यापिनश्च विषस्यास्य दुष्प्रभावः प्रतिरोद्धुं न तेन शक्तमभूत् । स्वस्यान्तकालं
समीपस्य विदित्वा करुणाकरः स्वामी जगन्नाथमाजुहाव । स खलु स्वकर्मणा
परितप्यन् किद्रवतं व्यतामूढो वैषम्यानगात्रः स्वामिपादौ गृहीत्वा तौ नेत्राधु-

भिरसिञ्चत् । त हस्तेनोत्तमय्य, दुःसहविषेण पीडयमानोऽपि स्वामी कृपा-
पूर्णं स्वरेणाभाषत — “मूढ ! किमिति त्वयेदं पापमाचरितम् ?” इत्युक्त्वा
हस्तगतं द्रव्यं प्रदर्शयं पुनरुक्त्वान् “भद्र ! गृहार्णतद्धनम् । एतेन तूणमेव
हिमगिरिस्थं नेपालं प्रतिपद्यस्व । विलम्बे कृते राजगृहितस्य ते बन्धो निश्चितः ” ।
इति करुणामयस्यास्यापारा करुणा विभावयन् जगन्नाथ आत्मानं धिक्कारशतै-
र्वर्षयन् निम्नान्न शीघ्रमेव निर्गतोऽभवत् ।

अयं अर्बुदपर्वतं नीतः स्वामी । भयंज्यसेवया तत्र किञ्चिदिव लब्ध-
स्वास्थ्यश्च पुनः अजमेरं प्रापितः । तत्र व्याधिं पुनरपि प्रकुपितोऽभवत् ।
सर्वतो देशात् तच्छिष्यास्तत्राघावन् । १८८३ ख्रिस्ताब्दे अक्तूबरस्य ३०
दिने दीपावलीपर्वणि शिष्यशतावृत्तौ महर्षिः स्वच्छस्रं उपविश्य, गायत्री
वेदमन्त्राश्च भावपूर्णं स्वरेणागायत् । ततश्चोर्ध्वं दृष्टिरभाषत— ‘सर्वात्मन् !
करुणाकर ! जीवननाटकं मे समाप्तमवैमि । पुनश्च तं सकल्पानुसारं त्वा-
शरणं प्रपद्ये’ । एव भाषमाणः शान्तमूर्तिः प्राणानायम्य किञ्चिदतिष्ठत् ।
तदा विसृष्टप्राणैश्च सह तदीयं दिव्यं ज्योतिरपि महाज्योतिषि सम्पन्नमभवत् ।

रामकृष्णः परमहंसः

सर्वे धर्मा परेशस्य प्राप्तये मित्रमार्गदा ।

इति स्वानुभवावस्थित रामकृष्णो महामना ॥

उपसो दिवस्पतिरिव तप पूताया चन्द्रमणिदेव्या सिद्धसरूपो बाल प्रादु-
र्बभूव । अस्य पितुर्नाम खुदिराम चक्रवर्ती आसीत् । बगप्रदेशस्य हुगलीमण्ड-
लान्तर्बर्तिनि कमरपुरग्राम एषा वासभूमि । खुदिराम पूर्वं 'देरे' ग्रामेऽवसत् ।
तत्रत्यो भूस्वामी एकदा कस्मिंश्चिदभियोगे खुदिराम मिथ्याभाषणेन स्व
समर्पयितुमज्ञापयामास । अवदच्च "यदि त्व तपाकर्तुं नानुमन्यसे, त्व
जीविकैकसाधन भूमिरपहरिष्य" इति । सत्यप्रिय खुदिरामो मृषाभाषणाद्
भूमित्यागमेव वर मेने । अय परित्यज्य च देरेग्राम सपरिवार समीपवर्ति
कमरपुर जगाम ।

कमरपुरग्रामे स एक एव ब्राह्मणपरिवार आसीत् । गोपादिकर्मकर-
भूयिष्ठे कमरपुरे वसन्त्यस्य खुदिराम विप्रसहजान् सदाचारान्, परमात्म-
प्रीति, साधुसेवा, परपराधर्मञ्च पूर्ववदेव पर्यपालयत् । तस्य रघुकुलश्रेष्ठे

भगवति रामचन्द्रे परमा भक्तिरासीत् । जगन्नाथपुरीमार्गेऽभवत् कमरपुरम् ।
 अतस्तत्र यात्रिका अविरत गतागत कुर्वन्ति स्म । बहूना साधूना सन्यासिना
 च तद् श्रमविनोदनस्थानमभूद् । छुदिरामस्तेषा सगत्या, सेवया चारुतन
 पुष्परशिं ज्ञानसञ्चयञ्च वर्धयते स्म ।

अथ बालक्रमेणाय द्वौ सुतौ द्वे च सुते अलभत । पञ्चमी वनिष्ठा सन्तति
 मुन आसीद्यस्य नाम 'गदाधर' इत्यक्रियत । अस्य जन्मन पूर्वं गदाधरा विष्णु
 "अहं ते सुतरूपेणावतरिष्य" इत्यभणत् स्वप्ने छुदिरामम् । तद्वचःप्रत्ययेन
 बालस्यास्य नाम तथा विहितमभूत् । अस्य जन्म १८३६ ख्रिस्ताब्दस्य द्वितीय-
 मासस्य २० तमाया तिथावभवत् । बालोऽयं पञ्चहायन एव पुराणादिकथा
 यथावद्वक्तुं शशाक । यात्रानिमित्तमागताना विदुषा विवादकाले तेषामप्य-
 विदितान् विषयान् समाधानवचांसि च वदतोऽयं बालस्याप्रतिमया मेघया
 वचनवैचक्ष्येण च सर्वेषाम् आश्चर्यमभवन् । सकृच्छतमपि सो यथावत्
 सत्स्मार । शालायामध्ययनाय प्रहितस्यास्य मनो नारज्यत पाठविषयेषु ।
 केवलमयं पित्रादिमुखाच्छ्रुतानि परमेश्वरचरितानि, भक्ताचाराश्च श्राव-
 श्रावममादन । अध्ययनान्तराञ्चोद्विजेने स्म । वगमायाया लिपिमात्रमधीत्य,
 ज्ञानागुरुन् प्रणम्य ततो विरला बभूव । अयाप गदाधर शास्त्रपण्डितान्,
 वापायधारिणश्च मन्यासिन उपसृत्य धर्मतृषामुपशमयितुं प्रायतत । किन्तु
 तेन दृष्टं यदीमे शास्त्रव्याख्याने, परमात्मभक्तेर्गौरवप्रतिपादने, ज्ञानदं-
 ग्यादीना माहात्म्यवर्णने च यथा शूरा भवन्ति न तथा तदनुराग्ये ।
 वानरमणो सवादा दृश्यते । अतस्तेषु मन्दादर परमार्थ-
 दिद्रुषुः, बुद्धिमानपि मत्त इव उद्येयनून्य समचरन् ।

अचिरादेव तस्य पिता दिव प्रस्थित । ज्येष्ठश्च रामकुमारश्चो भ्राता
कुटुम्भभरणोपायमनुचिन्त्य बगराजधानीं कलकत्तामहानगरीमगच्छत् । तत्र
स खलु रामकुमारः कृतविद्यः सन् शालामेकामचालयत् । किन्तु न तेन पर्याप्त
धनमाजंत् । येन व्यवसायान्तरलाभं प्रतीक्षते स्म ।

दक्षिणेश्वरगमनम्

अथ कामस्यजातीया धर्मपरा रासमणिदेवी नाम्नी विभववती काचि
न्महिला रामकुमारमाह्वयत् । तया किल गगावूले नगरपरिसरे दक्षिणे-
श्वराख्ये स्थाने कालीदेव्या मन्दिरमेकं निरमीयत । तदर्थं च सा सात्त्विक
विद्यासदाचारसम्पन्नं ब्राह्मणमर्चनकर्मण्येषेक्षते स्म । सर्वतो दृष्ट्वा च
रामकुमारं तत्कर्मयोग्यममन्यत ।

रामकुमारः कालीमन्दिरेऽर्चकाधिकारं निर्बोद्धुमद्ग्रीवकारः । किन्तु
रामकृष्णापरनाम्ने गदाधराय तन्नारोचत । स खलु तदा ब्राह्मणाचारविषये
परंपराप्राप्तायां रुढौ परिपालनं परमं धर्मममन्यत । ब्राह्मणस्य धर्मं तद्
भिन्नजातीयस्य किङ्करभावे लुप्यतीति तस्य विश्वासः । भ्राता कुटुम्ब-
भरणायैदमावश्यकमिति बोधितश्च बहुप्रेम्णा कथञ्चित् तदन्वमन्यत ।
अद्यापि स तत्र भोजनं न जग्राह न च स्वयं तत्रत्यं किमपि कार्यमकरोत् ।
धनलाभाय न तस्य काऽपि प्रवृत्तिरभूत् ।

एव केचन वर्षा व्यतीता । अथ तस्य भ्राता शरीरास्वास्थ्याद् देव्या
अर्चनादिकर्मं कर्तुमसमर्थोऽभवत् । भ्राताऽनुनीतश्च रामकृष्णो देवतार्चनकार्य-
मप्यद्ग्रीवकारः ।

स खलु यद्यत्कार्यं चकार तत्परमया श्रद्धयैव चकार । अतो देव्यर्चना
कुर्वतोऽस्य मनो देवी साक्षाज्जननीमेवामावपत् । देव्यै समर्प्यमाणानि पुष्पाणि
वस्त्रालङ्कारनैवेद्यानि च देवी गृह्णात्येवेति भावप्रवणमासीत्तन्मनः । स हि तां
प्राणन्तीं विश्वजननीमाकलयत् । पूजा विधाय, मातरं तां शिशुरिव स स्व
भाषितुं वात्सल्येन स्नपयितुं च प्रार्थयत् । एव कुर्वन्तस्तस्य कालभानमपि

नासीत् । तदवस्थ त पश्यन्तो जना विविधवितर्का अभूवन् । केचन त हतप्रज्ञ मत्तमपरे च वस्तुतो भक्त्याप्नावितचेतसमकल्पयन् ।

शारदादेव्या विवाहः

तादृशीमवस्थां गतस्य तस्य ज्येष्ठभ्राता जननी च तच्चेतोन्नशनिवार-
णाय विवाहमेवोत्तममुपायमन्येताम् । तदनु रूपवधूमागंणे च प्रक्रान्ते स
स्वयमेव रामचन्द्रमुखोपाध्यायस्य पञ्चवर्षस्का शारदामभ्याख्या दुहितर
सबलदिव्यगुणोपेता स्वभार्या भवितुमेवोत्पन्ना निरदिशत् । तथा सह तस्य
विवाहश्च सम्पन्न ।

रामकृष्ण काश्चन स्त्रिय स्वभावत एव दिव्यरूपा अपराश्च सद्विपरीता
अकलयत् । प्रौढे वयसि स्थिते तस्मिन्नेकदा पञ्चवषपुत्रा रम्याकृति काचि
ल्ललना देवीमन्दिरमागात् । ता दृष्ट्वैव रामकृष्णस्तस्या दिव्यभावमा-
वेदयच्छिष्येभ्य । स्वाभिप्राय प्रमाणयितु च तस्या पुरतो धूपदीपे निवेश्य
चरणयो पुष्पाणि समर्पयितुमादिदेश । तथा कुर्वन्तु शिष्येषु, हन्त ! सा
पुरन्ध्री सद्य एव समाधिमग्नाऽभवत् । रामकृष्णश्च कालीस्तवेन पुनस्तां
प्रकृतिभावमापादयत् । एतादृश अनेकज्ञो दृष्टचरमभूत् तत्सहवासिभि ।

अनन्तर लोकप्रयितप्रभावे तस्मिन्ननेके धर्मानुष्ठानबुद्धयस्तमुपासयन् ।
दृष्टमात्र एव जने स स्वशिष्यान् तस्यान्तरस्थितिमबोधयत् । काश्चन अचि-
रादेव साक्षात्कारयोग्यानपराश्च बहुजन्मप्राप्यपरमार्थान् न्यवेदयत् । एकदा
स जनमेव दृष्ट्वा अवोचद्—“अय पूर्वजन्मनि राजाऽभवत् । प्रचुरान् भोगान्
भुक्त्वा, भोगासारताञ्चावगत्य, स पूर्वदेहत्यागात्पूर्वमेव विरवितमभजत् ।
अतोऽस्मिन्मेव जन्मनि एवववपायो मुक्तिं लप्स्यती”ति ।

साक्षात्कारायाः क्रद

विवाहविधिं समाप्य, पञ्चवर्षस्वा शारदां दृष्टुनुसार पितृगृह एव विसृज्य
५, ग न्यववर्त्तन दक्षिणेश्वरमन्दिरम् । मातृभ्रातृसम्भाविता लोकव्यवहार-

प्रीतिर्न विवाहात्परमपि तेशतोऽपि तमस्पृशत् । स किल पूर्वपिक्षयाभ्य-
धिकारैकल्येन जगदवामस्तौपीद् । तामात्मरूपमदर्शयन्तीञ्च विभाव्य,
विकलविकल रोदिति स्म । पूजावर्मेण्यपि स विघ्नान्तावस्य एव प्रावर्तत ।
कदाचिद् देव्यं निवेदनीय वस्तु स्वस्मायावेदयद् वहिर्वा निचिक्षेप । कदा-
चित्पूजादिकर्मानारभ्यैव मन्दिरभूमौ लुठन्, अश्रुपरिप्लुतनयन. कोणात्का-
णान्तरमुपासपत् । कदाचिच्चन्दनादिरुपितशरीरोऽट्टहासं प्रेक्षकाणां भीति-
मजनयत् । बहुश समाप्तपूजाकर्मा देव्या सम्मुखमुपविश्य बाल इवाचुक्रोश :-
“मात. ! अन्यदपि दिनमेकं गतम् । न च स्वमात्मानं प्रकटयसि । न च
त्वद्विरहाकुलं शिशुमिमं शोडे करोषि । केयं ते रोतिः ! किन्तु मयापराध
यत्तव दर्शनसुखान्मा बञ्चयसि !” एव विलप्य कदाचित्स तदवस्य एव निद्रा
समाधि वा लेभे । तस्य सर्वोऽपि व्यवहारोऽदृष्टपूर्वोऽवितर्क्यश्चासीद् । अत
कायङ्कार स प्रकृतिं प्रापणीय इति किञ्चकतंव्यतामूढा अभूवन् तत्कर्मसाक्षिणो
जना ।

तादृगवस्य त दृष्ट्वा राज्ञी रासमणि , मन्दिरकार्यद्रष्टा तस्या जामाता
मयुरानाथश्च जनान्तरमर्चाकर्मणि नियोजयामासतु । अस्य व्यवहारो न
मत्तविजृम्भित न चावेशप्रसूत इति ते सम्यगवेदिताताम् । यथा यथा राम-
कृष्णव्यवहारा अलौकिकतामवागाहन्त तथा तथा सहृदययोस्तयो तस्मिन्
प्रीतिरवर्धत । त हि ते दिव्यात्मान वस्तुतः परमार्थपरायण देवीदर्शनलाल-
सञ्चामन्येताम् ।

दिने दिनेऽस्य देवीवियोगदुःखमधिकाधिकमवर्धत । एकदा स मातृदर्शन-
शून्यस्य देहहृत्कस्य परित्यागमेव साधु मन्वानो भृश सतप्त आसीत् । मातृ-
दर्शनहीन जगदिदं शून्यमेव, दुःखभूयिष्ठमेव च प्राप्तीयत तस्मै । असह्य-
मभूत्प्राणानां धारणम् । तदेव धर्मदग्धाया भूमौ वृष्टिरिव, अतर्कितपूर्व,
शशिशीतल, सूर्यसहस्रसकाश मातुर्दिव्य रूप ददर्श । क्षणप्राप्तनष्ट तद्दिव्य
रूप पुन पुनर्दृष्टुं स तन्मय सन्चचार । तदेकसाध्यस्य च तस्य क्रमेण
यपेच्छमसृद् दर्शनलाभं समजायत । एतेनास्योन्मादो शरन्नदीपूर इव

विगलित । कदाचिदस्य वितर्कोऽभवत् “किन्तु सत्यमेवाह मातुर्यथार्थदर्शनं लभे, उताय मे विभ्रम स्यात् ?” अथ च स एवमचिन्तयद् “यद्यहममुकं जनममुकस्मिन् समयेऽत्रागतं पश्येय तर्ह्येव साक्षात्कारघटनामवितथां कलयेय ।” एतादृशोऽस्य सकल्पः सदैव सिद्धोऽभवत् । एकदा सोऽचिन्तयत् “यदि रास-
मण्या विवाहितम् अत्र चानागतपूर्वं कन्याद्वयं श्वो मध्याह्ने पुरोवर्तिनो वट-
वृक्षस्याधस्तादागत्य मां पश्येदवितथं मन्ये मयानुभूतं मातृदर्शनम् ।” इति ।
तत्तथैव सवृत्तम् । असूर्यम्पश्य तद् कन्यायुग्मं तदैव रामकृष्णं द्रष्टुं सोत्कण्ठ-
सत्, भृतृकुलजानामनुज्ञां लब्ध्वा, सकल्पित एव समये वटवृक्षमाजगाम ।
असमापितपूर्वं च तं नाम्नाऽऽहूय, मधुरगिरा एवमभिदधे “मा व्यथिष्ठा, त्वयि
परमकारुण्यं भजति भगवती काली” इति । एतादृशं प्रसङ्गैस्तस्य चेतो
वीतशङ्कं प्रसन्नञ्चामवत् ।

कृतसाक्षात्कारव्यवहारः.

ततस्तस्य मातृदर्शनवेला दीर्घदीर्घंतराऽजायत । शास्त्रेषु साक्षात्कृत-
देवतानां यानि चिह्नानि वर्ण्यन्ते तानि तस्मिन्नदृश्यन्त । स कदाचिद् देव्यं
आनीतानि मन्त्रपुष्पाणि स्वस्मिन्नेव समारोपयत् । स्वमेव च देवीमध्यापयत् ।
एव कुर्वतोऽस्य शरीरं हर्षतुन्दिलं व्यराजत । असकृत् सुदीर्घं समाधिं
चाध्यगच्छत् । एकदा देव्यं आनीतानि वस्तूनि स्वयमेव धारयन्त तं
मयुरानाथ उपालभत । किन्तु स समनन्तरमेव तं शिवरूपिणमपश्यत् ।
आश्चर्यमग्नश्च मयुरानाथ ततः परं रामकृष्णं परमात्मरूपिणमेवाधारयत्,
पितृयोग्येन च बहुमानेन तस्मिन्नवर्तत ।

ततश्च कदाचित्केन देवीदर्शनेन नातृप्यद् रामकृष्णः । स खलु परमात्मनो
विविधभक्तिमार्गेष्वस्य विविधं रूपं द्रष्टुमना द्वादशवर्षाभ्यगम्य तपश्च-
चार । तदा वै तस्य सकलमिदं विश्वं विपरीतमिव प्रातीयत् । भूयोभूय
समाधिमग्नः स कालकलां नावेदोत् । अह्निशः शून्येन चक्षुषा निरन्तरं
किमपि पश्यतोऽस्य निद्रानाभा दुःशकः आसीत् । देहो ज्वानापरीत इवा-

नारत सतप्तोऽवसंत । असह्यामिमावस्थां प्रतिपन्न स कदाचिदेव मातरम्
भणत् “मात । त्वदायतस्य मे किमिदं सवृत्तम् ? अपि नाम न्वदारा
धनस्येदं फलम् ? किं न पश्यसि मे विकलताम् ?” इति । तदा वत्सना
माता प्रेमपूर्णेन वचसा तं समाशवासयत् “वत्स । देहबुद्धिं तदासक्तिञ्चावि
लाप्य कथं नु त्वं परमं तत्त्वं दिदृक्षसि ?” श्रुत्वा तत्तस्य चेत् प्रकाशपुञ्जं
पूरितभूत्, अवोचच्च—“मात । त्वमतीव कृपालुरसि मयि । मर्त्या
खलु दोषभूयिष्ठा भवन्ति । अतो नाहमितं परं तान् गुरून् करिष्ये । त्वमेव
मा परं मार्गमुपदिश” इति । सा “आम्” इत्यवोचत् । एतत्सर्वं पूर्वानुभूतं
मन्तरङ्गशिष्येभ्यः कालान्तरेण वर्णयति स्म रामकृष्ण । सोऽकथयत् नाहं
तत् परं कदाचिदपि देहविषयकं किमप्यस्मरम् । मम भ्रातृसुतो दृश्यः यः
प्रतिदिनमाहारमानयति स्म । कदाचिदेव स मां स्वल्पाश्रयस्य भक्षणं प्रवर्तयितुं
शशाकः । तदा तदा मार्जनीहस्तोऽहं मन्दिरभूत्यावासनमार्जयम् । अयाचञ्च
मातरम्—“मात । ब्राह्मणोऽहमिति देहाभिमानं मे विनाशय । एते कर्मकरा
भूद्वा अन्त्यजा वेति विचारोऽपि न कदापि मां स्पृशतु । भवत्येव सर्वरूपवर्तमानं
इति मेऽविचलिता बुद्धिरस्तु ।” इति ।

कदाचित् स सुवर्णनिष्कान् मृत्पिण्डाश्च एकैकस्मिन् हस्ते धृत्वा गङ्गा
कूलं उपविश्यात्मानमेवमभणत् “भो चेत् । दक्षिणहस्ते मे सुवर्णनिष्का
भवन्ति ये भक्ष्यादीनि भोगोपकरणानि लब्धुं शक्यन्ते । येषु सत्सु सुखं
सम्मानयन्ते । एतैर्दक्षिणपुष्पकारोऽपि कर्तुं शक्यते । किन्तु नैतं कदापि
तैः ज्ञानं व्यपेयात्, न च त्वमेतं रात्रिप्रकाशं विन्देयम् । अत एते मृत्पिण्डा
वुत्था एव ।” इति भणित्वा च स मृत्पिण्डानिव निष्कानपि गङ्गाजलेऽक्षिपत् ।
तेषु दिनेषु तस्मिन् गाढभक्तिमयुरानाय सुवर्णतन्तुसमभूतं विचित्रवर्णं
बहुमूल्यं वासमीरोणादिकूलं जाह्नवीतटे उपविष्टस्य तस्य स्कन्धे न्यवेष्टयत् ।
स खलु तद् दृष्ट्वा पूर्वं जह्यं, अवालाक्यञ्च तत् प्रेमपूर्णेन वक्षुषा । किन्तु
हन्त । अपरस्मिन्नेव क्षणे तेनैव तटस्य मूलं मार्गयितुमारभत, अभाषत च—
“अनेन खलु अभिमानं प्रवर्धते न सच्चिदानन्दं ब्रह्म प्रकाशयते । अतो नास्य
भवति भेदा मतिनचीवराद्” । इति ।

ब्राह्मणयोगिनीसंगमः

रामकृष्ण शिष्येभ्य स्वीय प्राक्कालिकमनुभव वर्णयन्नब्रवीत् "तदा
 त्वहमननुभूतपूर्वं सर्वंशरीरे दाहमन्वभवम् । तमुपशमयितुं गङ्गाजल आकण्ठ
 निमज्जोऽतिष्ठम् । शिरसि चाद्रवस्त्रमवेष्टयम् । असह्य खल्वेतदभवत् ।
 तदेकाऽविदितपूर्वा ब्राह्मणी समागता । दिनत्रयं यावच्चन्दनद्रवालेपेन,
 पुष्पमालापरिधापनेन च सा दाहं तमद्वावयत्" । इति । उत्तुङ्गा तावण्य-
 मूर्ति, अद्भुतस्वरूपा च सा किं ब्राह्मणी परमविदुषी, जिह्वाग्र-
 नृत्यदनेकाग्रया वादेषु च प्रतिवादिभयकराऽवर्तत । शरीरमुपमेव तस्या
 प्रज्ञापि सर्वजनाश्चर्यं करोति बभूव । कोकिलकठी, सगीतविशारदा, विरत-
 योगचमत्कारशक्ति सा योगिनी रक्तवस्त्रावृता नि शङ्क सर्वत्र मञ्चचार ।
 लोकानुद्धतुं लोकान्तरादवतरिता देवतेव साज्जाकलितागमना साधकानुप-
 जगाम । पूर्वमेव रामकृष्ण कालीदेव्या तदागमनं तद्द्वारा च पूर्णयोगशिला-
 लाभ भूचित आसीत् । प्रथमदर्शन एव तावन्त्योन्यमजाननाम् । आगन्-
 मान्त्रेव सा रामकृष्णमबोचत् "पूर्वमेवाहं द्वौ (अन्यां) प्रापम् । विगन्तुं या
 च भाग्यन्त्यद्याविन्दम् ।" तदवधि नान्य कोपि रामकृष्णस्य पदं भक्ति-
 मनुपमाञ्च शुचितामबुध्यत् । अतस्ता तयाविध आहर्न्ती श्रुत्वा मृदग-
 मरज्यत् तच्चेत । येन तस्य तस्या परमादरोज्जायत ।

तत्रत्या सर्वे जना देव्यास्तस्या वैदुष्येण, अनुपमयोगशक्त्या च विस्मय-
 विमूढा आसन् । किन्तु यत्सा प्रमत्त रामकृष्ण स्वस्मात्तद्विहृतं मनं नष्टं
 ज्ञातुमसमर्था अभूवन् । ब्राह्मणी सा रामकृष्णस्य शिष्यायां निवासिनी
 काश्चन वैष्णवलपिप्रधानानापयत् । भक्तश्रेष्ठस्य च तदा दाहं शिरसि
 बध्यते तादृशमेव रामकृष्णस्याग्नीनि मोक्षान् प्रदंशन्ती म । रामकृष्णस्य
 परमभक्तत्वमबोधयत् । 'पूर्वं गच्छादा मोक्षं, अहं त्वत्पदार्थावाप्तात्
 चैतन्यगौरागोऽपि साधेव मत्तावस्थामन्वन्दन् इति शिष्या, रामकृष्ण-
 रेवोपायं रामकृष्णस्य दाहं दागन्तिर्दृष्ट्वा । विद्वत्सिन्धु

वसस्यामेव केपुचिद् दिनेषु रामकृष्णोऽनिवाय। क्षुधामन्वभवत्। अहो
भूरि भक्षणेनापि न तत्क्षुधा न्यवर्तत। एतावान् भक्षितोऽग्निराशि का
जीर्यतीति सर्वे विस्मयन्ते स्म। सा नु योगिनी रामकृष्णप्रकोष्ठ विविधै
रुत्तमान्नै पूरितमकारयत्। कृते तथा बहुलमन्न परितो पश्यतोऽ
क्षुप्तिवृत्ता।

सा विप्रविदुषी तत्र काश्चन वर्षानवसत्। अशिक्षच्च विविधा योगक्रि
याभिर्देहमनसोर्वशित्वमाप्नोते। आवेगा जीयन्ते। भयगूण्या स्थितिखाप्यते
विचारग्रहश्च निवार्यते, येन सत्य साक्षात्कर्तुं शक्यते।

अथाष्टादशयोगमधिकर्तुं प्रावर्तत रामकृष्ण। बहुवर्षसाध्यानि किमु
बहुजन्मसाध्यानि सकलानि योगाङ्गानि स परिमितेष्वेव दिनेष्वात्मायत्तानि
विदधे। नैके योगश्रेष्ठास्तस्य तादृश योगमहिमान् दशदशं चकितचकित
अभूवन्। एकदा रजण्या योगसाधनाप्रवृत्त सो मुखाद्गुधिरान्वित सूत्रद्व
निर्गतं पश्यन् भीत भीत इवासीत्। तत्र स्थिता सा विप्रयोगिनी तद् भयदेह
रक्ताक्तसूत्रद्वयं विदेहमुक्तिरोधकमबोधयत् अवोचच्च “अस्मिन् पूर्णयोग
समाधिं वर्तमानस्यात्मा सद्य एव देहं विहाय ग्रहभाव गच्छति। यो हि
पूर्णयोगोऽपि जगत्कल्याणाय शरीरधारणमपेक्षते स ईश्वरेण समाधे तात्का
लिकाद् देहत्यागाद् निवार्यते। नूनं भगवतो निवारणसकल्यशक्ते परिचायक
भवति तत्सूत्रद्वयम्। त्वया रामकृष्णेन नैके परमार्थप्रिया पद्यप्रदर्शनेनानु
ग्राह्या अतो न तव सद्योमुक्तिरभीष्टा जगदीश्वरस्या।” इति पुनश्च साऽब्रवीत्-
“सद्योमुक्तिं लभमानस्य तु समाधिं शीघ्रं वेगेन रुधिरं सञ्चीयते। न च
ततो निवर्तत। तदवस्थश्च ध्यानी परब्रह्मणि सम्पन्न सन्न देहेन्द्रियादीनि
पुनः प्रपद्यते। तस्य शरीरकार्यं विरतं भवतीति समाधिस्थ एव शरीरं जहाति
इति रक्तमूत्ररहस्यभावेदयत्सा समाधितत्त्वकोविदा। एव योगिन्या शिक्षितुं
शक्य सर्वमपि ध्यानरहस्यमवेद् रामकृष्ण। किन्तु न तावतं च आत्मा-
नमाप्तवामममन्यत। स खलु वेदान्तं प्रतिपादित चराचररूपि ब्रह्म
स्वामेदेन साक्षात्कर्तुं मग्नयत। न च स्वयं तथा वर्तुं प्राभवत्। अतः पुनरपि
विवलमभूत् तन्मनः। अतीताश्च तदवस्थस्य केचन हायना।

तोतापुरीसंगमः

अयंकदा निहंतुकं परिभ्रमन् दिग्भ्रमर करिचत् तत्र समागत । जन्मना दाक्षिणात्य, तानुद्वग, वृषस्वन्धश्चाय सन्यासी तोतापुरीनाम्ना प्रसिद्ध आसीन् । बाल्य एव न्यस्तसर्वोऽयं विरागी नैकान् गुरून् मसेव्य, विविधार्थ साधना अनुष्ठाय, वेदान्तोपदिष्ट ब्रह्मात्मैक्य साक्षादकरोत् । न स कदापि गृहेऽवसत् । श्रामादवामाय प्रार्थितोऽपि स आकाशैकाग्रते स्थानेऽवान्सीत् । न वर्षा, न ग्रीष्मप्रचडप्रनाप, नापि हिमकरवर्षा विन्ध्यानुकारिण त चालयितुमशक्यन् । न स कमप्यन्नमयाचन । पवन इव निर्वन्ध पावक इव च पवित्र सो न कुत्रापि दिनत्रयमुवास । परमाण्वप्रवाग्निं य कमपि दृष्ट्वा स्वयमेव तमुपजगाम । नून मूर्तिमदवेदान्तराशिखि स प्रज्ञावना प्रनीयते स्म ।

गणोपकण्ठे निश्चलमुपविष्ट रामकृष्ण दृष्ट्वैव स त वेदान्ततत्त्वसाक्षात्कारपात्र, बीज प्रतीक्षन्ती सद्यःसिक्ता भूमिमिवामन्यत । उपमृत्य चाग्रवीत्-
“वन्स ! जिज्ञासयि त्व परमसत्यम् ? आगच्छ दर्शयामि ते तदुपायम् ।”
जननी काली पृष्ट्वैव सर्वं कुर्वता रामकृष्णेन “अम्बा पृष्ट्वाऽगच्छामि । नाहं कर्तव्य वेद” इत्युक्त्वा गतम् । कैश्चिदेव क्षणं प्रनिनिवृत्य च साञ्जनि स “सन्नद्धोऽस्मि” इत्यभयन् । तोतापुरिस्त ध्यानप्रकार निवेद्य तदनुत्तरान् नियमान् ग्राह्यमास । दिनत्रयाम्बासेनैव रामकृष्णो निर्विकल्प समाधिं प्राप । तोतापुरिस्तद् दृष्ट्वा विस्मयमूढ अवोचद् “य लब्धु मया चत्वारिंशद्वर्षाणि कठोर तपस्तप्त स समाधिस्त्वया दिनत्रयेणैव लब्ध । नाहमात्मानं ते गुरु बनये । नून त्वमेव मे गुरुरसि” । अशिक्षच्च बहुन्याध्यात्मिकानि रहस्यानि सो रामकृष्णात् । रामकृष्णसगनुव्यवच स प्रथममेव एकत्र स्थले एकादश-मासानवासीत् ।

तोतापुरि सदैव स्वसन्निधां स्वल्पमग्निपात्रमधरत् । अग्निं च त परम मेध्यमवत्पयत् । एकदा समशीर्षां तौ तत्त्वचर्चां निमग्नावाम्नाम् । तदैव तत्राप्यात करिचत् धर्मंकर पात्राग्निना तमाधुशलाकामग्निवानयत् । धाष्ट्येनानेन मुद्धमोतापुरिस्त भृशमतर्जयत् । तद् दृष्ट्वा सस्मितो रामकृष्णः

प्रोवाच—“सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति भवानुपदिशति । यमंकरोम्य किं ब्रह्म न भवति ? कथम् ज्ञानिनो भवत उच्चावचबुद्धिः ?” श्रुत्वा तत् प्रकृति गतस्तोतापुरि बोचत् “सत्यं भणति भवान् । नातः परं कदापि मा श्रोत्र चाण्डालस्पृष्टं द्रक्ष्यति ।” वेदान्ती तोतापुरी रामकृष्णस्य कानिभक्तिन ज्ञानप्रसूतामवलम्बयत् । “ब्रह्मात्मैक्यदर्शनमेव तत्त्वसाक्षात्कारः । सा एव चरमा प्रकृष्टा च स्थितिः । प्रतीकोपासना त्वविद्यावतामनुरूपा । न सा युज्यते ब्रह्मविदि”—इति । रामकृष्णस्तु प्रत्यभाषन् “यावच्छरीरादिसंबधोऽनुवर्तन्ते तावद्ब्रह्मानुभूतिविचारमात्रस्थिता मनोमात्रग्राह्या च भवति । समेषामपि मनसा समष्टिभूता च भवति जगन्माता काली । एव स्थिते कुत्रास्तेऽसंगतिः कालीसमाराधने ?” इति ।

अथ तोतापुरावन्धत् गते, रामकृष्ण स्वयमेव निर्विकल्पसमाधिमास्थाय परब्रह्माभेदमन्वभवत् । स तदनुस्मरन्नेकदाऽबोचत्—“षण्मासान् यावद्द निर्विकल्पानुभवपरायण आसम् । तादृशी दशमापन्नो ध्यानी प्राप्य शरीरं न घटते । न हि क्षमते तच्छरीरं तदवस्थमात्मानं धर्तुम् । किन्तु मे शरीरं घटकाशाः सत्त्वगुणैकवटिता अभूवन् । अतो नाविशीर्यन्त ते । तेषु दिनेषु नाहं बाह्यं किञ्चन वेदिषम् । मम देहोऽनग्रहणाभावकारणाद् विघटितोऽभविष्यत् । किन्तु तदा कश्चिद्योगी समागतः । स मे स्थितिमविदत् । स च मां बलात्काशेन ग्रासानग्राहयत् । कदाचित् कृतेऽपि यत्ने नादत्तं मां समाधिभङ्गायाताडयत् । कदाचित्थाकुर्वन् स भक्ष्यदाने सफलोऽभवत् । कदाचिच्च मां समाधावेव पुनः सर्पन्तं पश्यन् हताशः समायात । षण्मासेष्वेतादृशेन व्यवहारेण मे शरीरमतिसारव्याधिग्रस्तमभवत् । तेन क्षीणश्च पुनरपि साधारणी जीवनस्थितिमध्यगच्छम्” इति ।

तदनु स वैष्णवभक्तैर्गुह्यितेन पथा भगवन्तं साक्षात्कर्तुमारब्धवान् । भक्तिं याचमये निर्दिष्टा नवधाभक्तिभारमसात्कर्तुमिवेष । तत्र वृजगोपीनां चरितं मनुकुर्वाणः स नारीवेषं धृत्वा राधेव कृष्णैर्वरति कृष्णप्राप्तिमेवोद्दिश्य गोपी

व्यवहारमन्वतिष्ठत् । एव बुर्वाणश्च विस्मृतात्मा गोपवेप मधुरमधुर कृष्ण-
रूपं ददर्श । यं य भाव स स्मरति स्म त त तदेकचेना साक्षात् पश्यति स्म ।
न केवल हिन्दूतप्रदायानुमार स परमात्मनो विविध रूप ददर्शापि तु इस्ला-
मधिरस्तादिधर्मरूपदिष्टेन मार्गणापि तयाऽकरोत् । सर्वधर्मरूपदिष्ट-
परमात्मा नानाविधाकार जैतूप इव एक एवेति च निश्चितवान् । विगलिता-
ह्वार तद्भावभावितात्मा च य य धर्मपथमद्भ्यगीचकार तेन यथोपदिष्ट
साध्यमचिरादेव प्राप । तेन तत्तद्धर्मोपायनायामद्भ्यगीकृताया च तस्य तस्य
धर्मस्य साक्षात्कृततत्त्व कश्चिदनाहूत एवागत्य तस्य साधनाया साह्यमकरोत् ।
तस्यानभिव्यक्तोऽपि मक्ल्य सफलोऽभवत् । एकदा गङ्गातटे वटाघ उप-
विष्टस्तत्स्य साधनानुरूप दृष्ट्वा तत्र कुटिर कर्तुमैच्छद् । तदैव च कुटिर-
निर्माणसामग्री स्वयं नदीजले प्रवहन्ती तमुपजगाम । एव साधना-सहाया
साधनोपकरणानि च सद्रव्यमात्रेण प्राप्तान्यभूवन्निति नून तस्यापि विस्मया-
वहमासीत् ।

तस्य साधनाया अपमेको विशेष आसीद् । हिरस्तसाधनाकाले स
आत्मनः पूर्वरूपं निःशेषं विस्मृत्याह्निशं हिस्तमेवाचिन्तयत् । वियपत्वेन
यहिः साक्षात्कृते च हिस्तरूपे, हिस्तस्तत्त्वरूपमिव प्रविशन् विलयम-
गच्छत् । सर्वेष्वपि साक्षात्कृततत्त्वेष्विदमेवाद्भुतननुभूतं तेन । निश्चितञ्च
यत्सच्चिदानन्दस्वरूप एक एव परमात्मा सर्वदेवरूपः स्वात्मस्वरूपश्चेति ।

शारदादेवीसहवास

एव बहुतिथे काले व्यतीतेऽपि, साधनाविष्टस्य तस्य स्वपरिणयविस्मरण-
मेवासीत् । तस्य पत्नी 'शारदादेवी' इदानीं प्राणयोवनाऽभवत् । सा
वर्णावर्णितया शीतवती यत् तत्पतिरुन्मत्त समजामत । पुनश्च श्रुतवती
यत्स साक्षात्कृतधर्मतत्त्वो लोकैरीश्वरत्वेन पूज्यत इति । अयं सा मातुराजा-
मधिगत्य विगतिक्रोशानसहायाऽपि पद्भ्या चलन्ती दक्षिणेश्वर समागच्छन् ।
रामकृष्णस्तां प्रीत्या स्वागतीचकार, किन्त्वबोधयत् "नाहं त्वा भार्यारूपामपि

तु रूपान्तरस्या जगदवा कालीमेव पश्यामी"ति । सर्वं कालीमय जगत्-
 श्यश्च स ता सुतो जननीमिवामापत । कदाचित् तस्या पुरो धूपदीपौ नैवेद्य
 च निधाय, गन्धपुष्पाणि च समर्प्य, तस्या. पूजाविधिमकरोत् । विदित
 पतिमाहात्म्या पतिदेवता च सा पतिसेवा पतिदर्शितपथेन च परमात्मसाक्षा
 त्कारमेवायाचत । तदनुगता च तत्समीप वसन्ती भोजनादिनिर्माणककार्या
 परमेश्वरोपासनपरायणा बभूव । मयुरानापस्तस्यै दशसहस्र रूप्यकाणि
 दातुमैच्छत् । किन्तु कनकत्यागादेव पति परमात्मसाक्षात्कार कृतवानिति
 मणन्ती साऽपरिग्रहव्रतमेव साधु मेने । दैहिके सुखे न कदापि तस्या मनोऽ
 रज्यत । सा किल पतिमेव परमात्मान विदन्ती तत्सेवामेवानन्दैकसाधन
 मन्वभवत् ।

लौकिरीत्याऽकृतविद्यस्यापि रामकृष्णस्य स्मरणशक्तिर्बलवत्पवर्तत ।
 बाल्येऽप्य अध्यात्मरामायणस्य वगभाषानुवादमश्रोषीत् । चरमे व वपति
 वर्तमानस्य मूलरूपेण ताच्छ्रोतु मतिरासीत् । तच्छ्रवणकाले स तदातदा
 पूर्वापर वृत्त स्मृतिगत यथावदेव प्राकाशयत् । न सुदीर्घमपि कालव्यवधान
 पूर्वव्युत्त विरमारयितुमशकत् । योगारूढस्य तस्यासंघारणी बभूव चमत्कार-
 सर्जनशक्ति । किन्तु न स कदापि साभिप्राय तामुपयुज्यते । अवदच्च
 शिष्येभ्यो य"योगलब्धामलीकिकी चमत्कारशक्ति" स्वार्थाय युञ्जते
 योगभ्रशो जायते । अत सर्वदा तत्प्रलोभनादात्मा रक्षयितव्य । लोक
 ह्याते परमार्थाधिगम एव श्रेयान् । लोकसम्मानलुब्धस्य चेतो साध्याद्-
 भ्रश्यति । एव सिद्धयो नून बाधिका एव मन्तव्या" इति । परन्तु रामकृष्ण-
 स्यानभिमतप्रकाशमपि सिद्धिसामर्थ्यं लौकिकं बहुश साक्षादक्रियत । स खलु
 समागतस्य जनस्य विचारज्ञानेन, भविष्यदुपटनावर्णनेन, दूरगताना वस्तूनां
 दर्शनेन, राक्त्वादेवान्येषा रोगनिवर्तनेन च, लोकोत्तरशक्तिसपन्न इत्यनेकै-
 विदितोऽभवत् । कदाचित् स स्पृशन्नेव साधकस्य मन प्रवृत्ति परिवृत्तिम-
 गमयत्, समाधि बालम्भयद्, येन स साधको न बाह्य नाप्यान्तर किंचिद्देह,
 अथुतपूर्वार्थ दिव्या आहृती ददर्श । केचन तादृश स्वभावपरिवर्तनमविन्दन्

येन परमार्थमार्गं विना विघ्न प्रक्रमितुमशक्नु । विषयी जन कदाचित्
तत्स्पर्शपूतो निविषयता, लोभी च विभवविरतिमध्यगच्छत् । एव नैका
षटनास्तस्य सिद्धि प्रमाणयन्ति स्म ।

दीनदयालुता

अथ यात्रायं प्रस्थित सपरिवारो मधुरानाय । रामकृष्णमपि स
प्राप्यतया सह गन्तुमनुनीतवान् । अंत्यराणि तीर्थस्थानानि पर्यटन् रामकृष्णो
न केवल मन्दिराणि अपि तूत्तमान् परार्थप्रवृत्तान् यतीश्वरानपि साक्षादकरोत् ।
वाराणस्या स तैत्तिह्यस्वामिन वृन्दावने च गङ्गाभातर सबहुमानममिलत् ।
य य पुण्यपुरं स ददर्श स सर्वोऽपि त पारदृश्वान ज्ञानिनममस्त । केचन त
परमात्मावतारमकनयन् । स खलु वृन्दावनवासमतीवारोचयत् । किन्तु
आसन्नमरणा वृद्धा जननी द्रष्टुकाम तत तूर्णं न्यवर्तत ।

रामकृष्णप्रभृतय यात्राया प्रतिनिवर्तमाना वैद्यनाथसमीपे ग्राममेकम-
गच्छन् । तत्र दार्दिषापहतान् जनान् दर्शदशं भृशमतप्यत् तच्चेत । मधुरा
नायमनुरुध्य च स तान् सप्ताह यावद् सपन्न भोजन वस्त्रादीनि चादायत् ।

स हि तदा तदा शिष्योभ्योऽवोचत् "अरविन्दे समुत्फुल्ले, अनाहता अपि
भ्रमरा स्वयमेव तदावृण्वन्ति" इति ।

इयमुक्ति तद्विषये पूर्णमवितर्काऽभवत् । विविधधर्मा सत्यदर्शना-
भिनापिण शतशो जनास्त गुरु कर्तुं अध्यात्ममार्गे प्रकाशमधिगन्तुमुपा-
सयन् । तत्समीपस्थितिमपि त परमश्रेयस्वरीममन्यन्त । ब्राह्ममुहूर्ताद्
गध्यरात्रि यावत्तत्कुटिर साधकप्रातो गतागत करोति स्म । न केवल साधक ।
एवापि तु योगविद्याया भक्तिमार्गे च विचक्षण अपि तत्सन्निधि काक्षन्ते स्म ।
परमहंसस्य च तस्य प्रेरणया सिद्धिविघ्नान् निवारयन्ति स्म । तस्य बाल-
सहजा निर्दोषता, निरहकारो व्यवहार, अकृतिममार्जवञ्च दृष्टमात्रमपि

चेत आवर्जयति स्म शुचिभावञ्चापादयति स्म । तस्य सरला भाषा नम
ध्यात्मविधोपनिषद् । प्रज्ञासमाजनेना बुद्धिमतां मान्य बेशद्वयोऽपि
स्वाध्यायिना निन्दामप्यविगण्य, तत्तत्तामीप्येन परा शान्तिं चेतःसमाधाय च
विन्दते स्म । त च रामकृष्णरक्त दृष्ट्वाऽप्येऽपि नवीनविद्या विषयान्
रामकृष्ण सश्रद्धमुपसर्पन्ति स्म ।

अनयो समागमोऽपि विचित्र आसीत् ।

एवदा बैलगरिमोद्यानस्थित बेशव द्रष्टु रामकृष्ण स्वयमेवागच्छत् ।
तदा सवृत्तेन विचारविनिमयेन, रामकृष्णस्याध्यात्मिकमौल्यस्य विदितमभूत्
बेशवस्य । तदनु स नैकशो रामकृष्णदर्शनेनात्मानं प्रसादयति स्म । समा
हितचेताश्च ततो निवर्तते स्म । रामकृष्णसंगेनास्य धर्मविषयिणी दृष्टिर्नवा
वतारमाससाद । लेखादिरूपेण चेतदसवृत् प्रकाशयन् बेशवो नवशिक्षितेषु
परमहंससङ्गवृत्तिमुद्भावयामास । बहुश केचन पाश्चात्यशिक्षादीक्षितास्त
दन्मिन मन्वाना परीक्षितु समागच्छन् । पर हन्त ! तस्याद्भुतमात्रं
परमात्मपरायणता च विभाव्य तच्छिष्यतामुपगता अभूवन् ।

सादृशेष्वर्वाचीनशिक्षितेष्वन्यतम आसीद् नरेन्द्रः । अतीव मेधावा
असदृशकान्तिश्चाय युवा भगवन्तमुपसृत्य, ईश्वरास्तित्वे प्रमाणमयाचत ।
दूराद्विच्छिन्न सुत समागच्छन्त दृष्ट्वा पितेव प्रसन्नहृदय परमहंसस्त स्नेहाङ्गेन
दृशा स्नपयन्निव शिशुसरलया प्रीतिपूर्णया च वाचाऽवोचत्—“वत्स ! पुरत
स्थित त्वामिव परमात्मानं साक्षात्करोमि चेद्विच्छसि त्वमपि त विना विलव
द्रष्टु शक्यसि” इति । तस्याप्रतिमप्रभयाऽभिभूत इव, पूर्वजन्म-प्रीतितनु
नाऽऽबद्ध इव च नरेन्द्रस्त भूयो भूय उपससार । तत्सात्रिष्येऽनिर्वचनीय सुख
हृदयोद्वेगोपशमञ्च लेभे । तद्विच्छेद लेशतोऽप्यसहमान स तदन्तेवासिदा-
मङ्गमीकृत्य तेन सहैव निरन्तर तस्यौ । अयमेव पश्चाद् विवेकानन्द इति
नाम्नाऽप्रपत । सकले भूमण्डले च भगवतो रामकृष्णस्य परमहंसताया,
तदुपदिष्टस्य वेदान्तसंदेशस्य च अप्रतिमप्रतिभा प्रसारकोऽभवत् ।

चरमसमाधिः

अयं १९८५ ख्रिस्ताब्दारम्भ एव भगवान् रामकृष्णो गलव्याधिना श्लेष्मभवत् । अहोनिश साधक समापमाणस्य तस्य वचःप्रवृत्तिः कष्टकरी पवृत्ता । 'गलवेन्मर' व्याधिश्च पदमकृत । म्रियन्मर्मोनमास्यातु प्राणितोपि साधकोपकारप्रवणः स नोपदेशाद् विरराम । दुःसहेन व्याधिना पीडयमानोऽपि न स बाह्यामान्तराञ्च पीडाननुभवनिवालयत । पूर्ववदेव प्रसन्न-हृदयो विविधकार्येषु प्रावर्तत । ययेच्छ च तदा तदा समाधिस्थितिमलभत । १९८६ ख्रिस्ताब्दस्य अगस्त-भासस्य १६ तारिकाया, निशाया प्रहरद्वये व्यतीते, स भगवान् समाधिलीनोऽभवत् । स च तस्य चरम एव समाधिरभवत् । तदा तदा प्राप्तसमाधेरस्य श्वासनाडीनिश्चिन्तामनुभूतवन्तः पार्श्वचरा न तदीयत समाधि चरममविदन् । अत एव हन्त । तैरत्र विभ्रान्तमभूत् । देहधारिणः परमतत्त्वाच्च संप्राप्तः शाश्वतिकः वियोगः ते नाविदन् ।

व्यवहारोदारता

स हि भगवान् सदैव स्वशिष्यान् साधकाश्च परमात्मरूपानपश्यत् । न एव तैः गुरुपदेन सबाध्यमानमरोचयत् । कदाचित्सः योगाह्वाना पदरजशिरसि धारयति स्म । कदाचिच्च स स्वमेव तेषां शिष्यः प्रकाशयति स्म । अन्यदा च आत्मानमेव सर्वेश्वरः सर्वं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं समर्थं प्रख्यापयामास । अपरस्मिन् काले स स्वमेव राम, कृष्ण, बुद्ध, वसिष्ठ वा प्रतिपादयामास । नित्यमुक्तोऽहं न जाता, न बद्ध, नास्ति किञ्चित्प्राप्तव्यमाप्तकामस्य ममेति च व्याहृत्य, लाङ्कानां सन्मार्गप्रवर्तनमेवैकं स्वावतारप्रयोजनं प्राकाशयत् । न कोऽपि तं यथार्थतो वेत्तुं प्राभवत् । रहस्यमेव नूनं लोकोत्तराणां साक्षात्कृत-तत्त्वानां चरितम् । को हि तद्विज्ञातुमर्हति । परमहंसस्यास्य जीविते, नूनं पिण्डोभूय पुनः प्रकाशित इव भारतीयोऽध्यात्मविद्यादीनां सल्लक्षितम् ।

परमहंससूवितरत्नानि

(१) नक्त यूयमसत्यतारवैराच्छन्नं नभः पश्यथ । परंतु न तारकान् दिवा दिनमणोः प्रतपति पश्यथ । नैतेन वदथ यद्दिवा तारकाः भवन्ति । तथैवाज्ञानदिने प्रभवति, न यूयं परमात्मानं पश्यथ । नैतेन परमात्मनोऽभावो वक्तुं शक्यः ।

(२) कार्पासपूर्णान्युपधानानीव भवन्ति मनुष्याः । उपधानस्यावर्णानि विभिन्नवर्णानि नानामूल्यानि च वर्तेरन्, किन्त्वन्तर्गतं कार्पासन्तर्वेरूपं शुभ्रवर्णञ्च भवति । तथैव श्यामादिवर्णशालिनः अज्ञविज्ञादिभेदभिन्नाः मनुजानेकरूपान् जानीथ ।

(३) परमात्मस्वरूपविशेषे तदज्ञा एव विवदन्ति । भोजनार्थमुपविष्टा जना अनागत एव भोजने किं तद्भवेदिति विवदन्ति, बहुश कलकलं च कुर्वन्ति समागते तु तस्मिन् विरतान्यव्यापाराः तदास्वादनैकपरा भवन्ति ।

(४) एकदा केशवचन्द्रस्तं पप्रच्छ—“भगवन् ! आत्मज्ञानमेव परं कार्यम् । तद्विहाय देवतार्चनदिनित्याकाण्डप्रवृत्तिं नूनं तण्डुलान् विहाय तुपसग्रह इव भवति । कथञ्च भवान् मन्यते ?” भगवान् स्मयप्रेषावोचत्—“सत्यम्, किन्तु वितुपास्ततण्डुला न प्ररोहन्तीति कथं भवान् विस्मरति ।” इति ।

अन्यं कश्चिदेवमपृच्छत्—“भगवान् ! अमृतविद्यस्य भवतः सर्वविधं प्रश्नानां सद्य एव समुत्तरणे कुतो भवति सामर्थ्यम् ?”

“महतो धान्यराशेर्धान्यं तोलयतस्तु राधरस्येव मे गतिः । स खलु तुलाराशिं प्रति धरन्नेव पूर्णं पश्यति, उद्धरति च, तेन तुलापूतं ये धान्यं सञ्चेतव्यं न भवति । तथैवाहं परमात्मानमभ्यात्मानं विवृत्य वर्ते । मम हृदयतुला तेन ज्ञानाकरेण स्वतः पूर्यते” इति ।

बुद्धेः पारे स्थितं तत्त्वसाक्षात्कृतवता स्वयसिद्धा सर्वज्ञता । तेषां वचनोपन्यासाऽपि बालवाध्यः, सत्यमिव सरलश्चेत्येतैः तद्वचाभिः स्पष्टीभवति ।

“जन्मसिद्धोऽधिकारो मे स्वराज्यं” निजगाद यः ।
राष्ट्रसेवापितस्वानां ‘तिलकः’ तिलकायते ॥

लोकमान्यः तिलकः

१८५७ ख्रिस्ताब्दीये स्वातन्त्र्यविप्लवे विफलतामुपगते, लक्ष्मीबाई-
नाना-तात्या-बहादुरशाह-प्रभृतिषु परलोक कारगर वा प्रापितेषु, आङ्ग्ल-
शासन प्ररुद्धमूलमजायत भारते वर्षे । आङ्ग्लाना शौर्येण, बुद्धिविभवेन
शासनपाटवेन च भीतभीता प्रीतप्रीताश्चाभूवन् भारतीया । “नूनमाङ्ग्ल-
शासनमीश्वरप्रसादरूपम् । अज-व्याध्रावप्यत्र निराबाध सवसतः”- इत्यपि
नैके भणन्ति स्म । अराजकता मात्स्यन्याय च निवर्त्य तै सुरक्षासयन्न शासन
प्रस्थापितमिति दर्शदर्शं निर्वृति लेभिरे सुरक्षाप्रिया भारतीया । मधुच्छन्न-

विष्णुभक्तसमाश्च शासका जनताया आत्मरक्षासामर्थ्यं, उद्योगस्वायत्तताम्
आत्मगौरवञ्च शनैः शनैर्नाशयन्तस्तस्या सम्पदमोजञ्च जलुकावत् चुपन्ति
स्म । लोकानामज्ञानभूयिष्ठा सामाजिकी धार्मिकीञ्च जीवनपद्धति समर्थं
तेषु स्वातन्त्र्यध्वान्ति जनयन्त, स्वोदार्यविश्वासा प्रावर्तयन्त स्वायंपटव
शासका । मदिरामत्त इव घूर्णयिमाण, प्रविष्टपिशाच इव च विवेकगूण्यो
ऽभवद् भारतीयो जनगण ।

तादृशे मोहघ्नस्ते काले प्रादुरभूद् विद्यावता कर्मयोगिना राष्ट्रभक्तानाञ्च
वरेण्यो बालाख्यो गगाधरमुतो वीरप्रसविनि महाराष्ट्रप्रदेशे । अयमेव पश्चात्
लोकवत्सल पुष्पपुगवो राष्ट्रनेता 'लोकमान्य' इति गुणनैरपित चरितार्थं
मुपाधि लेभे ।

महाराष्ट्रप्रदेशे रत्नागिरिमण्डले चिखलगांव नामा ग्रामो वर्तते । तत्र
तिलकप्रपितामह केशवरावः प्राप्तः । स खलु शस्त्रे शास्त्रे च कृतदीक्षो
बुद्धिमता वर इति ख्यातिमगमत् । केशवरावस्य सुतो रामचंद्रः । रामचंद्र
सुतश्च गगाधरः गगाधर इव तपस्वी शिक्षावितरणे च परमदक्षोऽभवत् ।
सस्कृते गणिते च विशिष्टविद्वान् रामचंद्र पार्वतीबाईनाम्नी पतिपरायणा
मोजस्विनी नारीमुपयेमे । परस्परप्रीतिमतोस्तयो कन्यात्रयमुदभवत् ।
सुतकाशिणी पार्वती अद्रितनयेव व्रतोपवासादि चरन्ती तन्वीमपि तनु कृशयन्ती
प्रतिदिन परमेश्वर गुणित तनय ययाचे । व्रतादि-प्रभावाद्वा, परमेशानुग्रहाद्
वा, विलम्बपाकिनो पूर्वपुण्याद्वा सतीप्रतीमा पार्वती (१८५६ ख्रिस्ताब्दे जुलै
मासस्य २३ तिथौ) १७७८ शकाब्दस्यापाठकृष्णषष्ठ्या षडाननकल्प
गुतरत्न सुपेवे । अयमेवास्माकं चरित्रनायको बालाख्यो लोकमान्यस्तिलकः ।

जन्मसमये शिशुरयमतीव शिथिलावयव आसीत् । तस्य हस्तपाद निर्जो
वमिवाभवत् । शीर्षं च मासपिण्डायमान शिथिल, नेत्रे च निमीलिते आस्ताम् ।
चिर धृतमर्दनेनास्य शिर काठिन्य लेभे । बालस्यास्य कुलागत 'वैशवे'नि
नामान्नियत । प्रथमपुत्रो न नाम्नाऽऽवाहनीय इति रुदिवशाच्च 'वान'
इति व्यवहारनामान्नियत ।

जस्य जन्मैव भारत भाविन उत्पानस्य सूचकमिवाभूत् । समनन्तरवर्ष
 एव १८५७ ख्रिस्ताब्दे आङ्ग्लशासनमुन्मूलयितुं कश्चिद् भारतीयैः राजभी
 राष्ट्रभक्तैश्च विप्लवः कृतः । समग्रोऽपि भारतवर्षो युद्धपटहनादेशचक्रमे ।
 पुद्गे पेशवादीनामाङ्ग्लैः पराजये कृते, बालस्य पितामहो 'रामचन्द्र' निरा-
 धयत्वाद्वा, नैराश्याद्वा, निर्वेदाद्वा, प्रवज्या जिघृक्षुः काशीं प्रतस्थे । शिशो-
 बालस्य बाल्यकान् कान्तिं प्रतिनिवृत्तस्य पितामहस्य सान्निध्ये व्यतीयाय ।
 विचक्षणो बालः शैशवं एव पितामहात् शब्द-धातुरूपावलि, समासचक्रम्,
 अमरकोशः, प्रायश्चित्तगणितञ्च साधुः स्वायत्तीचकार । यज्ञोपवीतकाले चाष्ट-
 वर्षदेशीयस्य तस्य सस्कृपाटवः पञ्चतुपाध्यायः साश्चर्यं मुमुदे ।

पिता गंगाधरो नियमनिष्ठा धर्मकर्मसु च परमश्रद्धावान्भूत् । अतः
 तच्छाशितो बालोऽपि सध्यावदनादिकर्माणि श्रद्धया नियमेन चान्वतिष्ठत् ।
 इयं नियमनिष्ठा धर्मप्रीतिश्च तमाजीवनमनुशास्ति स्म ।

गृहीतो बालः

स्वभाषाज्ञानम् इदं प्रथमतया ग्राह्यमिति निष्ठावान् गंगाधरो बालस्य
 शिक्षारम्भं मराठीशालायामेव साधुः मेने । येन चतुर्यंक्षया यावत् मराठी-
 शालायामधीत्य बालः आङ्ग्लभाषाशालां प्रविवेश । अध्ययनपटुरयं प्रतिदिनं
 शालेयं पितृप्राप्तञ्च स्वाध्यायं यथावदकरोत् । येनायं महाविद्वान् भवितेति
 सर्वे सवधिनोऽभिप्रयन्ति स्म । आङ्ग्लशालायामेकदा कश्चित् सतीर्थो भूबीज-
 - (मृगफली) त्वचोऽवाकिरत् । शिक्षकस्तद्दृष्ट्वा तिलकादिभ्यः सर्वेभ्यः
 तास्त्वचं सम्मार्ष्टुमादिशत् । दृढमतिस्तिलको 'न मया भूबीजानि भुक्तान्यतो
 नाहं तत्त्वचो मार्जयिष्यामीति' समभाषत । तथाकर्तुं निर्वन्धे त्रियमाणे स
 पुस्तकानि सञ्चित्य गृहगमनमेव वरमेने । निरपराधः स न तूष्णीं दण्डस्वीकारं
 युक्तरूपमन्यत । एकदा पुनः सस्कृतशिक्षकः सानुवादं नैपथीयचरितं क्रेतुं
 छात्रानादिशत् । विनैवानुवादमहं वाक्यमिदमवगच्छामीत्युक्त्वा वातस्त-
 त्रयणं नाङ्गीचकार । तद्योग्यता जानानोऽप्यध्यापकः आत्ताभङ्गो मा भूदिति

तत्कथयणाय निर्वचन्ध । निर्देशमननुसरन्त च बाल मुध्याचार्यं कठोरशान्त
'जेकोव' प्रति दण्डार्थमनयत् । 'पुस्तक त्रियता शाना वा त्यज्यनाम्' इति
तेनादिष्टो बालोऽन्याय्यशासनाङ्गीकारात् शालात्यागमेघ श्रेयोऽभ्यन्यत ।

गगाधर सुतस्याध्ययनप्रवृत्तिं तदातदा पर्यालोचयति स्म । एकदा स
बालरचितान् वाचिचत् सस्मृतश्लोकान् दृष्ट्वा सानन्द विम्ममयमवाप ।
तत्रासीदयमन्यतम श्लोक -

सदागुणज्ञ सुपरीक्षणाय य

कवीन्द्रकाव्यामृतकाञ्चनस्य वै ।

करोति लोके निकष नु दुर्जन

खलाय तस्मायहिताय मे नमः ॥

माध्यमिकशालायामध्ययनरतस्य पचदशहायनस्यैव बालस्य 'तापीबाई
नामन्या बालया सह विवाह सवृत्त । तापीबाई घर्मधनस्य विद्या
विभूषितस्य सदाचारसपन्नस्य च पितु कन्यासीद् । बाल्य एव मातृहर्षेण
नववधू मातृशून्यस्य तिलककुटुम्बस्य कुटुम्बभार धृतवती । पतिगृहे च सा
'सत्यभामे' ति सज्जया सबोद्धिताऽभवत् । तिलकोऽपि विवाहात्पर 'बलवत
राव' इत्याख्या लेभे । नववयसौ तौ दयती हृदन्तां विहाय हन्त । बालपिता
गगाधरोऽपि पितृलोकं प्रतिष्ठत । बालस्तदा माध्यमिकशालान्तपरीक्षार्थं
मधीयान आसीत् । पितृनिधनाद् व्यग्रमना अपि स उत्तमेष्वन्यतमत्वेन परीक्षा
पारयामास । गणिते तु कठिनानेव प्रश्नान् सार्धैकघण्टाया समाधाय परीक्षा
गृहाग्निरगच्छत् ।

तदनु 'डेक्कनकॉलेज' इत्यत्रोच्चशिक्षार्थं गत । पितुर्मनोरथानुसारं
घर्ममनुतिष्ठामु स शालाच्छात्रालये निवासं नारोचयत् । विप्रसम्मतस्या
चारपालनस्य सौकर्यानुरूपञ्च स्थानान्तर्गतं भोजनालयं प्रविष्ट । उच्च
शिक्षाकाले तिलक स्वस्य देहदावंत्यं निनिन्द । तत्परित्यागाय च कठोर
ध्यायाममसेवत । व्यायामान्तर नियमेनानुतिष्ठन्नपि स जलसतरणेऽधिको

शालानिर्माणायावश्यकेपूपकरणेषु-अमन्दोत्साह, नि स्वायं राष्ट्र-समाज
 सेवोत्पत्ता, विद्यावैचक्षण्यम्, अविलासि सरल स्वच्छ च शीलम्, अध्यापन
 पटुता, भारतीयभाषाणा विकासाय निष्ठा, तासामभिव्यक्तिसामर्थ्यस्य ।
 सवर्धने प्रकाशने च समादर, भारतीयसंस्कारेषु अध्यात्मद्रष्टौ च गौरवम्
 तत्प्रकाशनाय च द्रवीयसी उत्कठा, आत्मसामर्थ्यविश्वासश्चेत्येत एवास्मन् ।
 हि एकस्या शालाया अनुभवेन स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य, लोकेषु राष्ट्रियशिक्षा प्रति
 गौरवबुद्धिञ्च समुत्पाद्य, शालासतति ततश्च महाशाला अपि समुद्भावयि
 कृतमतयोऽभवन् । प्रथमशालाया आरम्भात् पूर्वं तदुद्देश त एव प्राकाशयन् -
 "आङ्गलानामागमनात्पूर्वं राष्ट्रेऽत्र लक्ष्मी, सरस्वती, अन्नपूर्णा, वीर्यशक्ति
 विपुल विलसन्ति स्म । अद्य पुन ता विद्राव्य राष्ट्रमिदं मरुस्थलीकृतमास्ते
 नवनवाना विद्याकलानामुद्भवस्तु दूरे, किन्तु सहस्रवर्षेभ्योऽत्र प्रचलन्तीना
 तासा शासनेन विद्रावणमेव कृतं दृश्यते । निराश्रयाणा तासा पुनर्जन्मैवा
 स्माकं ध्येयम् । आङ्गलाना कूटनीत्या वयं दासभावमुपगता । तेषा नियम
 निगडिता वयं ख्रिस्तधर्मगुरुभि स्वमानशून्या शिक्षा दीयामहे । स्वीयबाणि
 ज्योद्योगेभ्यश्च विमुखा वयं परवशतरया पराकाष्ठा गता । एतत् सर्वमन्य
 ययितु राष्ट्रगौरवञ्च समेधितुं यथाशक्ति प्रयतिष्यामहे राष्ट्रियशिक्षामुखेन'-
 इति ।

यथाकथञ्चिच्छालानिर्माणाय धन सञ्चित्य, सामान्य गृहं च सपाठ
 शालोपक्रमं कृतं । नामजोशी, भागवत, करवीकर, उपासनी-इत्येतेऽपि
 शिक्षासाहाय्यं सन्नद्धा अभूवन् । शालाया उपक्रमस्य पूर्वरात्रावेव तिलक
 नामजोशीभ्यां स्वहस्तं गृहभित्तिलिम्पनं सम्पन्नमत्रियत ।

अन्यशालाचालकैर्हृदयेन निन्दिताया अपि शालाया अस्या शुक्लपक्ष
 राशिर्न इव वेगेन वृद्धिरभवत् । अध्यापकानामुत्साहं पाठनपाठवञ्च, स्वल्पैर्नैव
 बालेन छात्रसंख्या ३३६ अकरोत् । गुणपक्षपातिनो भारतीया वैदेशिकाश्च
 शिक्षाशास्त्रिणस्ता राष्ट्रियशाला प्राशस्तप्रश्रयनन्दश्च । शालायाश्चास्या
 बहुमुखी वृद्धिं पश्यन् शिक्षाशास्त्राश्चर्चनां प्रवेष्टुमहमहमिवया परापतन् ।

महाशालाप्रारंभ

राष्ट्रियशालाया सर्वतोमुखीमुन्नतिं दृष्ट्वा प्रोत्साहिता तिलकादयो महाशाला प्रारब्धु मनश्चक्रिरे । तदानीतनो महामना मुबईराज्यपाल फर्ग्युशनः महाशालारभस्याभ्युपगमं प्रशस्य तदर्थं भूमिमपि विनाशुत्कमदात् । तद्गुणगृहीताश्चालका तन्महाशाला तन्नाम्ना 'फर्ग्युशन कॉलेज' इत्यकार्षुः, अस्या महाशालाया नैके अध्यापकाः, कृतविद्या विद्वांसश्छात्राश्च सर्वत्र देशे नध्यवीर्तयो राष्ट्रसेवापरायणाश्चाभूवन्, वर्तन्ते चेदानीमपि । येन एतज्जनकानां कीदृशी त्यागशीला निष्ठा, अध्यापनविदग्धता, कार्यपटुता चेति निश्चितं भवति ।

केसरी मराठा च वृत्तपत्रे

आङ्ग्लशालाया सिद्धिं वितोक्त्य, स्वात्मनि प्राप्तप्रत्यया तन्ञ्चालका एवमाङ्ग्लभाषामयमपरञ्च मराठीभाषामय वृत्तपत्रं प्रवर्तनीयमिति निरणयन् । वृत्तपत्रं जनताया विचारशोधनाय, तस्या राष्ट्रियभावनामधु-
क्षणाय चोत्तममुपकरणमित्यासीदभ्युपगमं प्रज्ञावता तेषाम् । तदनुसृत्य, आगरकरमपादितं मराठीभाषा 'केसरी' पत्रं, लांबमान्यमपादितं 'मराठा' इत्यादिरूपपत्रञ्च प्रकाशमवाप । मराठीभाषीणो 'केसरी' पत्रे उद्देश्य-
रूपेणान्योक्तिरसमन्वितेयं जगन्नायरचना उभयतः सिंहचित्राभ्यां गपटीकृता प्रवाणिताऽभवत् -

स्मिपति नो रे दृष्याः क्षणमपि महाघोषेण सखे !

गजघ्नेर्गीताय ! त्वमिह जटिलार्थां धनमुवि ।

असौ कुम्भीभ्रान्त्या छरन्छरविद्रावितमहा-

गुहप्राक्प्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपति ॥

उद्देश्यशलाकस्याभ्य गचयनाद् नरवेसरिण तिलकस्य विदेशराज्ये-
मर्षमूर्तिं मनिमता स्फुटं प्राकाशाः । राष्ट्रभावनायां समुद्भूत्या गत

स्वदेशभाषा-संस्कृतीना परिचायन विवासश्चेत्यप्यासीत् प्रयोजनं चालकानाम् । 'केसरी' पत्रारम्भे १८८१ क्रिस्ताब्दे प्रथमभौमवासरे समभवत् । पत्रचालकानां कार्यालये कन्यकाऽऽसीद्या दिवा लेखनाधारत्वेन रात्री च शय्याभावेन प्रायुङ्क्त धीरधीपणस्तिलकः । सार्धंकीकृतं च तेन—“त्रियासिद्धिं सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ।” इति भणितिरलनम् । मराठापत्रमपि समेव प्राकाशयत् । सपादकयोर्नाम्नो पत्रसंबन्ध आवश्यकतामनुसृत्यैव निर्दिष्टः । उभयलेखविषये तु सपादकयोर्विष्णुशास्त्रिणाश्च समाना एवाभूदन्वयः । आभ्यां पत्राभ्यां सर्वत्र देशे विशिष्य च महाराष्ट्रे नवीनैव राष्ट्रिया स्फूर्तिरुद्दीपिता ।

शिक्षा-सपादनकर्मरतयोस्तिलक-आगरकरयो कोल्हापुरराज्ये दत्तकसंबन्धिनि कलहेऽनपेक्षित एव वृत्तपत्रसपादकत्वात् संबन्धो घटितः । कुटिलराजनीतिप्रयोगेण च तौ मासचतुष्टयात्मकं कारागारवासं लम्बितौ ।

राष्ट्रियशालामहाशालयोर्बृत्तपत्रयोश्च संचालनमधिकृत्य विवादः प्रावर्तत तच्चालकेषु । तेजोद्वेषिणः काश्चन मिथ्याप्रलपं स्वदूषयितुं प्रवृत्तान् निभात्य तिलकः स्वरक्तसंबन्धितेभ्योपि विद्यालयेभ्यो निवृत्तोऽभवत् । अत्र कलहवीजं संचालकानां वेतनग्रहणं कार्यान्तरप्रवृत्तिश्चासीत् । तिलकोऽभ्रणद् ‘जीविकापर्याप्तमेव वेतनमस्माभिर्ग्राह्यम् । न चैतद्भिन्ने कर्मणि स्वात्मा योजनीयः । इदमेव न उद्देश्यमासीत् प्रारम्भे । न चास्य परिवृत्तिर्युक्तरूपा पश्यामि ।’ लाभान्विते कार्यान्तरे प्रवृत्तिनिषेधो मा भूदिति चासीद् गोपालकृष्ण गोखलेप्रभृतीनां बहुसंख्यानां मतम् । सस्यायां हानिर्मास्तु इति विभाव्य, तिनकः उद्देशत्यागात्पदत्यागमेव वरमेने ।

राजकीय-सामाजिक-कार्य-प्राथम्यविचारः

रानडेमहाशयप्रभृतयः “समाजे प्रविष्टानि दूषणानि पूर्वं निरसनीयानि । येन स्वस्थं समाजा राजकीयस्थितिमपि साधुं घटयेद्” इत्यमन्यन्तः । तदर्थं ते शासनद्वारा समाजशोधापुनरानु-नियमान् घटयितुमुत्ताहिन आसन् ।

तिलकाय तु नैतदरोचत । सो ह्यमन्य - "समाजशोघो न्वस्माकमान्तरिकी समस्या । तदर्थं शिक्षादिभिर्जनमन परिष्करणीयम् । येन ते स्वयमेव स्वस्था हितकारिणीञ्च समाजस्थिति सपादयेयु । वैदेशिके शासने प्रभवन्ति, न तावदुचिता शिक्षा दातु शक्नुम । शामनमज्ञाना कुसुदोरेव प्रोत्साहयन्ति । विघ्नाश्चोत्पादयन्ति न शुभविचारप्रवर्तनाव्यापारे । अतो लोकेषु शिक्षाद्वारा नवा राष्ट्रियभावनेष्व पूर्व समुद्बोधनीया" इति । तदा तदा हिन्दुधर्मं विनिन्द्य तद्गता त्वाकास्या शिथिलयितुं प्रवृत्ते मुधारकब्रूवै सह वायुद्वन्द्वमप्यक्रियन् प्रज्ञाघनेन तिलकेन । शामनस्य विरोधाद् भीतिमन्तो पडितब्रूवा व्यर्थमेव धर्मविपयिणी लोकत्रया व्याकुलयन्ति शासनं च तत्र हस्तक्षेपाय निमग्नयन्ती-त्यभ्युपगम्य तिलको भाषणैर्लेश्वरं तावन्निचकार ।

हिन्दुमुस्लीमकलह

आङ्गना "हिन्दु-मुस्लिमा मिय कलहायमाना स्युश्चेतो राज्य निष्पष्टक स्या' दित्यभ्युपगमेन मुस्लिमेषु हिन्दुद्वेषे येनकेनापि निमित्तेनोद्भावयन्ति स्म । तं प्रचोदिता मुस्लिमा तेषा प्रायःनागृहस्य पुरतो निर्गच्छन्तीष हिन्दु-यात्रासु, पटहादिनाश्च निमित्तीकृत्य, सशस्त्रा लघुहत्याश्च हिन्दूनाम्रम्याता-दयन् । केचन तु पशुमार मारितास्तै । शासकास्तु प्रतिकारपरायणेषु हिन्दुषु दोषमुद्भाव्य, त एव कलहकारिण इति चाधिक्षिप्य, तान् कारगरा-तिषोन् कारयामासुमिध्याभियोगैश्च पीडयामासु । लोकमान्य आङ्गनाना बूढनीतिमूल मुस्लिमपक्षपानं तदा तदा प्रावाणयत् । हिन्दुषु मुस्लिमैः क्रिय-माणान्याक्रमणानि चासदिग्धं निनिन्द । स हि "उभयधर्मावलम्बिभिः परस्पर-प्रद्वेषं विहाय सोहादेन वर्तितव्यम्, कुटिलमतिनश्च शामनस्य प्रतिकारपरायण-भाव्यमि"ति बहुश उपदिदेश ।

राष्ट्रियमहासभाप्रवेश

निरव पूर्वं पूनानगरस्थानिका तनञ्च प्रादेशिकी राष्ट्रियमहासभाशाखा-माश्रित्य लोकसेवाप्रवृत्त आसीत् । तस्य लोकप्रियता तदाऽऽसीद्यथा नैकैव-

भवयद्भिः शासनेन च कृतेऽपि विपरीताद्यागे, न प्रादेशिव्यसदि निर्वाचिता
 ऽभवत्सर्वाधिपमर्त । महासभा यस्तुतो राष्ट्रियचेतनाया प्रतिनिधिर्भवतु
 न हि केवलं संबन्धुत्वादि ग्रह्याप्य सप्रतिरसनाय शासनस्य प्रार्थनाय च वृत्ता
 मिति दास्यासहिष्णोस्तिनवस्य व्याख्याने, नेमंश्च नैव गो निवेदितु ।
 राष्ट्रियमहासभाया सस्यापक उदारमना आह्वय 'सर ह्युम' अपि भारतीय
 जनतया स्वायत्ततापोषणे प्रयतितव्यमिति मत प्रावाशयत । किन्तु एतेन
 शासन सामर्थ्यं सत् प्रजापीडनपर भवेदिति भीता रानडेप्रभृतयो न तत्र न्या
 दामा प्रवृत्तिमनुष्णामन्यन्त । विषयेऽत्र प्रातिमनसस्तिनवस्य मृदुमार्गे
 फिरोजशाहगोखलेप्रभृतिभिश्च सह महद्वैमत्यमवर्तत । अनं पूनानगरे
 तिकलप्रमुखं प्रातिकपरिपद शाखान्तरमपि प्रादत्यंतं वञ्चन कालम् ।

गणपति-शिवाजी-उत्सवः

यावत् प्रजाना राष्ट्रभक्तिर्न प्रचीयते, यावच्च राष्ट्रभक्ति परिगणितं
 नैव शिक्षा दिक्षितैरेव मिय प्रचार्यते, न तावद् भारतीय आत्मा साकल्येन
 जागरितो भवेदित्यासीद् लोकमान्यस्य विचारपूत मतम् । जनताज्ञामृतये
 'केसरी' पत्र बहु कृतवत् किन्तु तेन शिक्षिताना मनोबुद्ध्योरेव सस्कार शक्य ।
 कश्चित् कर्मकलाप पुरस्कृतव्यो यमनुजीव्य सामान्योऽपि जनो राष्ट्रियभक्ति
 प्रकटीकुर्यात् । राष्ट्रसेवायज्ञश्च सतत सर्वत्र प्रघुक्षितस्तिष्ठेद् । अनेना
 भ्युपगमेन लोकमान्य पूर्वं लघुरूपेण प्रवर्तमान गणेशोत्सव व्यापकतामनपीत् ।
 राष्ट्रस्वातन्त्र्यस्य विश्वरूपिणो शिववीरस्य च जन्मजयन्त्युत्सव तस्य राज
 धान्या रायगडदुर्गे महतोत्साहेन प्रायोजयत् । शिववीरस्य दुर्गप्रासादो जीर्णता
 गत कथञ्चिदेव पिपतिष्णुरतिष्ठत् । तस्योद्धरणाय वित्तसहाय्य जनता
 प्रार्थिताऽभवत् । एतत्कर्मणे कोल्हापुरराज पूर्वं पर्याप्त वित्त वितरितु प्रतिज्ञे,
 किन्तु पश्चात् आङ्ग्लभयाद्वा कारणान्तराद्वा प्रतिज्ञा ता न कर्मान्विता
 चकार । अयापि तिलकस्योजस्विभिर्व्याख्यानैर्लेशंश्चावजितचेतसो जना
 रतदर्थं पर्याप्त धन समचिन्वन् । सामान्यजनतैव विल तिनवस्य बलमभवत् ।

तिलको घनज्ञानशून्यानामपि पूर्वजेषु धर्मं च श्रद्धावता, नवशिक्षया पाश्चात्यवासनावासितैश्च सनासिकासकोच दृश्यमानाना, भावनाघनाना, जनसाधारणानामाराध्यदेवोऽभवत् । अत एव म 'निरक्षराग्रणी'रित्यपि माक्षिमकोच नवीनैर्व्यपदिश्यते स्म ।

दुर्भिक्षपोडितानां साहच्यम्

एकोनविंशतितमे ख्रिस्ताब्देऽसकृदापतितदुर्भिक्षभृश पीडिताऽभवद् भारतीया जना । महाराष्ट्रेऽप्यत्र च १९७६-७७ विक्रमवर्षे भीषणा दुष्काल-शातनाऽभवभूयत । अनावृष्टेरुत्तानि बीजानि प्ररोहभात्राप्येव विपन्नानि । तिलकमुख्या नैतार पूनागताया सावंजनिकसभाया 'केसरी' पत्रस्य च माध्यमेन शासन लोचपीडा परिहर्तुमुपादिशन् । "जनतासाह्य शासनस्या-परिहार्यो धर्मः । स च जनतया निर्भीक्या तस्मै हठात् प्रबोधनीय एव । न वं बभूवुः कृषेभ्यः कृपकेभ्यो भूकरो ग्राह्यः । ये च सपन्ना नागरिका ग्रामीणाश्च ते सर्वात्मना नि स्वानुपवुर्दुः ।" इत्यादि ग्रामाद्ग्राम नगरान्नगर सञ्चर-न्तस्ते प्रतिपादयामासुः । एतेषामविरतेनेदृशेनोद्यमेन, जनताविप्लवाद्भीत शासन कथञ्चित् कर्तव्यपरायण बभूव । सघशक्तेर्नबोत्थानमनुभवन्तश्च जना दीनाना बन्धुजनानामुपकारतत्परा बभूवुः । एतत्सर्वं राज्याधिकारिणा बलवतोऽवरोधान् सावष्टम प्रतिकृत्यैव सपादित तिलवादिभी राष्ट्रवीरैः ।

स्वदेशवस्तुप्रचारः

"वयं सर्वथा परायत्ता वर्तामहे । आङ्गला अस्माकमुद्योगान् वाणिज्यञ्च वितोष्य, स्वदेशोद्योगाना वाणिज्यस्य चाभिवृद्धिपरा वर्तन्ते । वयमपि विदेशवस्तुव्यामोहात् स्वयमनिष्टं पश्यामः । प्रच्युतोद्योगाना स्वबान्धवाना दीनता दुरवस्थाञ्चोपेक्ष्य न वयं स्वीयं श्रेय साधयत्यु शक्यामः । न चेत्य देशस्वातन्त्र्य स्वप्नेऽपि लप्स्यते" इत्येतादृशेन तिलवादिप्रतिनेन स्वदेशवस्तुवा-यहेण 'माचेस्टर' यस्त्रोद्योगो विपन्नोऽभवत् । भारतीयो वस्त्रोद्योगश्च हि

पुष्टिमवाप । गृहोद्योगा अपि शनं शनं प्राप्तपदा अभूवन् । इयं स्वदेशवत्-
मम्माननाग्रे महत्तमा गाधिना विभूतः प्रमारमवापिता, राष्ट्रम्वत्त-
प्रवृत्तेश्चानिवार्याद्रगता नीतित्येतद्धि खोवमान्यस्य पुरोदशित्व प्रवाशयते ।

महारोगविपत्तिः

मुवापुरी पुनानगर च प्लेगाख्येन महारोगेणोपद्रुते अभवताम् । रोगिणा-
मरोगी सयोग परिहर्तुं स्थानीयाधिकारिभिः सैनिका आदिष्टा । रोगिणा
शवेपणानिमित्तं ते निर्मर्यादं गृहाणि प्रविश्य हठाद् रोगस्पृष्टानाङ्घ्र्यं रुग्णानया-
नाचकर्पुं, तत्र सहृदयताहीनैर्भिषग्भिरतिकठोरं व्यवह्रियते स्म रोगक्लिष्टं
सह । तथा च सद्यः स्थापिता रुग्णालया पशुगोष्ठानुन्या अभूवन् । अतस्तत्र
गमनाद् गृह एव स्थिता लाका यमसदनप्राप्तिं वरममन्यन्त । सैनिकेषु नैके
वैदेशिका अवर्तन्त ये हिन्दुगृहाणां मर्यादां नाविदन् । अतो महानसमपि ते
निसकोचं प्राविशन् । स्त्रीभिश्चानुचितं व्यवहरन् । केचन तु पापा
स्त्रीणां शीलमप्यलुम्पन् । एतेन जनां महारोगावेक्षयापि सैनिकान् महत्तम
विपदं विभावयन्तस्तद्दर्शनमात्रेण चकम्पिरे । एतत्सर्वं दर्शयन् लोकमान्या
भृशमतप्यत । स हि प्रथमं जनतामेवमबोधयत् — 'स्थितनलना निर्भयं
सञ्चरन्त्योऽन्यान् परिचरन्ति । वयन्तु बन्धुपरिचर्यामपि क्लेशाय कलयन्त
स्तान् क्रूरेभ्यः सैनिकेभ्योऽर्पयाम । सैनिका यद्यस्मन्नारीरानामन्ति भीत
भीता वयमात्मन्त्राणव्यग्रा पलायाम । किं नाम भवेद् हीनतरमतः परम् ?
किमिति बलीवा इव वर्तमाना न लज्जन्ते भारतीया ? 'यदि कोऽपि सैनिको-
ऽस्मन्महिला परामृशति प्राणानपि तृणोक्त्यं स प्रतिकर्तव्यः । तादृशे समये
शिवाजोत्ततिः सिंहोदसत्त्वा गजं तु । स्वमानरक्षायते हुताः प्राणा नूनं स्वर्गाय
कल्पन्ते" । इत्यादि । केचन रोगभीता स्वजनान् विपद्यमानानपि परित्यज्य
पलायनपरा अभूवुः । तानपि भृशं निनिन्दितलक । स हि धैर्येघनो बहुश
स्वीयैरुपदिष्टोऽपि नान्यत्रगमनविचारमप्यसहत् । तस्य ज्येष्ठमुतोऽनेकरो-
गिभिः सह स्वर्गं जगाम । तदा सुहृदामाश्वासनवाणी श्रुत्वा धैर्यमूतिः स

अविचल वभाण —“हुताशनीवहनौ सर्वेणापि किञ्चिद् गोमयादिकं होतव्य-
भवति । तद्वदेव सार्वजनिकेऽस्मिन् सकटवहनौ ममापि तनयो हव्यता प्राप्त
इत्यत्र का खलु दुष्टवार्ता ?” इति ।

शासनोपद्रवमत्रस्तं कश्चित्, भुशुडिगुटिकया क्रूरकर्मणो ‘रेड’ नाम्न
आङ्ग्लस्य प्राणान् जहार । एतेन पादाहनसर्पं इव रष्ट्रं शासनाधियो बाहुल्येन
सैनिकानामनीकानि पूनापुरं प्रेषयितुं निश्चिकायः । विदेशसैनिकानां क्रूर-
कर्मैव लोकयातनावीजमित्युत्प्रेक्ष्य लोकमान्योऽलिखत् — “शासनस्य शिरो
भूतप्रस्तमेव प्रतिमाति । कस्यापि बधोऽनुचित एव । रेडबधकारिणं धातुकं
गृहीत्वा बधस्तम्म नयन्तु । किन्तु सर्वानयंवीजानां सैनिकानां सख्यावृद्धिं न
कस्यापि कल्याणाय भविष्यति । शासनं कित् दृष्टिव्यत्यासं बिहाय
युक्तस्यानुपायान् कर्तुमर्हति ॥” एवमादि ।

प्रथम-राजद्रोहाभियोगः

तिरुक्कम्योद्भूतद्वैव्याख्यानं, प्रजानु राष्ट्राभिमानमधुक्षकैर्लेश्वर-
वृश्चिकदशवेदनामध्यगच्छच्छाशनम् । तद्वि लोकतिलकस्य तिलकस्य
लोकेभ्योऽभिसारणायोपायानचिन्तयत् । प्रजापोडनेन प्रज्ज्वलितामपेस्तिलको
विधिभङ्गानिवारणव्यग्रापि अत्युद्दीप्ता भायामुपायुद्भूतं केसरीपत्रे । केसरी-
पत्रस्य १४ जून १८९७ दिने प्रकाशितं लेखमाश्रित्य सपादकस्य तिलकस्य
(तपु दिनेषु तिलक एव केसरीसपादक आसीत्) मुद्रकस्य बाळस्य च कारागार-
निक्षेपोऽक्रियत । प्रतिभूधनेन बधनिवृत्तां प्रार्थितायामपि न शामनं तदन्व-
मन्यत । तिरुक्कवाक्किनो ‘दावर’ भूरि प्रयत्य लक्षात्मकरूप्यकन्यासप्रतिज्ञाय
च कथञ्चित् सप्ताहानन्तरमेव तात्त्वानिकी भुक्तिं कारयामास । अभि-
योगनिधिश्च ८ सप्टेम्बरे निश्चिनाऽभवत् । एतदन्वयेन महदूणमक्रियत
लावमान्येन । विधि-अध्यापनेन स कथञ्चित् परिवारस्य पापणपर्याप्तमेव
द्रव्यमनमत । कथञ्च बहुव्ययसाध्याऽभियोगप्रतिकारो विघातव्य इति चिन्ता
सन्तानापद्रुता अभवत् तिलकादयः । राष्ट्रसेवानिरतस्य तस्य दुःखमात्मनीन

मन्वाना महाराष्ट्रजनता, रवीन्द्रनाथादया वगमुद्ददश्च प्रभूत धन सत्त्वं व्यतरन् । एव तिलवरक्षा समग्रराष्ट्रस्यैव धर्तव्यमिति जनैः सपरिवरबन्धनिरचायि । सुदीर्घेऽभियोगवर्मणि प्रवृत्ते, अभियोगालय सहस्रशो जना आवृणवन् । अत्र वर्मणि नैवे वाक्विला महाराष्ट्रवेसरिणस्तिलकस्य मुक्त्यै सर्वात्मना प्रायतन्त । लोकनिर्णायिका (ज्युरी) सर्वसमत्या तिलक निर्दोष मख्यापयन् । किन्तु न्यायाधिकारी 'स्ट्रेची' तिलक विधिभङ्गकर प्रख्याप्य सार्धैकवर्षस्य सश्रम कारावास दण्डमघोपयत् । निर्णयमिमं प्रतिवर्तुं तिलक-पक्षीया खरे-बागाप्रभृतय इंग्लेडस्थ सर्वोच्चन्यायालयमुपगम्य । किन्तु हन्त ! तं कृतेऽपि भूरि श्रमे, व्ययितेऽपि प्रभूते धने, दडस्थितिर्न निवारितुं शक्ताभूत् । तिलकप्रभृतयश्च यातनापूर्णं कारावासं प्रापिताः । एतदनुबन्धेन वगवेसरी सुरेन्द्रनाथ अगजंत् — पूनानगर सैनिकशिविरता नीतमिति शासनस्य महान् प्रमादः । राष्ट्रनायक लोकमान्य कारागारस्थितं जानता मे हृदयपीडोत्पीडेन प्रस्फुटतीव । समग्र हि राष्ट्रं तत्समवेदनयाऽग्रूणि विमुञ्चति । इति ।

लोकमान्यादीनां दण्डवातां श्रुत्वा न्यायालय परितः स्थितो जनसम्मर्शो 'जयतु जयतु लोकमान्य इति गगनविदारिणं घोषमतनोत् ।

कारागारस्य प्रतिकूलं जीवनं तिलकस्य स्वास्थ्यममुद्नात् । एतेन भृशं सन्नस्ता प्रजा तं मोचयितुं शासनमजस्रं प्रार्थयामासु । तिलकदर्शनलालसा लोकश्रेष्ठा अपि काराधिकारिभिरुद्धतमवमन्यन्ते स्म । खरेप्रभृतीनां वाक्वीलानां यद्यपि निर्लज्जमवमाननां तत्र साधारणानां किमु वक्तव्यम् । प्रभुतामत्ता कारागारकिङ्करा भारतीयान् तृणायामन्यन्त ।

तिलक कारागारगतं विदित्वा तद्वैदुष्यावर्जितमना वेदविद्यावतामवतसो 'मोक्षमुत्तर' तद्विमोचनाय भूरि प्रायतत । तत्करणेऽस्तमर्योऽपि स तिलकस्य पुस्तकादिप्राप्तिसाधक्यं सपादयामास । स्वकृतं वेदानुवादपुस्तकञ्च तस्मै सादरमुपायनीचकार । ततः तिलकस्य महानुभावतास्पृष्टो नूतन काराधिकारी

‘मौलोमोन’ तस्य श्रमदण्ड निवर्तयामान । खरेप्रभृतीनामविरतपत्नीश्च
तपमात्र एव कारुण्यहादिमुक्तिं प्राप निवक ।

विमुक्त एव च पुरयपंमे तस्मिन् सर्वदिशु जननाप्रह्योऽभिभूमिमप्युशन् ।
पहस्रश पत्रंस्मन्तोभिश्च लोकमान्योऽभिभनदतवर्षाभिव प्राप ।

पुनश्च हरि ॐ

काराहान्मुक्ते लोकमान्ये, ‘किन्तु भवानित पर चिकीर्षन्ति ?’ इति
मृष्टे, “तदेव यत् पूर्वं कुर्वन्नामम्”—इति निमकोच जातः । “पुनश्च हरि ॐ”
इति शीर्षकेण प्रकाशिते केमरीलेखे च यं श्रममविनागव्यानारस्त काराप्रवेशान्
पूर्वं पर च स्वहेतवे परिधान्त तेभ्य कृतज्ञता प्रादशि । परार्थीनाया जनना-
याश्च राष्ट्रकल्याणाय किं कर्तव्यमिति निमदिग्य प्राबोधि ।

एतदनु पौर्वाच्यप्रयत्नेषिसपादको भारतन्य परम सखा मोक्षमुत्तरः
महाराष्ट्ररत्न नायमूर्ती रानडे चेति नरपंभी दिव गतो । तावद्विचित्रं निलकेन
मनुमानुवाद लेखनिवाप्याज्जालदन्त । रानडेमहाशयेन सह मत्पि विचार-
धर्मत्वे, तस्य महानुभावता, राष्ट्रभक्ति, समाजोन्नयनप्रयत्नाश्च परमादरेण
प्रगण्य गुणकपक्षपाती निलक ।

१९०० द्धिस्ताद्रे जुनाईमाते चतुर्थनिधौ विरवविधान्तकीति, भारतीय-
नवजागृतेरप्रदूत, वेदान्तकेमरी स्वामी विवेकानन्दः ब्रह्ममूय मन । तस्मै
श्रद्धाञ्जलि समर्पयन्ननिखन्नाकमान्य—“तद्वत्तु सर्वं मचित भारतीय-
मध्यात्मशास्त्र विदेशेष्वनुपमया प्रतिभया सडिग्डिम प्राकाशयत् स्वानि-
वराज्यम् । नूनं सो भारतमातुस्तम पुत्ररत्नमानोन् । अनेन खलु भारतन्य
वैदिकधर्मस्य च स्वरूप समुज्ज्वलित मशश्च विमारितम् । पूर्वं भगवता
शंकराचार्येण धुना मार्ग द्वादशतन्त्रेभ्योजन्तर मप्रतापमशीपयद् विवेकानन्द”
एवमादि । तयैव आङ्ग्लनस्त्वज्जम्प्य ‘हर्वटंप्पेन्मर’स्य निधनमाश्रित्य प्रगमा-
वचनैस्त समभावयद् विधावितासी निवक ।

नवीना यातनाः

आङ्ग्रे वंशजगणो नूतनो भारतशासकानां नियक्तः । तस्य हि वृत्तचर्चिवचनानुसारं प्रारम्भे स्वर्णमयः, मध्याह्ने राजनमदमाने चारकूटमयः मासीत् । आगतमात्र एव तस्मिन्नेवे वैदेशिकं पूर्वं श्रुता अनया निवारिता, स्त्रीणां शीतभ्रमकां शामका रौनिवासच कठोर दण्डिता । भारतीयमाणा सुरक्षिता अभिव्यन्त । किन्तु स्थानीयस्वराजमस्यानां स्वाराज्यमपहृता राष्ट्रियमहासभाप्रवृत्तौ च विघ्नानुत्पादयता, विश्वविद्यालयानां स्फूर्तिमय मर्दयता, भारतीयजनताया कुटिलतामुत्प्रेक्षता च तेन, भारतीया नायका प्रजाश्च सुबहूद्वेजिता अभवन् । एवदा न 'मिथ्याभाषिणो भारतीया' इत्यध्यक्षिपत् । नैतत्कटुप्रलापमहसतामर्पशीला लावमान्यः । सो हि 'को मिथ्याभाषी ?' इति शीर्षकेण केसरीपत्रे साक्षेपं न्यरूपयत्—“वर्जनं खलु विना हेतुमन्तभाषी । तस्य चरित्रलेखक 'कारिया' देश गतेन तेन कीदृशं मन्तवहुलमभाषीति साधु निरूपितवान् । न चायं वर्जनस्तन्निरूपणं मिथ्येति खडितवान् । अतः अनन्तभाषिणामग्रणी स एवेति वचनं नास्थाने” । इति । कर्तुमवर्तुमन्यथा वा कर्तुं समर्थमुद्दं भारतशासकः को वैव तर्जयितुं क्षमः सृष्टेः लोकमान्यात् ? प्रसङ्गान्तरे पुनरुन्मत्तं वर्जनं औरंगजेबतुल्यमुक्त्वा भूरि निनिन्द । भारतस्वातन्त्र्यद्विपं तमुद्दिश्य तिलकोऽसकृदुवाच—“केनेडा-ओस्ट्रेलियावद् भारतमपि स्वायत्तशासनं भवितुमीहते । न च तत्तयाकरणाद्वारयितुमीष्टे कश्चन । अस्मदीयं लक्ष्यं सुनिश्चितम् । न हि कापि शक्तिरस्मान् तत्तच्छालयितुं समर्थाः ।” इति ।

बंगप्रदेश-विभाजनम्

वगीया साहसिका, भावुका, भारतशासनस्य चोपद्रवमूलम्, अतस्तेषां शक्तिं विधटयितुम्, तानवमाननताश्च विधातुं बंगप्रदेशस्य विभाजनमायोजयतः कर्जनेन । एतन् हिन्दु-मुस्लिमानां परस्परप्रद्वेषप्रकटनमप्यासीदुद्देश्यान्तरमस्य । शासकहृदयस्य तस्य कुटिलाध्यवसायेन वययुवानो भृशं सतप्ता

अभूवन् । तत्र तत्र ममा आचार्य, जनयात्रास्वायोग्य निमकोच प्रकटिन्स्त्री-
 कोच । किन्तु हन्त ! प्रभुत्वगतिमत्त कर्जनो न विचवान् स्वस्य दुर्निर्दिष्टान् ।
 वगप्रदेग इव प्रदेगान्तेष्वपि मनुद्भूतो महान् विशोभ । निवकादिभि-
 र्वर्धित प्रशोभ परा काष्ठामन्वृणन् महाराष्ट्रे । जाट्गणदेगोद्भूताना
 म्भूता बहिष्कारकरणात् जनान् प्रोत्साहयितुं प्रनिरध्य मचरन्ति स्मोत्साहिना
 नूना दानानि । तै 'वदेमानरम्' इत्यादिगीतेनासूयन्त दिगा मुखानि ।
 गैरिवाणा दडायातानव्यविगनव्य पर्यटन्ति स्म न्वानत्यवोगागमनीकानि ।
 श्रूयमाणेन विद्रोहेनाज्यप्रक्षेपेणैव ममबुद्ध्यागमसंप्रवर्तिन । बह्वर्धनेन
 पगुनार मारिता कारागारेषु च निगडिताः । अपापि पारतन्त्र्योडिता
 राष्ट्रमकता शान्तमभद्रैकवर्तिनोऽभवन् । प्रमदामिममभितर्य अग्नि-
 धौग्वरो लोकमान्योऽजिग्रत् केनरीरवे -

अभिनवमदतेष्वारामगण्डम्यनाना
 न भवति विस्तृतनुर्वारण वारणानाम् ।

इति मनुहरिमर्तिने स्मारयन्, कर्जनगानन वारजेनोपमोय, पुन मधगक्ते-
 म्भस्यापि प्रतिहारक्षमता प्रविशदयन्, "तृणैरावेष्टयत रज्जुदंया नागोऽग्नि
 बध्यते" इत्यावेष्टयन् । प्राणान् पणीकृत्य वैदेगिकगामन प्रनिरुवंतान्वोत्साह
 प्रादीययन् । विदेगवभूता मन्त्र्यानाय भूयोभूय मयुक्ति प्रवाप्रयानाम
 तितव । एतन्मम आरमभधुगद्रान्त्रोत इवाग्ने विगतवन्तु बहूनाञ्च
 भवितेति दर्शयन्,

नेहामिदमनागोऽग्नि प्रपशयो न विद्यते ।

स्वल्पमल्पस्य धर्मस्य श्रायते महतो भवात् ॥

—गीता ७-४०

इति सीतावचोरन्तमुदाहरार ।

कनकनान्तरे राष्ट्रियमहानमाया अधिवेग्ने को नु भवेदध्यक्ष इति
 विविचिन्त्यामनुदाहराती सावपनराधन्तिवको वा तन्मदमहंतीति राष्ट्रामि-

मानिनोऽभिप्रेतवन्त । विनीतेभ्यो नैतदगोचर । यद्गमद्गमशुद्धानां
 वगीयानां विरोधो नोपेक्ष्य इति ममुद्गीक्ष्य तैस्तदा आह्वयदेशे वगन् राष्ट्रा-
 भिमानी दादाभाई महाशय आध्यक्ष्यायानुनीत । ग खनु सर्वजनमम्मान्यो-
 ऽध्यक्षपदमनञ्जल्यैवमगादीत्—“ बन्धव ! गभूय विना विश्रम स्वानव्याप
 प्रवर्तध्वम् । न हि स्वातन्त्र्यमन्तरा दैन्यप्रसूतान् क्षुधा-रोगादीन् निवर्तयितुं
 शक्यम् । न च राष्ट्रान्तरेषु ससम्मान स्यान् लप्स्यध्वे” इति । एतदेवानुवदन्
 लोकमान्योऽलिखत् —“ न हि स्वातन्त्र्यं वृषाप्राप्य वस्तु । तद्धि सखे
 सघोभूय प्रवर्तमानंश्च जनैराच्छेद्य रत्न भवति । दादाभाई ननु देवदूत इवा-
 स्मानुपदिदेश ना हितम् । तद्विस्मरणं सर्वस्वच्युतये कल्पेत ।” इत्यादि
 लिखित्वा पुनः सोऽलिखत् —“भिक्षां देहीति भार्गवं त्यजतु राष्ट्रिया समा ।
 विदेशवस्तुत्यागः, स्वदेशवस्तुमात्रोपयोगः, राष्ट्रिया शिक्षा चेति त्रिसूत्र्या
 स्वीकार एव राष्ट्रियसमासाध्यमिति निर्मोकं निश्चीयताम्” । राष्ट्रियशिक्षा,
 मद्यपानपरित्यागः, स्वदेशिप्रतमिति तयस्याङ्गीकाराय सपरिवरव्यथ
 प्रावर्तन्त तिलकादयः । प्रबुद्धा विदेशविदुषी एनी बेसन्ट अपि राष्ट्रियशिक्षा
 विषये तिलकं सर्वात्मना समर्थितवती । आङ्ग्लभाषामुखेनाध्ययनरीतिर्ना
 रोचत महाराष्ट्रसिंहाय । यतो हि तत्र व्यर्थं समयं शक्तिव्ययः, विषयबोध
 प्रत्यवायः स्वदेश-संस्कृतिगौरवबुद्धेर्विलयश्चेति त्रिविधं दूषणं समापततीति
 भूयोभूयो निरदिशद् लोकमान्यः ।

सूरत-महासभा

सूरतनगरे सपत्न्या महासभायामेकतः फिरोजशाहप्रभृतयो शासनरोप
 परिजिहीर्षवो विनीताः, अपरतश्च साहसे श्रीर्वसतीति मतिमन्तः तिलकः
 अरविदधोपादयः स्वातन्त्र्यप्रस्तावसङ्घेन मिथः सघर्षमवापुः । विनीतमान्यो
 रासबिहारीधोषः विनीतं विधिमुत्सृज्यैव प्रामुख्यं प्रापितः । विनीतव्यपः
 देश्यानां धाष्ट्यमदमसहमानो महाराष्ट्रकेसरी तिलकः केसरीवः जनसम्मर्दं
 पारेकृत्य, मञ्चमारुह्य गजितुमुपचक्रमे । ततः तथा करणान्निवारयितुं कृतमृतयो

विरोधिन आसनानि, उपानह, यच्चापि वरगत तत्तमुद्दिश्याक्षिपन् । आत्म-
 द्वाणनि स्पृष्टै तिलवपक्षीयैस्तदाघाता सधैर्यं निवारिता । तिलवश्च
 हिमवानिवाचलस्तूप्णीमेतत् सहमानो व्याख्यानव्यापृत एवाभवत् । विनीत-
 गृहीतोऽध्यक्षश्च सभाविसर्जनमध्यापयत् । राष्ट्रहितैकबुद्धेलोकमान्यस्य चेत-
 परिणामेनानेन भृशमखिद्यत् । किन्तुनिवार्यामिमा परिस्थितिं लक्ष्यीकृत्य
 तेन अरविदधोपेण च पजावकेसरिण सद्य एव कारागृहान्मुक्तस्य लाला
 लाजपतरायस्य भव्य स्वागत विधाय, श्रान्तिवीराणा सघटनाय सभाऽऽकारिता ।
 तत्र च स्वीयमावूत साधु प्रतिपाद्य श्रान्तिवीरा खिन्नमनसोऽपि कर्तव्यनिश्चित-
 प्रता विभिन्नानि स्थानान्यगच्छन् ।

द्वितीयो राज्यद्रोहाभियोगः

वगभगेन विक्षुब्धा जीवितनि स्पृष्टा केचन युवान उपायान्तरमपश्यन्त
 आद्वगलशासकाना क्रूरकर्मणा प्राणग्रहणतत्परा अभूवन् । कैश्चिद्युवमिद्वि-
 वाणा राज्यभक्ताना प्राणा आहूता विस्फोटकन्दुकै । तिलक एतदुद्दिश्य
 निपुण निवेदयामास यत् "शासन निर्दय पीडापर सल्लोकाना स्वाभाविकी
 कल्याणकरी प्रवृत्तिमुपरुन्धे । बलगर्विष्ठ च तत्र न्याय्यामपि जनताप्रार्थना
 शृणुते । प्राभवमत्ता अधिकारिणो निरडकुश प्रजा पीडयन्ति । एतस्यैवानर्थ-
 जातस्य फलमिदं यत्स्फोटकन्दुकानामुपयोग " इति । एतादृश लोकमान्य-
 लेख राजद्रोहप्रवर्तक ध्यापयच्छासन तन्मिपेण तमभियुज्य, सामान्यतोऽनुसर्तव्य
 च न्यायमार्गमुत्सृज्य, भारतीय-ज्युरिमतञ्चावगणय्य, पङ्कजार्त्तमक कारावास
 दण्डमकल्पयत् राष्ट्राणाम् तिलकाय । एतदन्वयेन विधिविद्यापारदृष्ट्वा
 तिलक स्वयमेव स्वीयरक्षाप्रवृत्त आसीत् ।

स्वस्मिन् प्रवर्तितानामधिक्षेपाना निवर्तनपराणि तद्व्याख्यानानि तस्य
 धैर्यं विधिविज्ञानवैचक्षण्यञ्च सुतरा प्राकाशयन्त । साधुवादञ्चालम्भयन्
 प्रज्ञावताम् । प्राड्विवाकेन दावरेण (योहि पूर्वं तिलकस्य रक्षाकर्मणि वाक्कील
 आसीत्) दण्डाज्ञावचनात् पूर्वं प्रचोदित सधैर्यं मन्द्रमुवाच राष्ट्रतिलकस्तिलक

“एतन्न्यायाल्लादवि प्रभवतितरां वाचित् सर्वध्यापिनो शक्तिः । नूनं सा
इच्छति यद्वहिर्यापतेन मया यः राष्ट्रसेवा नानुष्ठातु शक्या सा कारागार-
गतेन तद्गतदुःखानुभवेन चानुष्ठातु शक्यते-इत्यभिप्रेमि । कारागृहबद्ध-
एवाहं भारतमातरमधिकं सेवितुं प्रभविष्यामि ।” इति ।

मांडले-कारावास

मनो यस्य सदा स्वस्थं निर्दोषं च महात्मनः ।

पापाणभित्तयः तं वं लोहजालं वृणोतु वा ।

कार्यानिष्ठस्य नो कारा किन्तु स्युस्तास्तपोवनम् ॥

अथ राजद्रोहनिमित्तं विदेशासनेन पञ्चवर्षात्मकेन कारागृहनिवासेनो-
पायनीकृतो लोकमान्यः । अज्ञातसञ्चारः स पूर्वं अहमदाबादनगरं ततश्च
ब्रह्मदेशं प्रति मांडलेनगरं गतः । तिलकस्य भोजनादिसपर्यायं कश्चिद् गुर्जर-
सूदो नियोजितः । मन्दमतिरपि सो लोकमान्यः सबहुमानमसेवतः, विद्यामूर्तिः
सहृदयशिरोमणिः च तं राष्ट्रतम्यकं कृत्यन् गुरुभावेनाद्रियत । ‘आर्मा
उत्तरप्रदेशादागता’ इति प्रतिपादयितुं बहुविमर्शसनाथं गणितप्रमाणपुष्टं
च पुस्तकमेकं व्यरचि तिलकेन पूर्वकारानिवाससमये । विद्यावता मूर्धन्य-
सो नूतनेऽस्मिन् दीर्घकालीने कारागृहनिवाससमये ततोऽपि विस्तृतं सारिष्ठं च
ग्रथमारचयितुं मनो दधे । तेन हि पर्यालोचितं यद् “भगवद्गीतामाश्रित्य-
द्यावधि रचितानि भाष्याणि टीकाश्च न तद्रहस्यं यथार्थं परिचाययन्ति ।
अतः, पूर्वं-पश्चिमदर्शनानां सवादसनाथं गीताभाष्यमारचयेयम्” इति ।
गीतायाः नमयोग एव प्रतिपाद्यमिति पर्याप्तेनोद्घापोहेन युक्तिभिश्च साधु-
समर्थितं विचक्षणवरेण तेन तद्ग्रथमणीः । गयोऽयं न केवलं गीतया अपि तु
भारतीयानां वैदेशिकानाञ्चोक्तमविचारमर्जनात् मञ्जुर्येव भवति । यद्यपि
मधुमेहजुष्टं तच्छरीरं तथापि दृढमनास्तिलके विद्याव्यासस्य न तत्परजः ।
चतुःशताधिकान् ग्रन्थान् निपुणं निरीक्ष्यैव महासत्त्वस्य ‘गीतासहस्य’नाम्नो

ग्रथरत्नस्यैषा रचना कृता । कारवासकाले ग्रथरचनया सह जर्मन-फ़ैच-याली
भाषाणा च अबुष्टिनधिपणावनात् स्वयमेव सुपरिचय प्राप ।

माडले-निवसति निलके, पतिव्रतानामुदाहरणरूपा तस्य सहधर्मचारिणी
पञ्चत्व गता । तत्त्वविधिनं तन्नीमदेशमवाप्याहतमना अपि 'बलीयसी
केवलमीश्वरेच्छा', इति निश्चित्यात्मीयानेव समदिशत् "कठोरसमारयातना
सहमाना सा नून विश्रान्तिमुखमभिगतवती । मम कष्टकलनयाञ्जित
तप्यमाना तपस्विनीय नून जगदीश्वरेणानुकम्पिता । ता गता क्लयतो मे
हृदय विदीर्यते । किन्तु कोऽहं भवितव्य प्रतिरोद्धुम् ? तस्या यथाविधि
ओर्ध्वदेहिनी क्रिया अनुष्ठापयन्तु"-इति ।

माडले कारावासान्मुखनेन तिलकेन विनीत-उद्दामेति यूयद्वयेन विभक्ताया
राष्ट्रियमहामभाया सघटनाय भूरि प्रायत्यत । आङ्गलनारीरत्न एनी
बिसेट तत्र तत्सहायाऽभवत् । इय गौरवशानिनी विदुषो हिदुधर्मं शास्त्रे
चामन्दा श्रद्धा प्रज्ञाञ्चावहत् । यथायथ भारतीयप्राचीनग्रथरत्नान्वधौत्य
च पाश्चात्यसंस्कृत्या विमुग्धाना विमूढाना चेतानि भारतीयसंस्कृतिर्निधि
प्रत्याचक्ष्य । एतेन हिदुधर्मप्राणस्य लोकमान्यस्य तस्या महानादरोऽवर्तत ।
ताभ्या सम्मन्व्य 'स्वराज्यसंघ' नाम्नी राजकीया संस्थाऽस्थाप्यत । तद्द्वारा
जनान् स्वराज्याभिमुखान् कर्तुं च ताभ्या भूशमायतितम् ।

एतदन्तराले नवीन-उद्दामति उभयेषामपि समानादरपात्रस्य श्री
गोपालकृष्ण गोखले महाशयस्य ४६ वर्षीयस्यैव जीवनदीपो निर्वाणमगमत् ।
बहुशो गोखले-तिलकयो सत्यपि मनिर्वचिष्य उभावपि राष्ट्रस्य परमभक्तौ,
परस्पर-गुणाकृष्टौ चास्ताम् । गोखले-महाशयमुद्दिश्य निवापाञ्जलि
वितरस्तिलक "मूर्तं ज्वलित श्रेयो न तु धूमतथित चिरम् ।" इति व्यास-
वाक्यमुद्धृत्य, दिव प्रस्थितस्य सुहृद उदारता पुरस्कर्तव्यता च वर्णयामास ।

राजद्रोहस्य तृतीयोऽभियोग

अयं लोकमान्यस्य पाट्यब्दपूर्ति लक्ष्यीकृत्य महाराष्ट्रजनै एकलक्षात्मक
धन सचीय तस्मै समर्पयितु निर्णीतम् । तदर्पणाय च महती सभाऽकारिता ॥

विन्तु हन्त । महोत्सवदिनस्य प्रातरैव तिरको राजद्रोहभूयासीच्छाशनमतम् । अभियोगेऽस्मिन् तदानीं
 निगूहीत । स्वराज्यसंभान्वयेन वेङ्गनाम-अहमदनगरयो वृत्तानि व्याख्या-
 नानि राजद्रोहभूयासीत्यासीच्छाशनमतम् । अभियोगेऽस्मिन् तदानीं
 राष्ट्रनायको भतिमता वरो महम्मदअली जिन्ना तिलकनिर्दोषता प्रतिपादयितु
 प्रावर्तत । तद्वचक्षणेन 'लोकमान्यो निर्दोष' इति परामृश्य न्यायाधिकारिभि
 शासनाभियोगो भत्सित । तिलकेन सह स्वराज्यसंप्रवृत्तिरपि निर्दुष्टेति
 तैराख्यायि । अथ प्रथमविश्वयुद्धे भारतीयानां साहाय्यं कामयमानं शासनं
 नेतृणामनुनयव्यग्रमासीत् । तदा माटेण्ड्युप्रभृतयो वरिष्ठा आगता भारतीय-
 नायकेषु तिलकेनैव सर्वातिशायिप्रभावमन्यन्त । तिरकस्तु 'स्वशासनवितरण-
 प्रतिज्ञां कुर्वत, नान्यथा युद्धसहाया भवेम' इति निर्भीकं तानम्यभाषत ।

गांधि-तिलकयोः १९०१ ख्रिस्ताब्दे सवृत्ते कलकत्तानगरे राष्ट्रिय-
 महासभाधिवेशने सर्वप्रथमं परिचयोऽभवत् । तिलकः शास्त्रपरायण
 कर्मयोगनिष्ठः, गांधिस्तु अहिंसैवप्रती, अनासक्तमना, परमेशसमर्पणनिष्ठ-
 श्रव्येत्यनयो राष्ट्रभक्तौ समानायामपि क्वचिन्मतवैविध्यमवर्तत । अद्यापि
 प्रथमपरिचय एव तिलको गांधेरसाधारण्यं विवेद । तेन हि गांधिमधिकृत्य
 "अयं जीवितादपि राष्ट्रमधिकं मन्यते । नन्वेतत्कधरगता राष्ट्रधुरं मुस्विता
 कलये ।" इत्यभाषि ।

राष्ट्राभिमानमूर्तिः

सर वेलेन्टाईन चिरोल नामा आङ्गलपत्रकारः (Indian unrest)
 'इन्डियन अनरेस्ट' इति नाम्ना पुस्तकमेकमलिखत् । तत्र भारतीयजनता,
 समाजः, हिंदुधर्मं च भूरि निनिन्द । तिलकस्तु स आङ्गलशत्रुं भारतविक्षोभ-
 द्वीजमुपद्रवकर्तारञ्चाख्यापयत् । चिरोल अत्युन्मत्तो भारतीयान् तृणाय
 मन्यत । तिलक आत्मनो मिथ्याज्योतिर्वरं तमभियोजितुमिषेष्ट । तच्च सडन-
 न्यायालय एव कर्तुं शक्यमथापि स सडननगरं गत्वा तत्रत्य वरिष्ठन्यायालय-
 अधोपसृत्य चिरोलमभिपुक्तवान् । तत्र न्यायाधिकारिभिः कृतानां कूटप्रश्नानां

तिलककृतानि उत्तराणि तत्रत्याना बुद्धिमद्वरेष्यानामपि विस्मापकान्यासन् ।
 'तिलककृताभियोगाद्गोकारे तस्य यशो वर्धेत भारतजननायाश्च तद्गत
 स्नेह शतगुण सपद्येते'ति भीत्या तिलकाभियोगो न्यायालयेन निरस्त ।
 अयं च साहसैकमतिस्तिलक ऋणातिशयभारचिन्ता विस्मृत्य, चेत-
 क्षोभञ्च विधूय, भारतमातु स्वातन्त्र्यप्रचारे तत्रात्मानमनारत व्यापार्या-
 मास । दशमासास्तत्र व्यतीत्य प्रतिनिवृत्त राष्ट्रायक तमभिनन्दितु मुवापुर्यां
 लक्षशो जना बहमहमिकया परापतन् । तेनर्ण कृत्वा कृतम्याभियोगव्ययस्य
 च तन्निवारिता अपि लोका पूर्तिमकार्पु ।

महाप्रस्थानम्

अयातिकार्यभारादजस्र कष्टक्लिष्ट कृशातिकृश च कायमुद्धहन्, भारत-
 स्वातन्त्र्याप्रदूतो लोकमान्यो दिवारात्रमपरयन्, शरीरदौर्बल्यञ्चाविगणयन्,
 निर्वाणंवीप इवाधिक दिदीपे । सोहि मूर्तिमान् स्वातन्त्र्यबहिर्भाषण-मयंटने-
 न्धनरत्नेकज्वालावकीर्णोऽप्यक्षत् ।

मुवापुर्याम् १९२२ ख्रिस्ताब्दे जुलाई २३ दिनाङ्के तज्जन्मदिननिमित्त
 सर्वतोऽभिनन्दनान्यवाप । स हि २६ दिने श्लेष्मणाऽविष्ट । तद्द्वितीये दिने
 च त्रिदोषव्याधिस्तमाश्रमत । तनोरभानता ततश्च प्रज्ञाविभ्रम इति दिन-
 चतुष्टय समतप्यत । अगस्तप्रथमदिने रविवासरे मध्यरात्रौ राष्ट्रशूखला-
 विभेदव्यग्रो भारतमातु सुपुत्रशार्दूल, हा, हन्त । सर्वदिशु तत्प्रतती रुदन्ती-
 विसृज्यामरलोक प्रातिष्ठत ।

अस्य निर्वाणमाकर्ष्यं क्षणादेव मुवापुरीजना भूकपक्षुब्धाणवा इव
 तदन्तिमदर्शनलालसा लक्षश परापतत् । पूनादिभ्यो नातिदूरनगरेभ्यश्च
 जनप्रवाहोज्वरित तमुपधावति स्म । साश्रुनित्रा गाधीप्रभृतयो नेतार तिलक-
 काय स्कन्धमारोप्य, प्रसिद्धस्मशानभूमिरपूर्वजनसम्मर्दायापर्याप्तेति विस्तीर्णं
 चौपाटीनामक सागरतटमनयन् । तत्रैव च तद्देहस्याग्निसमर्पणविधिरन्वष्टीयत ।

दिवि स्थित लोकमान्यमुद्दिश्य, योगिप्रवर अर्चयन् अमापत - “लोक-
मान्य खलु स्वपीठयेणोत्तमपुरुषेषु स्थानमवाप्तवान् । स खलु भारतीयेषु
स्वात्म्यस्य भावना नवीनामोजस्विनीं च चेतनामप्युत्पद्यतु । स एव न
स्वात्म्यस्याग्रदूत” - इति ।

महात्मा गांधि सगद्गदमभाषीत् - “नूनं मम आश्रयस्तम पतित ।
लोकमान्यो हि भारतीयजनतायां दंबतममद्यत् । राष्ट्रसेवैव तस्य धर्मः ।
भारतीयस्वात्म्यं हि जीवनसर्वस्वमित्यभ्युपगम्य, स सर्वान् क्षणानङ्गितारुच
रक्तबिन्दून् भारतस्वात्म्ययज्ञेऽजुहोत । नरशार्दूलोऽयं सर्वं स्वात्म्यमग्र-
मारुतं मुख, स्वजनान, शरीरस्यास्म्यञ्च विस्मृत्य, सर्वात्मना जननीमसेवत ।
अज्ञातशत्रु पुरुषार्थं सौ नाङ्गलेभ्योऽपि द्वेष्टि स्मापि तु तच्छासनदाहम-
सहमानस्तानमर्थेणापश्यत । अयं किल पुण्यश्लोकोभिनवभारतस्य पितेति
दृढं प्रत्येमि” इति ।

लोकमान्यो हि निधानं विद्यानाम, आधानं सदाचाराणाम्, मूर्तिं साहसस्य,
विग्रहो धैर्यस्य, पिण्डो मूर्ता दीप्तो राष्ट्रभक्ते, सदेहा निष्ठा भारतीयसंस्कार-
परंपरायां, उद्धर्ता दलितानाम्, बन्धु सामान्यजनस्य भारतीयनवजागृते
राष्ट्रीयतायाश्च जनक इति यशस्वी विराजते ।

तिलककृतं हि दूधमंलक्षणम् -

प्रामाण्यबुद्धिर्बोधेषु साधनानामनेकता ।

उपायानामनियमो ह्येतद हिन्दुत्वलक्षणम् ॥

कविगुरु रवीन्द्रनाथः

प्राक् प्रभाताञ् जगतीनल नून गाटेन तमसाञ्छन्न भवति । सूर्यमारयि-
ररुण पूर्वमुदीय तम पटनानपमार्यं च, प्रकाशपुञ्जस्य स्वामिन सूर्यस्य प्रवेशानु-
स्यता पटयति । इममेव प्राकृत कममतुगरन्निव भारतवर्षं स्वानख्यतुर्वोदयस्य
पूर्वक्षणाब्दे विविधक्षेत्रेष्वप्रतिमप्रभावाणां पुरयपुद्गवानां प्रभवभूमिरुच्यते ।

चर्पाणां शलानि वैदिशेकदास्यमनुभवतोऽस्य देशस्य प्रतिभासूर्यं परा
गतानिमवाप । धर्मो विवेकशून्यं रुद्धिप्रस्तंश्च धर्मश्रजिभिः कदर्योद्धृत ।
समाजश्च सत्कर्तृमनोभिः परस्परप्रद्वेषपरिनिर्वलतां प्रापित जासीत् । किन्तु
हन्त ! वेदानां रामायण-महाभारतादीनां च प्राणवता ग्रथानां परिशीलन
न सर्वथा निशेषता गतमभूत् । न न नररनानां नाशान्धतम्यमाणा
प्रसवोऽपि बुद्धिस्तोऽभवत् । अत एव जनसाधारणस्य चेन परमेश्वर-

परायण सद्भावसपञ्चाविद्यत । श्रद्धाधनाया जनताया मस्कारमृद्धिश्च
तदा तदा समुद्भूतं साधुचरितंमहात्मभि पोषिता सर्वाधिता चान्वतंत ।
रुद्धिग्रस्तोष्वपि श्रद्धाजडेष्वपि च जनेषु, विगृह्णा धर्मास्था तैनदीपज्योतिरिव
मन्दायमानाऽपि च्वाप्तमाना व्यराजत ।

एतादृशे प्रभातप्राये भारतीयजीवननमसि प्रादुरभूद् विरलविभूति प्रभा-
पूर्णरविरिवापरो रवीन्द्रनाथ ठाकुर । अस्य जन्ममङ्गलदिन ख्रिस्तानुसार
७ ५-१८६१ अभूत् ।

श्रूयते ह यत् ख्रिस्तस्याष्टमशताब्दे सशान्तिविलोभे वगप्रदेशे, हिन्दू-
राज्य सुप्रतिष्ठामवाप । तत्र बुद्धधर्मानुयायिभि प्रध्वसितप्रायस्य हिन्दुधर्मस्य
पुन प्रतिष्ठायै वनौजप्रदेशात् पञ्च विद्वांसो ब्राह्मणा सबहुमान निमग्निताऽ-
भूवन् । विद्यावन्त कार्यकुशलाश्च ते विप्रवरा तेषा प्रभूतिश्च वगप्रदेशस्य
सामाजिकस्य धार्मिकस्य सांस्कृतिकस्य च नवीनाभ्युदयस्य प्रमुखा प्रयोजका
आसन्निति वदन्ति-इतिहासविद ।

पञ्चस्वमीषु ब्राह्मणेष्वन्यतम आसीद् दक्षो नाम यथार्थनामा विद्वान् ।
तद्वश्य एवासीदस्य लेखस्य नायको रवीन्द्रनाथ ।

रवीन्द्रनाथस्य पूर्वज पचानन तदानी गोविंदपुरनामके (अद्यत्वे कलकत्ता-
नाम्नि) ग्रामे समागत्यावसत् । वाणिज्यप्रवीणराडगली सह वाणिज्येन स
भूरि धनमविन्दत । तद्वशमणी रवीन्द्रनाथस्य पितामहश्च द्वारकानाथोऽ-
प्रतिमेन पाटवेन विविधकार्यकलापे परा ख्यातिलभत । उदारमना स
विद्याकलाना सर्वधक सज्जनानामाश्रय, राष्ट्रियसंस्थानाञ्च परिपोषक
आसीत् । धर्म-समाजविषयकास्तद्विचारा आज्ञातसपर्काद्वा, राजा राममोहन-
रायस्य सख्याद्वा, हिंदूसमाजस्य विचारदारिद्र्यदर्शनाद्वा, प्राचीनपरंपरा-
विमुखा इव प्रातीयन्त । तथापि स उपनिषदादिसारिष्ठग्रथाभ्यसनेन प्राचीना-
नामुदारमताना समुपस्थापक परिपोषकश्चासीद् । अङ्गलाना देश स
द्विवारमगच्छत् । तस्योदारामुप्रता च जीवनदृष्टि समीक्ष्य प्राच्यविद्याविद्वान्

संस्कृतम्, आङ्ग्लभाषा, संगीतादयः कलाः, इतिहासादयो विषयाश्च गृह-
गतैरध्यापकैरध्यापयत्स बालानिति बालसहजाना श्रीडाना कृते नालम्बत
पर्याप्तोऽवसरः । एतेन पुस्तकादिपठनाद् व्यरज्यत रवीन्द्रस्य क्लान्त कोमल च
चेतः । रवीन्द्रस्य सर्वे भ्रातरः स्वसारश्च विविधविषयेषु प्रतिभाजुषो लेखन-
कर्मसु च सिद्धप्राया अभूवन् । सर्वे सुखा प्रतिभावन्तोऽमन्दसत्त्वाश्चेति
तया सनिधौ वृद्धिं गच्छतो रवीन्द्रस्य सहजप्रतिभा नियतशिक्षामान्द्येऽपि
विकासशीला व्यराजत ।

बाल्ये बहुसततं मातुः पर्याप्तं प्रेमालम्ब्यवतो बालस्य सेवानियुक्ता भृत्या
कीदृशी सेवा निरवर्तयन्त इति प्रतिपादयन्नलिखद रवीन्द्र — भृत्यो मामेकत्र
प्रकोष्ठकाण उपवेश्याभणत् — “मयाऽत्र श्वेतचूर्णेन रेखा-मर्यादा क्रियते ।
इमामुल्लङ्घ्यं गच्छसि चेत् लक्ष्मणरेखामुल्लङ्घितवत्यां सीताया दुरवस्था-
मवाप्स्यसि” इति । ऋजुमतिं मामेव भाययित्वा कारामिव च प्रवेश्य, ग्राम-
बुक्कुरायमाणः स भृत्याधर्मो यथेच्छं बभ्राम । अर्धकादशवर्षदेशीयस्यास्य
यज्ञोपवीतसंस्कारोऽश्रियत । उपदिष्टगायत्रीमन्त्रश्चायं तन्मन्त्रमतिस्नेहेना
जपन् ।

“नूनं गायत्रीमन्त्रोऽस्माकं राष्ट्रियमन्त्रः” इति च स असह्यदाम्नाति स्म ।
तत्र प्रवृत्तिप्रियः स पितृसनाथः हिमवन्तं जगाम । प्रवृत्तिमुपमावर्जितचेता
रवीन्द्रस्तत्र सुतरामरमतः । नगाधिराजस्य रामणीयकं पश्यतोऽस्य मनो न
तृप्तिं जगाम । शिखरात् शिखरमुत्प्लवन् स लतागुल्मान्, पुष्पफलभारतान्
वृक्षान्, निर्मुक्तमन्द्रध्वनिना दिशा मुखानि मुखयन्ति निशंराणि च
विभावयन्ननायामः बबन्वर्भणि व्यापुन आसीत् । हिमाद्रेः वमनीयतया
विवर्णितमना स सुतराममादतः । पितुः गवाणाद् विराजमानानां नभसो-
ऽग्राख्यनेत्ररूपाणां नक्षत्रनाराणां विशेषाञ्चाविन्दत् । पितुर्मन्दस्वरेण गीय-
मानान्युपनिषद्वाणि च श्रावश्चाव रवीन्द्रः परां मुदमध्यगच्छत् ।

गृह प्रतिनिवृत्त स हिमाद्रिध्रमणैरानुभूताना विगेषाणा हृदयगमेन
वर्णनेन समेषा यतः स्याद्वर्जयन् । स्वरचिन्ताना काव्याना मधुरपाठेन च
सर्वेषा प्रियाञ्भवत् । द्वादशवर्षाणि रवीन्द्रेण रचिन 'अभिलाष' इति
वगवाच्य तत्त्वबोधिनीपत्रिकाया प्रकाशमवाप्त्यानेकेषा विन्मयमजनयत् ।

साहित्यसेवारंभः

अध्ययनविमुख स शालान्तरमध्ययनाय प्रवेशितः । किन्तु पूर्ववदेव
स शालाया पाठ्यमानान् विषयान् नीरमाननुभूय परिवारजनैः प्रचोद्यमानोर्जि
शालात्यागमेव वरमकल्पयन् । शालामगच्छतसि नायमध्ययनविरतोऽभवत् ।
स गृहगत एव स्वरोचकान् मासिकग्रन्थानर्घ्यष्ट । गृहभागनेष्व विद्वद्भिर्वि-
विधाना विषयाणा परामर्शंरोऽभवत् । तदातो वयप्रदेने राष्ट्रियभावन-
परिपोषक साहित्य प्राचुर्येण निर्मायते स्म । अयमपि तन्प्रावाहपतितो
राष्ट्रियभावावेदकानि काव्यानि निर्ममे । हिन्दुमेता, इति मञ्जके राष्ट्रिय-
भावाविष्टाना मावन्तरिके मम्मेलने चतुर्दशहायनेन रवीन्द्रेण स्वनिमित्त
काव्य पठितम् । ततया प्रतिभापरिचायकमभूद् यथा प्रनिद्धे 'अमृतवजार-
पत्रिका'ख्ये आङ्ग्लभाषादेनिवे तन् मबहुमान प्रनिद्धिमवाप । तेषु दिनेषु
वगवादमपत्योत्तमेषु रचयितृषु 'बकिमचद्र छटर्जी' (वदे मानर गीतस्य
रचयिता) अनिशमिद्ध आसीत् । अनेनाभिहृष्टाणा परिपदि स्वयम् मर्मापिवा
पुण्यमाना तरुणस्य रवीन्द्रस्य वष्टे मम्मिनमारोपिता । किमप्येव क्रियत
इति पृष्टश्च रवीन्द्रस्य मध्यागीताना प्रकर्षं निवेद्य, स एव मानामहंतीनि
प्रतिपादयामास । प्राचीनवैष्णवभक्ताना गौरीमनुमरताज्ञेन भक्तिपूर्णाणि
गीतरत्नानि रचिन्तानि । गौरीनामुपादेयताविषये मदिहानश्च स तत्लेखक
कश्चित् प्राचीनो भक्तकविरिति च प्रकाशयामास । गौरीरिमा पठित्वा
जमनदेने वनन् निशिरान्तनामा काव्यकाविदो बङ्गगीत परमप्रीतो रवीन्द्र-
मेतामा प्रकाशनायाभिनन्दयामास । एव साहित्यमन्त्रे पौडगवर्षाभकादयम,
पूर्वमेवाय विगिष्टेषु रचयितृषु गणनामवाप ।

पुनरध्ययनोपक्रमः

काव्यादिरचनानिपुणस्यापि, विविधविद्याशाखाविपरिचितोऽपि जनस्य विना नवीनशिक्षा न जीयिवालाभो न च सामाजिक गौरवमिति परिपश्यन् महर्षी रवीन्द्रस्य शिक्षण कथमापादनीयमिति चिन्तयन्प्रासीत् । रवीन्द्रस्याग्रज सत्येन्द्रनाथ तदानी अहमदाबादनगरे मङ्गलन्यायाधीश आसीत् । स हि आङ्ग्लभूमिं गत्वा नागरिकसेवापदवी (आइ सी एम्) प्राप्तवान् । अचिरादेव च इंग्लडदेशं गमिष्यन् स “रवीन्द्रो मया सह तत्र गत्वाऽध्ययनं करोतु । मया गृहीता, वाक्कीनसद्विधिनी वा पदवी लभताम्”, इति पत्रं न्यवेदयत् । तयाऽस्तु इत्यनुमतश्च स रवीन्द्रसनाथं पूर्वमहमहदाबादं ततश्च मासवतुष्टयात् परमाङ्गलदेशं जगाम ।

आङ्गलदेशे भ्रातृपत्न्या तच्छिष्टशुभ्या च सह वसन्तस्य सुखेन कञ्चन कालं मनयत् । किन्तु महाविद्यालयं प्रवेशितः तदीये छात्रालये च निवेशितो भूरि मनःसतापमन्वभवत् । परिवारजनं सह सर्वाधितस्य स्वच्छन्दप्रवृत्तेश्चास्य छात्रालयनिवासः काराग्रहवास इव बभूव । ततः कयोश्चिद् निःसतानयो-दम्पत्योर्गृहे निवेशितोऽप्ययं न चेत् स्वास्थ्यमवाप । ततश्च विरामदिनानि भ्रातृनिवासेऽतिवाह्यं पुनः परिवारान्तरेण सहोषितुं विसृष्टः । अस्मिन् स्निग्धे ‘स्कॉट’ परिवारे दम्पती कन्ये कुक्कुरश्चावसन् । कन्ये तं भ्रातरमिव तन्माता च सुतमिव सिपेविरे । कुक्कुरस्तु तल्लालित एव भोजनाभिमुखो बभूव । किन्तु न तावताऽस्य मनोऽध्ययनप्रियमभवत् । मिथं विथभक्त्यासु काव्यगानेन काव्यरचनया वा स कालमनैषीत् । आङ्गलवासिजनानां विशेषतश्च स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं तदुद्भवा च भद्रता स तदा तदा स्वजनान् पत्रं प्रावोध्यत् । अस्याध्ययनपराङ्मुखी वृत्तिः तत्रस्यजनप्रीतिं च विभाव्य साशकं पिता तं शीघ्रमेव स्वदेशं प्रतिनिर्वर्तितुमादिशत् । यजमानगृहस्य प्रेम्णा गृहगमनोत्साहेन च युगपत् कृष्टमनः स प्रीतिक्लेशाभ्यां सममेवाविष्टो गृहाय प्रतस्थे । प्रस्थानसमये गृहस्वामिनी प्रेम्णा तद्वस्तं गृहीत्वा साथुगद्-

गदमुवाच “भद्र ! किन्तु त्वया तूष्णमेव गन्तव्यम् ?” एष विश्लेषप्रसङ्गश्च
 वविवरेण गृहभागस्य ‘दुर्दिन’ इति भावपूर्णं लघुकाव्येन सकृद्वर्णनं निरूपितं ।
 गृह प्रत्यागतेन रवीन्द्रेण नैवा गीतय आख्यायिकाश्च निर्मिता । तत्परि-
 वारजनैः प्रकाशयमाना पत्रिका रवीन्द्रस्य रचनाभिरापुरिता एव स्थितिमत्य-
 चतश्चुम्बिन्यश्च आसन् ।

आध्यात्मिकी अनुभूति.

रवीन्द्र स्वस्मृतिप्रये, ‘मानवस्य धर्मः’ इति नाम्ना च प्रसिद्धे व्याख्यानैः,
 स्वस्थालौकिकीमनुभूतिमवर्णयत् । सदस्वाचारस्यै स्वगृहे स तदा भ्रातृभ्या
 सह वसति स्म । एकदा प्रातः स नवोदितस्य भानो पुण्यप्रकाशेन विराजित
 नमो वृक्षाश्च विभावयन्नासीत् । तदैव—“सहमेव मे चक्षुषोरावरणमपसर-
 दिवालक्ष्यत । समग्र विश्वञ्च विस्मयावहं ललितं तेजसा, सौन्दर्यसारे-
 णानन्दसदोहेन चाभिवृष्टमिवाऽजायत । सर्वविधो मानस शारीरकश्च
 सतापो विगलन्नासीत् । सकलमपि परितः स्फुरज्जगन् मद्गलरूपं प्रास्फुरत् ।
 विश्व समन्ताद् दीप्ताकंक्षुतिमदप्रमेयञ्च व्यलोक्यत । सर्वेषामपि प्राणिना
 भूतानाञ्च स्थूल रूप विलयमगमत् । सर्वञ्चैतदूर्वया भासा विद्योतमान
 प्रतीयते स्म” इति ।

अनुभवोऽयं चिरमन्ववर्तत । तदा स न भौतिकं करणैरपि तु अनिर्व-
 चनीयेनान्तरेण दीपेन चकासदिव विश्वं साक्षादवरोत् । चतुर्दिनात्मकेऽ-
 स्मिन्नात्मानुभवे वर्तमानस्यास्य विमारि विश्वं मनस्त्वम् अपूर्वैर्गैव रामणीयकेन
 च विराजमानमदृश्यत । अनुभूतेरस्या अपगमात्परं ‘मधिम्यितो’ वर्तमान-
 स्यास्य चेतो जागतिवान् भावान् चित्रगतानिव छायाट्टपानिव च प्रापद्यत ।
 आत्मप्रवाणप्रवाहे प्रवहन्नाजेन ‘निर्हरर स्वप्नभाग’ इति मन्त्रं गीतमरच्यत ।
 रचनामिमा च स ‘निर्गन्तव्यं जनप्रवाहमनुगुर्वन्ती’ प्रतिपादयामास ।
 अस्यानुभवस्य प्रभावपिहितनान्या अपि भावनृत्यात्मिका गीतयो रचिता ।
 तासां सग्रहश्च ‘प्रभातसयतति नाम्ना प्रकाशीकृतः । एतासु रचनासु पूर्वा-
 पेक्षया नवीन एव भावोऽयं, भाषागोष्ठ्य, काव्यपाकश्च दरीदृश्यन्ते ।

एतदनु कविवरेणानेन काव्यद्वय रचितम् । “अनन्तं जीवनम्” “निरवधि निधनम्” इति सज्ञकाभ्यामेताभ्यां काव्याभ्यां स संगंस्यतिसहाराणा घटनामेवमवर्णयत् —“जीवनं मरणादेव नवीनतामादधाति । नास्ति मृत्यो-
र्मृत्युः । प्रतिवर्षं जीवनमरणे अनुभवन्नेवास्मि” । इत्यादि निरूपयन्नाम्नात्यये —“अनन्ते कालादिमर्यादाशून्ये चास्मिन्नाकाशे पिहितलोचन जगत्सिन्धुमह उपविशति । ध्यानमग्नमिम धातार परित नि शब्दा शान्तिर्विनसति । सहस्रैव ब्रह्मा चक्षुषी उन्मील्य मन्त्रधोपमातनोति । तदेव बह्मिगोलक इव प्रकाशपिण्ड प्रकटीभूयाविरत चक्रमिव भ्रमति । तत्र पालको विष्णुमंहान्त शख नादयति, येन प्रकाशगोलकं स विनष्टविक्षोभो भवति, प्रभवति च गोला दस्माद् गोलान्तरम् । पृथ्वीरूप गोलान्तरमिदं शनै शैत्यमाप्नोति । सा च नाना-
विधाना सस्यादीना प्राणिनाञ्च प्रसवाय कल्पते । शश्वत् चक्रवत् परिभ्रमणेन प्राणिजतस्य विकृताचारेण्च स्थान्तेऽस्मिन् भूगोले, प्रायित शिव स्वीय भास्वर रौद्र चक्षुस्मीलयति । ततश्च सूर्यचद्रतारासकीर्णं विश्वे महान् विस्फोटो जायते, ग्रहनक्षत्राणि च सुदूरं विक्षिप्यन्ते । पुनश्च सर्वं विलीयते । यथापूर्वं च नि शब्द शून्यमिव च भवति । ब्रह्मा तदा पुनश्चक्षुषि निमील-
यति ।” इति । भौतिकविज्ञानस्य प्राचीनसृष्टिप्रतिपादनस्य च संगति-
भूयिष्ठा हीय कविवरस्य काव्यमयी दृष्टिः ।

एतेषु दिनेषु रवीन्द्रो यथेच्छ काव्यादिनिर्माणे व्यापृतोऽनगलं जीवनं व्यतीतवान् । त्रयोविंशतिवर्षेभ्यः तं गार्हस्थ्ययोग्यं मत्वा, मर्यापरेकादशहायन्या भवतारिणोनाम्न्याऽशिक्षितया कन्यया सह तस्य विवाहं कारयामास । भवतारिणो शिक्षायामिव रूपेऽप्यतिसामान्याऽऽसीत् । विवाहात् परं ‘नलिनो’ इति नाम्ना विख्याता सा गृहकर्मदशा पतिप्राणा च सती कविवरस्य मनः साधुं गमतोपयत् । सप्तविंशतिवर्षाभ्यापिनि तयोर्दाम्पत्यसमयेऽनन्यपुण्योपसाध्यया प्राचीनहिन्दूपत्नीदृष्टान्तभूतयाऽनेया, नवशिक्षादिन्यूनता सर्वथा विस्मयं, सर्वेषां प्रीतिरादरश्चाधिगतां । कविवरस्य तु सा परलीमुखः मातृसहजं च प्रेम समर्थं मनः गात्राङ्गी बभूव । तादृश्या अर्धाङ्गनाया मध्येकपरि शश्वतविरहेण

नून स भूष दुःखित आनीत् । अद्यापि स्वभावघोरोऽयं न कदापि स्वसन्ताप
बहिराविशचकार ।

तेषु दिनेषु नारीणां शरीरमुपमा, हावादिविभ्रमचानुरो, समारलेपसौख्य
च विषयोक्त्य मुबहु कवित कविवरेण । कलयति च स —“यदि सा स्थूल-
भोगार्थेवाराध्यते चेदन्ते विरसता ग्लानिरेव च फलमिति निश्चितम् ।”
पुनश्च स निरूपयति —“भोगेच्छंश्च शोकभूलम् । सा हि महाजाल यत्र निमग्न
आत्मनः स्वातन्त्र्यं जहाति ।” “भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता” इति
भर्तृहरिचो नून त्रिकालावितथम् । एकत्र प्रकृतिविलासाख्ये गीतिकाख्ये स
निरूपयति —“मायामयीय प्रकृतिभ्रान्तिजालं विस्तारयति यत्र मुग्धा
प्राणिनो गृह्यन्ते । शरीरप्रेम्णा सुखमधिगन्तुं प्रवृत्ता वयं न प्रेम नापि सुख
लभामहे । अन्ते विषाद एव नो फलम्” । इति ।

श्रमिकाणां सहाय.

लेखन कवितागान च भवेन्नाम गौरवास्यदं कर्म । किन्तु न तावदेव
जीवनसाफल्यमिति मन्यमानो महर्षि कवनमतं कोकिनायन्त रवीन्द्र स्वस्य
विस्तृता कृषि पर्यवेक्षितुं नियोजयामास । तत्कुर्वाणं प्रकृत्यैव प्रकृतिप्रियो
रवीन्द्रोऽपि नद्यास्तटगताया सस्यश्यामताया भूमे रामणीयकं दर्शदणं मुमाद ।
स्वभावसरलानर्थदरिद्रानपि परमेश्वरास्थावन कृपकान्, अहर्निशं विना
विसोभ क्षेत्रेषु कर्मव्यापृता कृपकललनाश्च दर्शदणं स तेषां तासां च दुःख-
भूयिष्ठं जीवनं कारुण्यप्रसूतनीदार्ढ्येण सुखपूर्णं समाश्वस्तं च विधातुं प्रायतत ।
जलप्रायो हि बगप्रदेश । अतस्तत्र तत्र जलाशयानां मध्वीनां गुर्वीणां च
नदीनां दर्शनं सर्वत्र सुतभम् । रवीन्द्रस्य कविहृदयं तामा लोकमातृणां दर्शनेन
सुतरामनन्दत् । तस्य कवनशक्तिश्च मधुरक्लक्लप्रवाहमनुकुर्वती अतारत
समृञ्जनमाविर्बभूव । क्षेत्राण्यधिवसता ततः ग्रामकन्यकानां स्वभावमुग्धानि
चरित्राणि साधु चित्रितानि । तामा रूढिकुण्डितं जीवनमौदर्यं नैकेषूपन्यासेषु
गुम्फितम् । नागरिकजीवनस्य कृत्रिमा जीवनरीतिं ग्राम्यानामकृत्रिमा

जीवनास्था च तुल्यतोऽप्य चेता ग्राम्येषु समवेदनापूर्णं पक्षपातप्रवणञ्चा-
भवत् । एतेषु दिनेषु वृत्तासु तदीयरचनासु भारतीयजनताया वास्तविक
जीवनमधु प्रखण्डालक्ष्यते । अयं हि ग्रामजनमध्यग्नस्तन्निवास, तस्य
दृष्टे भारतीयजीवनाध्ययने, समग्रजनतायाश्च प्रतिनिधिकवित्वसंपादने,
बहुपवृत्तवानिति निश्चप्रचम् । धर्मविर्पायिणी बहूना ध्रान्तिमभिलक्ष्य
सोज्ज्वल्यत् - "पाप-पुण्यविषया अस्मद्विचारा बहुधा विकृता विभाव्यन्ते ।
सर्वेषु साम्यबुद्धिः करुणा चेति धर्मस्य शुद्धं रूपम् । धर्मो नु प्रेममूल एव भवति" ।
इति ।

राष्ट्रसेवा

तेषु दिनेषु वगप्रदेशे महान् राजकीय संक्षोभ प्रावर्तत । वगीयान्
स्वातन्त्र्यलाभाय महान्तं विद्रोहं कुर्वन्तो विभाव्य, तेषु जातिभाव सधुक्ष्य, मिथ
कलहं जनयितुं, वगप्रदेशस्य विभाजनं कर्तव्यमिति निरणयत् तदानीन्तनो
राष्ट्रशासक (Viceroy) कर्जन । अस्यामुपभ्युपगममन्यथयितुं महान्
विरोधोऽकारि वगजनैः । भारतस्यान्यप्रदेशेष्वपि तद्विरोधाय सभा अत्रियन्त ।
कविवरोऽपि श्री अरविंद-चित्तरञ्जनादिभिः सह वगभगविरोधसभासु जगजं ।
उत्तमानि राष्ट्रभावनोद्वेचकानि वाक्यानि च निर्माय, स स्वयं तानि मेघमेदुरेण
स्वरेण सभासु गायन् विरोधवाक्या समवर्धयत् । "आग्लशासकानां सहायकैर्न
भाव्यम् । अहिंसाव्रतंश्चास्माभिः शासनस्य दुर्वृत्तानि प्रतिकर्तव्यानि" इति घोषा-
दिशत् । किन्तु उग्रस्वभावानां वगयूनां हिंसापक्षपातो नारमं रोचते स्म । अतः
रवीन्द्रनाथो न धर्मधनोऽस्मन्नेतति ते समनिन्दन् । रवीन्द्रस्तु लोकसंज्ञनायैव
विवेकशून्यमुत्तेजकं वचनं न रोचयते स्म । कल्पनाविभववान् कविवरः सो
"नाहं महात्मा गांधिरिखं लोकनेतृत्वदक्षः" इत्यपि सम्यगबुध्यत् । अतः पुनः
स वाढमयसेवापरो विग्रहविमुखश्चाभवत् । तथापि तद्विचिन्तन्यनुपमानि
राष्ट्रभावानाद्योतकानि वाक्यानि प्रतिसभं प्रतिरथ्य च गुञ्जन्ति स्म । तेषु
दिनेषु महात्मना गांधिना 'राष्ट्रीयवस्तुपयोगो हि स्वाराज्योपायः' इति

घोषितम् । घोषणामिमामुपजीव्य स्वभावतया युवानो गृहाणि आपणानि च प्रविश्य, विदेशवस्त्रूनि, विशेषतो वस्त्राणि रागीकृत्याग्निमादबुर्वन् । प्रवृत्तिरपि मांडूजप्रसूनेति व्यापयन् कविवरस्यामनिन्दन् । म हि स्वदेशोत्पन्नाना वस्त्रूनामुपयोगमभ्यर्हणीय मन्यमानोऽपि पूर्वमेव क्रीताना पण्यत्ताना वैदेशिकवस्त्रूना वस्त्रानां न युक्तस्वपममन् । विपन्नमिम साधु प्रकाशयितु स 'धरे बाहिरे' इति नाम्ना रम्यमुपन्याम व्यरचयन् । किन्तु हन्त ! लोकचेनोनुवृत्तिमननुकुर्वनोऽस्य निन्दापरा वभूवुर्जना । अथापि म निर्भीक स्वमन व्यापयन्नेवामीत् । केनापि निमित्तेन युवमु विनाशकारिताश्रुशासनहीनता च नेष्टेति म दृढमन्यन् । दीर्घदृष्टेरस्येद मन कीदृग्निवबुद्धिप्रसूतभामीदिनि नूनमद्य दीप इव सर्वेषां न प्रत्यक्षम् । कविवराश्च राष्ट्रसेवाया न कम्मादप्यून इति तु तेन जनिषानवानावाग इत्यत्राद्रजं कृतानयाचारानवगम्य तूष्णमेवाङ्गमनशामनदन 'सर' इत्युपाधि परित्यक्त इति पटना साधु प्रमाणयति ।

तेषु दिनेषु रवीन्द्रठाकुरेण मह बन्धुभाव प्रपन्न जानीदाश्रयथेष्ट सौ एक् एष्टुज । अय महागय पूर्वं ठाकुरेण मैत्रीमनुभूय तेनैव प्रेरित दक्षिणाफिकादेशे भारतीयानामधिकाररक्षाया अविरत प्रयत्नमान गाग्रिमहागय जगाम । तेन च आजीवन सध्य प्राप्तो राष्ट्रियस्वान्ध्रमुद्धमैनिर्होतमो भूत्वा वाराणसमप्यसेवत ।

रवीन्द्रनाथठाकुरस्यहागयेन शतशो विविशकाकाणि वाय्यानि, नाटकानि, निबन्धा, उपन्यासाश्च विरचिता । तेषु सर्वत्र तस्य नवनवा दृष्ट्युन्मेषा मलक्षन्ते । तत्रापि 'गोरा' नाम्नि बृहदाकार उपन्यासे तन धर्मजातिगता जन्मप्राप्ता सत्कारा, कष्टकार जनन्य विवेक व्यामुह्य श्चिमेव धर्मस्वेणोपस्थापयन्तीति कथनायकस्य वृत्तेन साधु स्यापितम् । एतदुपन्यासान्वयाजेन च भारतीय नाटोरन कीदृशमुदारहृदय मानुभावमिग्नञ्च भवदुदारकर्मोऽपि भवतीत्येवदप्यानुपङ्गीकृतया समुद्योपितम् ।

श्रान्तदर्शी ठाकुर सत्य भारतीयजीवनदृष्टेरनुपमो द्रष्टा भवनरचावर्तन ।
 कालक्रमेण मानवस्वभावस्य नैसर्गिकी सङ्कुचितता भारतीयामुदारं दृष्टिं
 व्यालुम्पतीति स सम्यगवाधारयत् । वेदेषु गीतादिषु च ग्रन्थरत्नेषु प्रवक्ष्यमाना
 विशालदृष्टिः सुदीर्घदास्येन कुण्ठिता सती विवृतिं विवर्णमात्रं च धृतवती ।
 परतु न वयं तत्तथात्वेन जानीमः । तद्वि खलु महत् शोक्स्मास्पदं भवति ।
 कविवरोज्यं भारतं वर्षं समेषां विश्ववासिना नीडायमानं प्रतिपादयति बहुता-
 नुपमासु रचनासु । “अनादे कालादत्र जगत् सर्वाभ्यो दिग्भ्यो विविधा
 प्रजा — शका हूणा आर्या अनार्या चीनीया मुगलाश्च समागता । पयोनिधौ
 नद्य इव च तां विलयं समरसतां समभावञ्च प्राप्ता । भारतीयेभ्यस्तैर्बहु
 ग्रहीत प्रभूतञ्च दत्तम् । अद्य पुनराद्ग्ला समागता । यदि प्राचीना
 सत्कारसमृद्धिं साधु परिपाल्य तैर्दत्तानपि दृष्टिविशेषान् सत्कुर्मः, तन् नूनं
 नो लाभार्थैव कल्पेत् । आत्मनिरीक्षणेन चेद् वयमात्मगतं तन्मामलम्, सुदीर्घ-
 कालाच्चाप्तस्य दास्यस्य हेतूश्चावगच्छेम, अवश्यं यद्रक्षणार्हं तत्परिरक्ष्य,
 कालप्रवाहेणानीतस्य संकीर्णतावद्भविचारकर्मस्य चापसारणे प्रवृत्ता
 स्याम” । एवमादि न्यरूपयत् प्रजावता वरेण्यं ठाकुर ।

महापारितोषिकलाभः (Nobel Prize)

स्वेडनदेशीयेन विद्यारसिकेन नोबलाख्यनरोत्तमेन महार्थं पारितोषिकं
 कल्पितमास्ते । कविवरोज्यं मातृभाषाणामभिवृद्धिस्तद्द्वारा शिक्षा-
 वितरणं च सर्वथा हितकरमिति दृढमतिरासीत् । बालेभ्यो विदेशभाषया पाठनं
 नामाविदिततत्त्वस्य विषयस्य बलात् कोमलमतिप्यारोपणं भवति । नूनमेत-
 दध्ययनविषयस्य नीरसतामादधाति अज्ञातभाषामुखेन पाठनम् । विषये-
 ऽस्मिन् न महात्मा गांधिश्चेति द्वावपि पुरुषश्चेष्टावैकमत्यमभजताम् । भारतीय-
 बालानां शिक्षामाध्यमं विदेशभाषेति तयोर्मतानुसारं विषयग्रहणशक्तिं दृढ-
 मवरुण्ढि । कविवरोज्यं वयमापयैव स्वकाव्यमौक्तिकानि जगत् । स्वजन-
 वियोगात् सतापभूयिष्ठेषु तेषु दिनेषु तेन १५७ गीतरत्नानि निर्मितानि ।

तदनु आग्रदेश गनेन च तेन तेभ्य ५१ गीतानामाङ्गवभाषया स्वयमनुवाद
 कृत । अनुवादरूपाण्यपीमानि काव्यानि तथा भावनलितानि हृदयहारीणि
 चासन् यत्तानि निर्निमेष भावयन्तस्त्रत्या सहृदया मुक्ताकण्ड मञ्जिर कम्प
 च प्राशसन् । 'गीताञ्जलि' नाम्ना मञ्चिनाया विमारियशन चाम्या
 काव्यमणिमालाया युरोपदेशेषु प्रथमे सहायक आसीत् चित्रकारश्रेष्ठ श्री
 विलियम रोयेन्स्टेन । अयं खलु तत्काव्यगुणगृहीत भज्जन १९१०
 क्रिस्ताब्दे भारतमागतो रवीन्द्रनाथसह्य प्राप्त । स्वकृतिविषये मन्दादरो
 नज्जाशीयश्च रवीन्द्रो न तस्या स्वकृते महापारितोषिकाय (Nobel Prize)
 योग्यतामकल्पयत् । सक्त्रमहाकविलोमनीयस्य तस्य पारितोषिकस्य पात्र-
 भूता कृति निर्धारयितुं नियुक्ता विशिष्टाम्नाञ्जा गीताञ्जलि सोहापोह
 परीक्ष्य, रवीन्द्रनाथाय तद्विश्वविख्यात स्वेडनराष्ट्रेण कल्पित पारितोषिक
 दातव्यमिति निरणयन् । पारितोषिकमिदं 'एशिया' वामिना नैवेनापि कवि-
 वरेण लब्धपूर्वमिति तल्लाभेन रवीन्द्रस्य कीर्ति सर्वामु दिक्षु विद्युद्वेगेन प्रासरत् ।
 निखिला भारतीयाश्च गर्वोन्मुखा अभूवन् ।

अथापि रवीन्द्रो न तेन यशोविभवेन प्रहर्षितोऽभवत्—“प्रत्यहमहं ज्ञाना-
 ज्ञातसहृदयेभ्य सहस्रशोऽभिनन्दनपत्राणि तन्नीय च लभे । तन चोपरुध्यत
 इव मे हृदयम् । तपामानन्दातिरेकेण मभाजितोऽपि मिथ्याख्यात्याज्जया
 क्षुब्धचेता श्रान्तिमेवानुभवामि । सर्वमिदमत्युक्तिरूपमिति भावयतो मे
 किनश्यति मन । नूनं सम्माननेय वैदेशिकं कृतं कृत्स्नं ते ता सम्मानयन्ति
 न मामिति च दृढमवैमि ।” इत्यभणन् ।

शान्तिनिकेतनम्

पित्रा देवेन्द्रेण कानिक्तातो पञ्चाशदध्याजनेर्दूरवर्ती विस्तृतो रमणीयश्च
 भूभागो ध्यानादिसाधनयोग्य इति ज्ञीत आसीत् । तत्र च वामयोग्य हर्म्यमपि
 तेन निरमोयत । तत्र रवीन्द्रेण पूर्वं शमीपानामुपकाराय सम्भारकेन्द्रम् इति
 शालैवाज्याप्यत । रवीन्द्रस्य दिगन्तव्यापिना यशसा आकृष्टा नैके भारतीया

वैदेशिकाश्च त शिष्यभावेनोपासरन् । तेषा निवानाय भारतीयविद्यानानां च सम्यगुपासनाय स 'शान्तिनिकेतने'ति नाम विद्यापीठमख्ययत् । वृक्ष लताभिः सकुल उद्यानप्राये चास्मिन् विद्यानिकेतने, पुष्पपुञ्जे भ्रमरा इव परितः शतशो विद्यार्थिनः शान्तिसेविनश्च समागच्छन् । अस्य प्रतिदिन विस्तरस्त्वरूप गच्छता कालेन विश्वविद्यालयरूपमधत्त । नोबलपारितोषिकरूपेण लब्ध सपादलक्षरूप्यकात्मकं धनञ्च कविवरेण पूर्वं प्रतिष्ठापितस्य सस्कारकेन्द्रस्य विकासार्थमकल्प्यत । तथापि प्रतिदिन पीनता गच्छन् शान्तिनिकेतनस्य व्ययभारं दुरुहं कलयन् कविवरः अमेरिकादिपाश्चात्य-देशान् गत्वा व्याख्यानादिमिषेण वित्तं प्राप्नुमिषेण । तदा बह्वीभिः सस्या-भिरजनेकशो निमज्जितोऽयमिदप्रथमतया 'अमेरिकादेश'ं जगाम । किन्तु सकल्पानुरूपं धनमलभमानः पूर्वं किञ्चिदखिद्यत् । अद्यापि विद्याकलायिना विनाऽपि धनं कार्यकलापो नावरोधमर्हतीति परिभाव्य निर्वृतिं लेभे । अमेरिकातः प्रतिनिवर्तमानोऽयमन्यानपि युरोपखण्डदेशाञ्जगाम । आङ्गलदेशे विशिष्टान् बर्नाड शो-बर्नाडरसेलप्रभृतींश्च प्रतिभाजुषः सारस्वतान् मिलित्वाऽनन्दत् । तथैव फ्रांसदेशे प्रथितप्रज्ञः 'रोमोरोलो'नाम्ना ख्यातः भारतीयसंस्कृतिप्रशंसकम-मितत् । वारद्वयं जापानदेशं गतस्यास्य तद्देशीयानां राष्ट्रभक्त्युद्यमशीलता सोन्दर्यं रतिञ्च विभाव्य महान् परितोषोऽजायत । जापानदेशीयाणामपि प्रतिभाजुषि कविवरेऽस्मिन् महानादर आत्मीयता, प्रीतिश्चाभवत् ।

शुक्लपक्षशशिवद् विवर्धमानः शान्तिनिकेतनः परिभाव्य स भूषमनन्दत् । किन्तु तद्वचयभारोद्वहनचिन्ताऽपि प्रतिदिनं पिशाचीव तमुपाद्रवत् । तदर्थं धनार्जनं, स्वीयनाटकानां जनतायाः पुरोऽभिनयः च लक्ष्यीकृत्य, स शिष्यगण-समाथो भारतीयप्रदेशानुपजगाम । नाट्याभिनयेन च स जनानां चेतः प्रसादेन सह धनमपि समचिनोत् । बहूनां रूपवाणामभिनयादिशिक्षां वितन्वन् स स्वयमप्यभिनयकार्यमन्वतिष्ठत् ।

एवदा रवीन्द्रः स्वशिष्यगणेन सहाभिनयाय स्वनाट्यानां देहलीं गतवान् । महात्मा गांधिरपि तदा तत्र स्थितोऽभवत् । धनार्जनाय कविवरोऽस्वस्थ-

शरीरोऽप्येव किञ्चिन्नानि-दनि विदित्वा श्रितमना गाधिन्लस्मै पष्टिमहत्त्वान्नकं
 धनं विनीयं, मा भूष्ठाटकायोजनञ्चेगो भवत" इति प्रार्थयेत् । महात्मनस्त
 मुहुद्भावमात्मज्ञेयमचिन्ता च पङ्क्तिभाष्य, गद्गदकठ आनीत् कृतज्ञ कविध्रेष्ठ ।
 तदानीञ्च म नाटकाभिनय तयात्र । किन्तु हन् । न केवल धननचय
 एवामीत् प्रयोजन कविवरस्य नाट्यप्रवर्तने । म हि स्वभावादेव नाट्यदर्शना-
 भिनयाभ्या निर्वृतिमविन्दत । तत्र हि त्वचेतन्तर्पणमप्यानीत् प्रयोजनान्तर
 तस्य । अत्र कालान्तरे पुन मोक्षमिनयमूत्रधारतामारभत ।

गांधिसदयम्

महात्मन कविवरस्य च परम मोहादंभानीत् । बहुत्र विषयेषु मनभेद-
 मावहन्तावपि तां परस्परस्य माघृता मोहादं राष्ट्रप्रीतिञ्चाविदताम् ।
 कविवरो भावनाप्रवणोऽपि विचारधन एवामीत् । गाधिन्तु परमेश्वरपरायण
 कर्मपथनिम्सृहृत्वाभूत् । विहारप्रदेशे भूकपवृता महाहानिं श्रुत्वा गाधिर-
 भाषत —“अल्पज्ञेषु नवगणकृतैरमदाचारैः प्रकुपितेन जगत्त्रिषत्रा खन्तु प्रकटित
 कोपमिममवैमि” । महात्मनोऽभ्युपगमेनानेन किञ्च कविवर उक्तवान् —
 “प्राहृतिवीषु घटनासु मानवाचारहेतुकल्पना नूनं विवृतमानसस्य विवृम्भण-
 मिति मन्ये” । तथैव वैदेशिकवन्तु जागविषयेऽप्यनयोवैमत्यं कटुपत्राणा
 विनिमयकारणं बभूव । अद्यापि न तपो परम्परमहाम्नावबोधजन्य प्रेमा-
 ऽविनं बभूव । एतदेव तयोरोत्तम्य प्रमाणमिति । पूतानगरे गाधितानरणा-
 न्नेऽनगत आरब्धे कविवरोऽपि बिना विषम्व मचिन्तस्त दुःखाव ।

मुदोषपरिश्रमेण नैवाभि स्वजनवियोगप्रनूनाभिर्मनं मत्तापिनीभि-
 पंटनाभिर्वयोभागेण च कविवरस्य देहं शनं रोगगृहमिवाभवत् । भयंज्या-
 नुक्नुव्याय कनकमानारमागतम्यापि तस्य न पुन स्वान्ध्यानाभोजभवत् ।
 एकदा तु मूर्छामवाप्तो दिनद्वयमविदिनवाह्यवेद्य एवाप्यवाहयत् । मृत्योर्गृहं
 गत्वा निवृत्त इव च म मृत्युतत्त्व पर्यावाचयन् ववयावभूव । स्वस्य मुदीपे
 जीवने किमनुभूतम् ? “धनयश-कामनाकिञ्चिदो मनुष्य स्वपाशतलाद्-

बालुकामयी भूमिं प्रतिक्षणमपसरन्ती न वेत्ति । नैवशोऽहं मृत्योर्भयादक
रूपं पश्यन्नपि तत्पार्श्वस्थितं निरवधिकां शान्तिं, अप्रमेयां निर्वृत्तिञ्च
विभावयामि ।” इत्यादि ।

पाश्चात्यदेशीयैर्वैज्ञानिकैः साधितं प्रकर्षं कविगुहं प्रशशसः । तेषां
सामाजिकीमुन्नतिं समताञ्च सविस्मयं विभावयामास । किन्तु द्वितीयविश्व-
युद्धस्य भयावहं रूपमुत्पश्यन् पाश्चात्यसंस्कृतेर्दार्ष्टिकं करालञ्च रूपं
विभाव्य स सार्तनादमवोचत् -

“शान्तिशून्या भवता भौतिकी समृद्धिर्न विश्वस्य हिताय भवति । उद्वेगे
लताकुञ्जसमावृतेष्वश्रमेषु च लब्धप्राणा विश्वबान्धवभावा च भारतीया
संस्कृतिरेव विश्वस्य आशास्थानं वर्तते । अद्य जीवनसध्याया वर्तमानस्य
मे चेत्तो भौतिकं संपत्तिविलासं दुःखोदकम्, आत्मनिष्ठया भारतीयदृष्टेः
सुखसाधनता साधु प्रत्येति । शास्त्रास्त्रसंज्ञस्य मानवस्य हस्तगतं जगत्
स्वमदित्यविषये मा निराशं विदधाति” । इत्यादि । पुनश्चाशासपन्नं इव
सोऽभणत् -

“यदेव क्रूरा सहारलीलां प्रकर्षं प्राप्य शाम्यति, मृत्योस्तस्मिन् ताण्डवं च
विरमति, पापा दिवसा उपरता भवन्ति, स्वकृतपापानां च पश्यान्तापपरायणो
भवति मनुजः, क्रोधद्वेषौ रसातलमधिभ्रमन्, तदेव विभवविक्षिप्ताया अस्या
संस्कृतेर्भस्मनः । नवीनस्य मानवतमाजस्य सृष्टिर्भवति । अद्य परितः
श्रूयमाणोऽयं शास्त्रास्त्राणां घोरो घोषस्तादृश्यः । नवीनमानवप्रभृतेषु पीडा
प्रकाशकं पटहध्वनिरिति निश्चयेनावेमि” । इति ।

रवीन्द्रनाथ खलु विश्वमानव आसीत् । स हि देश-जाति-वर्णभेद
भूयसाज्जिन्दत् - ‘कविरहं न तं धर्ममातिष्ठे यत्र मन्दिराणां द्वाराणि नीचत्वेन
मतम्य आवृतान्यासते । अहं किं सर्वेषां मनुजानां सध्याय तृपितोऽस्मि ।
न कस्यापि प्रतिरोधाय भित्तयो भवन्तु । मम देवता न कस्यापि वृते रुद्धद्वारा-

वर्तते । जानेर्जानि देशाद् देश च विच्छेदयति घर्मं ममाजे च नाहमन्तर्भाव-
मिच्छामि ।”

उत्तरावस्थाया रवीन्द्रेण वानगीनानि रचिनानि । प्रेङ्खालगेयेष्वेपु
वानमुलभान् भावनिभिव्यञ्जयन् स वानस्य कुतूहलपूर्णं स्वभाव दोषशून्या
प्रकृतिञ्च, मर्मस्पर्शिन्या शून्या ललितमरलै पदैश्च साक्षादिवानुभावयति ।

निर्वाणम्

अग्निमेषु दिनेषु स्वय लिखितुममर्थोऽपि स्तिग्ग्रजनेन स लघुकाव्यानि
लेखयामास । स्वस्य चिरयात्राममये स्मृतं व्या पूर्वचरिता पङ्क्तौ स प्रति-
जन्मदिनमगायत् । स्वस्य मरणोर्ध्वमपि तद्गान समीपम्येष्य उपादिशदिव -
“अग्रे शान्तिसागर उत्तरद्वय आस्ते । चालय कर्णधार ! चालय ते पोतम् ।
चालयतस्ते स एव सहायो भविष्यति ।” इत्यादि ।

कविवरोज्यमनामग्राहमेव परमेश्वरमुद्दिश्य भूयोभूयो भक्तिकाव्या-
न्यरचयत् ।

एव भारतीयहृदयस्य जट्टकृतिवीणायमान, वर्षसहस्रेष्वेव यादृशस्य
प्रतिभाजुषो युगवर्धेभंवत्यवनारम्नादृश स पुरषोत्तम १९४१ ख्रिस्ताब्दस्य
अगस्तमामस्य सप्तमदिने गगनमध्यमवगाहमाने भगवति भास्वनि, क्षर
व लेबर विहाय कीर्तिजेयनामयामीत् ।

प्रजाप्रियस्य मुखरस्य देहत्याग श्रुत्वाऽऽहन्वेना भारतवर्षो भूकपक्वनि
इव बभूव । सर्वे राष्ट्रनेतार, माहित्यमेविन, सम्कृतिप्रिया जनाश्च प्रतिनगर,
प्रतिग्राम, क्वचित्तु प्रतिरज्य, शोकमभासु मम्मनिता अश्रुधाराभिन्तस्मै निवा-
पाञ्जनि वितरयामासु ।

कविवरस्य प्रियमनसिह्य गान्तिनिवेनननु तुप्ताग्र्य मूर्च्छितप्राणमिवा-
ऽभवन् । हन् । भारतस्वातन्त्र्यतानम कविवर स्वातन्त्र्यमूर्खोदयान् प्रागेव
नोक्तान्तरानियिबभूव ।

कविवरेऽस्मिन्ननुपमा श्रद्धामावहन् भारतस्य प्रथम प्रधानामात्य श्री जवाहरलाल नेहरू शान्तिकिवेतन केन्द्रशासनपालित विधाय गुरुदेवायाम् उचितमर्ध्यमर्पयामास । भारतेऽद्य प्रायः सर्वेषु पुरेषु, पत्तनेषु चास्य नाम्ना प्रथित कलामवन, विद्यानिवेतन, मार्गाश्चास्मिन् लोकप्रीतिं प्रथयन्ते । नूनं बहुषु वर्षशतेषु न केवलं भारतेऽपि तु समस्ते जगति नासीदेतादृशस्य विचित्र प्रतिभस्य कविवरस्य प्रसवः । कविश्रेष्ठस्यास्य रचनाचातुरी कीदृशी व्यञ्जनी नशीला मर्मस्पृशा चेति कथामौक्तिकेनानेन विदा कुर्वन्तु सहृदया -

‘प्रश्नः’

पिता स्मशानात् प्रतिनिवृत्तः ।

तदा सप्तवर्षदेशीयः, अनावृताङ्गः गले धृतरक्षाकरण्डको बालो मार्गवलोकिनि बिटङ्गके तिष्ठन्नासीत् ।

अविभावितविचारः स मूकमतिष्ठत् । अपक्वाम्रविक्रेता रथ्याया क्रोधं नगच्छत् । पिताऽऽगत्य सुतं कोडीकृतवान् । सुतोऽपृच्छत् “क्व मे माता ?”

रुद्धकण्ठः पिता नभोदत्तदृष्टिरवोचत् -- “स्वर्गे” ।

रात्रौ श्रान्त्या निद्रायमाणः तल्पगतो जनकः शोकसतापेन निःसन्नः प्रजल्पन् विलुण्ठति स्म ।

द्वारदेशो रथ्यादीपस्य मन्दप्रकाशेनादीप्यतः । भित्तौ च कीटाः समचरन् ।

परितो दीपशून्या गृहा दानवनगर्या प्रतिहारिण इव निद्रायमाणा अतिष्ठन् ।

तदा स वस्त्रशून्यो बालः आकाशमनिमेषमालोकयत् । तस्य दिक्शून्यं मनः कमप्यपृच्छत् “कुतो नु स्वर्गस्य पन्थाः ?” आकाशो मूकमास्तः । तारका अपि मन्दतरप्रकाशा बभूवुः । ते खलु तिमिरखड्गमिषेणाधूनवर्षन् ।

×

×

×

‘ कविवरस्येश्वरप्रार्थना कीदृशी हृदयङ्गमेति निम्नगत भावानुवादात्मकं काव्य स्पष्टयति.—

प्रभो ! तवाहं, निखिलं त्वदीयं, तोयं फल पुष्पमयो घनादि,
अतः प्रदातुं नहि मानकीनं, वस्त्वस्ति किञ्चिद् यदहं ददे ते ।
किन्त्वस्ति पापं बहु सञ्चितं मे, यद्भारभुग्नं हृदयं मदीयम्,
गूह्यमसि तच्चेद् भगवन् ! भवेयं निवृत्तमारो न हि भारवांस्त्वम् ॥

गुरुवरेण एतादृशानि सहस्रशो विरचितानि काव्यरत्नानि वर्तन्ते, यानि पठन्तः सचेतसो मृदीकारमपि न बहु मन्यन्ते ।

वविकुलगुरुणा रवीन्द्रनाथेन स्वस्य नैकविधाना रचनाना गुणोद्येन नूनं भारतस्य यज्ञः सर्वाम्बुषि दिक्षु विस्तारितमिति भारतीयजनता तस्मै पुष्पुल-मृणं धारयति । महत्यानि च वर्षाणि सा यज्ञोद्यनं तं वृत्तज्ञभावेन स्मरिष्यति ।

स्वामी विवेकानन्दः

रामकृष्णमहाशिष्यः सर्वविद्याविचक्षणः ।

आर्यतत्त्वस्य लोकेषु प्रदेष्टा वाग्मिनां वरः ॥

विवेकानन्दनामायं लोकसेवाप्रवर्तकः ।

वेदान्तजयघोषं यो चकार योगविद्वद् ॥

भारते विशिष्य च पूर्वभारते, तदा आङ्ग्लानां शासनमिव भाषा
सत्काराश्च दृढा प्रतिष्ठामाप्नु । वगप्रदेशे तत्रापि सन्नगरेषु आङ्ग्लभाषाया
प्रचारो विसृमर आसीत् । आङ्ग्लानां सामाजिकी स्वतन्त्रता, राजकीय-
मध्युदय, साहित्यिकमुन्मेष, प्रातिपूर्णान् विचाराश्च दर्शदर्शं नवशिक्षा-
दीक्षिता हिन्दव स्वधर्मे, स्वीयसामाजिकव्यवस्थायाञ्च शिशिलादरा अभूवन् ।
शिक्षितजनमनश्च स्वीयसंस्कृतां धृणाकीर्णमभवत् । येन द्विविधरूढि विभ्रम-
सशयप्रस्ताद् हिन्दूधर्मादुद्धिता येचन ब्राह्मसमरजनामान पन्थान समाश्रयन् ।

परायणा सौशील्यमूर्तिश्चावर्तत । एकदा शालात आगम्य नरेन्द्रो शाताया
मनीचित्येनात्मानमधिक्षिप्त मातर न्यवेदयत् । वत्सस्य चिवुव हस्तदृश्य
सस्नेह मातोत्तरितवती — “वत्स ! न वदापि वदाचार भजस्व । सत्ये पयि
वर्तमानस्य तव न लोकापवादाद् भयाद्वासन्मार्गावलवनमस्तु ।” “सत्यमेव
जयते नानृतम्”—इति । एतदेव स्मरन् नरेन्द्रोऽग्रेऽभापत — “यत्किमपि
साधुवृत्त मयि वर्तते मातुरेव सोऽनुग्रह ”, इति ।

सप्तमे वर्षे माध्यमिकशाला प्रविष्टस्य नरेन्द्रस्यासाधारणी प्रज्ञा, छात्रा
न्तरेभ्यश्च मतिभत्वातिशय पश्यन्तो गुरव सुतरा प्रसन्ना अभूवन् । तत्पितरौ
चाभिनन्दयामासु । तत्र विद्याग्रहणेन सह रूपकाद्यभिनयायोजनेऽपि स
परम सामर्थ्यं प्रादर्शयत् । प्राणिसग्रहालये वस्तुसग्रहालयेषु च सतीर्थ्य
सह तदा तदा गत्वा स ज्ञानराशे सचयशीलो बभूव । संगीते, पाककलाया,
जलतरणे, श्रौङ्गामु च सखीनामग्रणीरभवत् ।

न त कदापि भीति सशयालुता वाऽस्पृशताम् । आरामगतान् वृक्षानारुह्य
कपिचेष्टने स महती प्रीतिमवाप । एकदाऽऽरामपालेन ‘अत्र किल पिशाचो
वसति । समीपागताना ग्रीवाभग च करोती’ति सावष्टम्भ भायिता पलायिता
सर्वे बाला । कानान्तरेण च ते तन्नामस्य सहास खेलन्त नरेन्द्र दृष्ट्वा
विस्मिता । नरेन्द्रस्तान् भर्त्सयन् बभाण — ‘मूढा ! पश्यत मेऽक्षता ग्रीवान् ।
स हि बराको वृद्धो वृथैव पिशाचादिकथा वदति । अनुभवमन्तरा नैव
कस्यापि वच मु विश्वसितव्यम्,’ इति । पित्रा प्रेरित स कौमार एव
प्रसिद्धान् विदुषोऽमिरत् । विविधविषयेषु च जिज्ञासामशमयत् । माध्यमिक-
शालान्ताया परीक्षाया यशस्वी षोडशहायनस्तारुण्यतरलो नरेन्द्रो महाशाला
प्रविवेश । एकवर्षं च तत्राधीत्य—‘स्वोटीशमिश्रन’चरित महाविद्यालय
जगाम । तत्रैव तत्प्रधानाचार्याद् हस्तीनामकात्स इदप्रथमतया परमहंस-
रामदृष्यस्य पुण्य नामाश्रूणात् । नरेन्द्रस्य विद्याविचक्षणता वर्णयन् श्रीहस्ती
अभापत — “नरेन्द्रा नाम प्रतिभापुञ्ज । नैवान् देशान् भ्रमतापि न हि मया

क्वापि दृष्ट एतादृशो विचक्षणो मेधावी । नूनमेव विद्यावत्सु दिगन्तकीर्तिर्भविष्यति," इति ।

विद्याप्रशंसैव नातृप्यद् नरेन्द्र । तस्यान्तःकरण परमत्वस्य साक्षात्कारायाविरतमुत्सुकतामभजत् । नवीनशिक्षादीक्षितत्वात् स पूर्वं ब्राह्मसभाश्रेष्ठानुपागच्छत् । एकदा स समाजाप्रणी देवेन्द्रनाथ-ठाकुरमुपसृत्यापृच्छत्—"आर्य ! किन्तु दृष्टो भवता परमेश्वर" ? यूतस्तस्यापूर्वं तं प्रश्नं निशम्य, विस्मयाविष्टो देवेन्द्रनाथोऽभाषत —"वत्स ! नूनं चक्षुषी ते त्वां योगाभ्यासपटुं व्यापयत । अतो योगाभ्यासनिरतो भव ।" श्रुत्वैतन्न तुतोप नरेन्द्र । "नाहमेतेनोपकृतं स्याम् । न हि मे जिज्ञासाऽत्र निर्वपेत्," इत्येव परिभाष्य, विपण्णमना निरुद्देशं विक्षोभभूमिष्ठं च कालमनयत् ।

अयंकदा रामकृष्णशिष्योत्तम रामचंद्रदत्तममिलन् नरेन्द्र । स हि विदुष्यस्य नरेन्द्रस्य भास्वर प्रज्ञापूर्णञ्च स्वरूपं दृष्ट्वाऽहृष्यत् । रामकृष्णचोत्तमगुरुमव्यापयत् ।

तत एकदा भगवान् रामकृष्णो भक्तवरस्य सुरेन्द्रनाथमित्रस्य गृहं गत आसीत् । नरेन्द्रोऽपि विधिवशात् तत्र संप्राप्तः । सुरेन्द्रप्रचोदितश्च स मधुरेण भावभरितेन च स्वरेण भक्तिगीतमगायत् । तच्छ्रुत्वैव पिपासादितो पानीयपानेनेव परमा तृप्तिमभजत् परमहंस । तद्वर्णं च नरेन्द्र स्व दक्षिणेश्वरे द्रष्टुं सस्नेहं निमतयामास । नरेन्द्रोऽपि श्रुतपूर्वपरमहंसकीर्तिं, वस्तुतोऽयं परमेश्वरद्वष्टा न वेति जिज्ञासया तं गन्तुमनुमेत ।

निरक्षरस्यापि, वाग्विभवशून्यस्यापि, तदातदा मत्तोन्मत्तवदाचरतोऽपि, रामकृष्णस्य देवीसाक्षात्कर्तृति, परमहंस इति च विसुमरं यश आसीत् । प्रज्ञावता श्रेष्ठा प्रतिष्ठिता विद्वांसोऽपि तस्य बालसहजेन स्मितेन, उपनिषत्कल्पेन च वचोविन्यासेन नतमस्तका विगलितसंशयाश्चाभवन् । नगराद् बहिः दक्षिणेश्वराख्ये कालिमादिरे स न्यवसत् । काल्या सह स मनुष्येणैव समवर्तयते स्म । पूर्वं देव्येकाराधननिरतोऽपि स तत्साक्षात्कारात्परं परमे-

श्वरस्य सर्वरूपाणि, सकलसंप्रदायप्राप्याणीश्वररूपाणि च विविधसाधनाभि
साक्षादकरोत् । एकमेव तत्त्व विवाधाकार विलसतीति तस्यासीद् दृढ मतम् ।
स हि समागतान् जिज्ञासून् दिव्यानदेनापूरयत् । नास्तिकाश्च परमात्मप्रवचान्
चकार । विस्तृत आसीत्तस्यानुयायिना गण । किन्तु नैतावता तस्य मनो
जृम्भ्यत् । स हि तादृश कचन शिष्योत्तममाचकाश्च य सर्वत्र देशे, देशान्तरेषु
च दिव्यभाव प्रबोधयेत्, लोकानामाध्यात्मिकी पिपासाञ्चोपशमयेत् ।
तादृशश्च समागत शिष्यमणिस्तमकस्मात् ।

दक्षिणेश्वर समागते नरेन्द्रे, दृष्टमात्र एव च तस्मिन्, परमहंस त भवा-
न्तरसुहृदमिव, जनकल्याणायवतीर्णं सिद्धमिव, स्वस्य तपसो मूर्तं फलमिव,
सर्विग्रहमध्यात्म विद्याराशिमिवामन्यत । आकारे वेपे वाग्व्यापारे च युवान्तराद्
विलक्षण नरेन्द्र चक्षुर्म्यां पिबन्निव क्षण तूष्णीमतिष्ठत् परमहंस । ततश्च
त भक्तिगीतानि श्रावयितु निवेदयामास । नरेन्द्रो हि गीतैकनिविष्टात्मा
हृदयहारि परमेश्वरैकदर्शनलालसस्यात्मन आतिस्थितोरूपमिव भजनम-
गायत् । तच्छृण्वतो रामकृष्णस्य हि सर्वाणीन्द्रियाणि, ध्वजकगताभ्यभवन् ।
श्रुण्वन्नेव च स अश्रुधारा अमुञ्चत् । कम्पमानगात्रश्चात्मानमेव व्यस्मरत् ।
विरते च गीते, स्नेहस्निग्धेन चक्षुणा नरेन्द्र पश्यन् सगद्गदमभणत् — “अहो !
कथं त्वयाऽत्रागमने विलंबितम् । एव सुदीर्घं प्रतीक्षमाणस्यापि मे उपेक्षा
नून तेऽकरुणता निवेदयति । लोकानां ससारकया श्रुण्वतो मे कर्णो क्लिप्नीत ।
आत्मन पीडामनुरूपाय निवेदयितुं सतापमुपशमयितुं च, वियता कालेन मया
व्याकुलितम् । हन्त ! प्राप्तोऽसि । ततश्च किञ्चिद् विरम्य पुनरभाषत —
“भगवन् ! जानेऽहं त्वा पुरातनपुरुषं नरसंख नारायणम् । जनार्तिशमनाय
च त्वं भुवमवातरश्चेति साधु वेधि” । एव जल्पतो रामकृष्णस्य वचाति
उन्मत्तपरिदेवनमिति कलयामास नरेन्द्र । ततश्च आत्मविक्षोभशान्तिलाभे
स निराशो बभूव । रामकृष्णस्तु पुन पुनस्त दक्षिणेश्वरमागन्तु प्रार्थयन्नासीत् ।

हास कथञ्चित् रास्तम्य नरेन्द्रस्त पप्रच्छ — “महाशय ! किं प्रत्यक्षीकृतो
भवता परमात्मा ?” विनैव विलम्बं निसर्वाच च रामकृष्ण प्रत्यवदत् —

“आम्, वत्स ! अत्रैव नूनमह त्वामिव प्रत्यक्षीकरोमि परमात्मानम् । नहि नहि, त्वदपेक्षयाऽपि तमह स्पष्टतरं प्रत्येमि । सर्वोऽपि तं द्रष्टुमनुमवितुं भाषितुं च शक्नोति । किन्तु जातं । को नु कामयते तं द्रष्टुम् ? मानवा सुतवित्तद्वारायंमश्रूणि भूरि मुञ्चन्ति । को नु रोदितोऽश्वराय ? यदि नाम कश्चन ‘तदर्थं सर्वत्माना क्रन्दति, अवश्यमेव तनपरोक्ष लभेत ।’ इति । रामकृष्णस्य प्रगल्भमिदं वचं श्रुत्वा स्तब्धोऽभवेत् । अद्य खलु स साक्षात्कृतपरमात्मानं पुरुषपंथं पश्यन्नस्ति । अद्य यावत् तेन ‘ईश्वरो द्रष्टुं शक्यः’ इति नैकं श्रुतमार्सद्, न ‘दृश्यते’ इति । रामकृष्णस्य तु वचोऽवतय प्रतीति-पूर्णञ्चासीत् । तन्न सशयलेशोऽप्यशक्यः । तदैव स सर्वं परितो वर्तमान-भित्तिं गृहं पुरुषा सर्वमपि विलयं गच्छद्वापश्यत् । स हि मृत्योर्मुखमिव प्रविष्टमात्मानं कलयति स्म । स रामकृष्णं प्रति उच्चैराक्रोशत् — “किमिदं क्रियते भवता ? मम सन्ति मातृवधुभगिनीगृहादयः” — इति । तदैवोत्थाय स्मयन्नेव नरेन्द्रवक्षः परामृशत् परमहंस । नरेन्द्रश्च पुनः प्रकृतिं प्राप । ‘भवतु सर्वमपि यथाकालं संप्रत्येत,’ इति च स्मयन्नेवाभापत रामकृष्णं । ततो नरेन्द्रोऽचिन्तयत् ‘किं न्वयं रामकृष्णस्य मोहनविद्या भवेत् ? ननु वज्रकठारहृदये मयि कथं तत्सम्भाव्यते ?’ रामकृष्णप्रभाववशमात्मानं विभावयन् स लज्जाहतोऽभवत् । अथापि पुनः पुनस्तं द्रष्टुमाकृष्टमना बभूव ।

तृतीयवारं रामकृष्णं गतस्य नरेन्द्रस्य सैव दशाऽभवत् । उभावारामं सचरणाय गतौ । जन्मतदशामिव प्राप्तौ गुरुं नरेन्द्रं पाणिना परामृशत् । नरेन्द्रश्च सद्य एव तत्प्रभावकुष्ठितकरणो समाधिगमनोऽजायत । समाधि-स्थितञ्च तं रामकृष्णं पूर्वमभववृत्तं, जन्महेतुं कर्तव्यञ्चापुच्छदुस्तराणि च श्रुत्वा तद्विषयकं स्वाकूनमवितयं निश्चिकायं । नरेन्द्रो ‘जन्मसिद्धं’ इति च शिष्यान्तरेभ्योऽख्यापयत् । ‘नरेन्द्रो ह्यात्मदुगाप्तकामश्च वर्तते । योगेश्वरोऽप्यं योगेनैव कलेवरं त्यज्यति’ । एतत्सर्वं भणित्वा तत्रोपविष्टान् प्रति पूर्वानुभूतं रहस्यमेकमवर्णयत् —

“कदाचित् समाधिगमनस्य मे मनो लोकान्तराण्यं विशत् । पारे देव-लोकस्यातीत्य च ग्रहनक्षत्रमार्गं, भास्वरे परावरे प्रदेष्टे तत् सचचारं । तन्नाहं

परमात्ममग्नमनसः सप्तर्षीनपश्यम् । तत्र पुनस्तेजोमण्डलात् पिण्डीभूतः
 सस्मितः च जानुभ्यां मन्दमन्दमुपसर्पन्तः, अभङ्गमेवमपश्यम् । सोऽर्जकोज्यतः
 मस्यर्षेः क्रोडमाहूय, कमलकोमलाभ्यां वराभ्यां तत्तन्धरां परामृशन्, कर्णं
 किमप्यलपत् । तत्स्पर्श-शब्दसुखेनेव सस्मितः नेत्रे उन्मील्य, महर्षिस्त स्नेह-
 स्मिग्धमालोक्य । बालश्च तमभापत —“भूलोकं व्रजामि, अपि भवाननु-
 गच्छति माम् ?” स्नेहसारेण चक्षुषा तदनुमान्य पुनः स आनन्दाग्निं प्राविशत् ।
 एतावदुक्त्वा किञ्चिद्विथम्य पुनश्च प्रसन्नमना परमहंसोऽभूत् —“नूनं
 नरेन्द्र तत्तपोधनमूर्षि मा च तेजः पिण्डान्नि सृत् बालमवगच्छथ” इति ।

एव पूर्वंपरिचितस्यैव परमतत्त्वस्य भूमिगतं रूपमेव नरेन्द्र इत्याकलयत्
 परमहंसः । अतः तस्मिन् दृष्टमात्र एव परममोदमविन्दत । रामकृष्णो
 ब्रह्मनिष्ठः सन्नपि नवीनजगतोऽभिलषितानि न वेद । नरेन्द्रस्तु नवीनशिक्षा-
 दीक्षितो युगानुरूपं प्रवचनपटुश्चेति तयोयोगो जगच्छेयोविधातुं पूर्वं-
 सकल्पसिद्धिरिवाभवत् । रामकृष्णो ब्रह्मिष्ठोऽपि न श्रोत्रियः । अतः श्रोत्रिय-
 शिष्यलाभेन स्वीयं साध्यं सम्पन्नमिति विचार्य जह्वं ।

रामकृष्णः केशवचद्रसेन-प्रभृतीनां ब्राह्म-महापंडितानामुपस्थितौ भूयो
 भूयो भर्त्रि प्रशंसति स्म नरेन्द्रम् । एकदा सोऽवदत् —“केशवापेक्षया गुणैर-
 धिकतरं विराजते नरेन्द्र । केशवो दीपोपमः, नरेन्द्रस्तु नन भास्वत्कल्पः ।
 “(केशवचद्रस्तदानीन्तनो ग्राह्यसमाजनेता मतिमता च वरेण्य इति सुविख्यातः
 आसीत्) किन्तु तादृशं गुरुवचो न आरोचत नरेन्द्राय । स हि तदर्थमुपालभत
 गुरुम् । गुरुस्तु तं विहसन्नेवामणत् —“किमहं कुर्याम् ? न जानामि कथमेतत्
 स्वयमेव स्फुरति ।” इति ।

तदातदा नरेन्द्रो रामकृष्णस्य दिव्योन्मादमनिन्दत् —“एतत् खलून्मादस्यैव
 प्रकारो नात्मज्ञानस्य । बहुधा जनश्चिरसग्रहीतमनोव्यापारैरेव प्रतार्यते ।
 मनोविकार एवायं न दिव्यसाक्षात्कारः” एवमादीनि सशयवचांसि श्रुत्वा,
 निराशाः प्राप्तो रामकृष्णो जगज्जननीं कालिमातरमपूज्यत् —“मातः ।
 किम् सत्यमेतद् यद् नरेन्द्रो भणति ? किं तद्विषयको मे विश्वासो वितथा

अतिदुःखकषितो नरेन्द्रस्तदा तदा मित्राणां पुरो नास्तिकमतानि सयुक्ति
समार्थयत् । तान्येव मित्राणि वृत्तमिदं गुरुवे न्यवेदयन्निन्दश्च नरेन्द्रस्य
दुराचारान् । किन्तु हन्त ! गुरु नरेन्द्रनिन्दा नैवासहन । स ह्यगर्भं -
“कथञ्च वराका यूय जानीथ पुरुषपुण्यस्य तस्य चरित्रम् ?” इति । अशान्त
मनः शमयितुं नरेन्द्रस्तदा तदा गुरुचरणान्युपासयत् । प्रीतिपूर्णानि च तद्वचो-
ऽमृतान्वापीयात्मानं वृत्तार्थं मेने ।

एकदा कार्यलाभाय समग्रं दिनमटाट्ठ्य, क्षुधितः श्रान्तश्च नरेन्द्र
आपणिकस्थं सोपानवेदिकायामुपविष्टः । सहस्रैव तस्य चेतोऽनिर्वचनीयेन
प्रकाशेन पूरितं सत् सर्वं विस्मृत्य दिव्यभावनिमग्नमभवत् । तथैव रात्रिं
मतिबाह्यं च ब्राह्मे मुहूर्ते जागरितेन्द्रियं स दुःखमीश्वरस्यानुग्रहं, सत्सारं च
बन्धनरज्जुममन्यत । तदन्वचिरादेव अल्पवेतनं किञ्चित्कार्यमलभत । येन
तस्य कुटुम्बजीवनपर्याप्तं भोजनमलभत ।

कालिभक्तियाचना

अर्थमलेशमुपशमयितुं कृतमना नरेन्द्र एकदा गुरुं जगदबया जीविका-
पर्याप्तं धनं दापयितुं स्वचिन्तासन्तानान्मोक्षयितुं च व्यजिज्ञपत् । गुरुश्च
स्मयन्नेवाभणत् “कथं नु त्वं स्वयमेव मातरं न याचसे ? जानेऽहं तस्यां
त्वयि वात्सल्यम् । अवश्यं पूरयिष्यति सा ते मनोरथान्” । एवमाद्युक्त्वाऽऽनन्तरं
रात्रौ गत्वा मातरं ते कामं निवेदयेति प्रोक्तं शिष्यवत्सलेन गुरुणा । नरेन्द्र-
स्तथा कर्तुमन्वजानात् । अथ मदिरान्तर्विशोभमानं मातुर्विग्रहमुपगच्छन्
नरेन्द्रः परमां प्रीतिं प्राप । नूनमद्यं जगज्जननी मां भाषिष्यति निवर्तयिष्यति
च मे पारिवारिकं दुःखमिति प्रहर्षप्रफुल्लभासीत् तन्मनः । अन्तः प्रविश्य
साञ्जलिं ध्यायश्च स सा सकलविश्वस्य सर्गस्थितिसंहारकारिणी मङ्गल-
मयीञ्चाभावयत् । प्रार्थयच्च - ‘मात, देहि मे स्थिरां भक्तिं सत्सारसगाच्च
विरतिम्’ । तदेव दत्तं प्रतिगृह्य च गुरुं प्रत्यागतः । ‘कञ्चिद् याचितंस्त्वया
मातरं धनवर ?’ इति गुरुणा पृष्ठश्च विस्फारितलोचनः स्मरन्निवावोचत् -

“गुरुवर्यं । विस्मृतमेव मया तद्याचनम् । अहन्तु भक्तिं ज्ञानं वैराग्यं च तामयाचम्” । “भवतु पुनर्गत्वा याचस्व वित्तम्” । इति गुरुणा प्रबोद्धितो नरेन्द्र पुनर्जंगाम जगज्जननीम् । परं व्यस्मरद् वित्तम् । पूर्वयाचिनमेव च पुनर्पयाचे । पुनरपि गुरुमुपसृत्य धनयाचनविस्मृतिं वैराग्यादियाचनं च कृतवानित्यख्यापयत् । तृतीयवारं प्रियितोऽपि स तदेवायाचत । असकृज्ज्ञान-वैराग्याद्येव याचमानं शिष्यमपूर्वप्रेम्णा पश्यन् प्रसन्नमना परमहंसो मधुर-मूर्तिमेन स्नेहगद्गदेन स्वरेणाभणत् — यत्स ! ज्ञातमेवासौन्मयैतत् । न ते प्रकृतिः सासारिकेषु वियेषेषु रज्जते ! ज्ञानवैराग्यादिपूर्णमेव तत् आन्तरं करणम् । कथं तद्विषयकदम्बमकलुषितं स्यात् ।” इति । तद्दिने याज्ञवल्क्यजनकयोरिव कृष्णार्जुनयोरिव च नवीन एवासीत् तयोर्गुरुशिष्यभावः । नेतः परं कदापि दारिद्र्यदुःखेन कदर्यितमभूत् नरेन्द्रचेतः । आध्यात्मिकापोदयाय दुःखमेव भवति महाभयजमिति च नरेन्द्रो निरणयत् ।

एकदा नरेन्द्रमाश्रित्य शिष्यसत्त्वेन प्रवर्तिताया गोष्ठ्या रामकृष्णोऽभणत् — “नरेन्द्रो वस्तुतो भक्तशिरोमणिः । स्नेहस्निग्धं तज्ज्वलुस्तं भक्तहृदयमावेदयति । ज्ञानिनयनं नु रक्ष्य भवति न भावाद्वयम् । नरेन्द्रे नैसर्गिकी भक्तिः । पुष्टमप्यप्रधानमेव तत् ज्ञानम्” ।

स्वयं दारिद्र्यदुःखं भुवतवतो नरेन्द्रस्य हृदयं सदैव दीनवत्सलमवर्तत । पूर्वस्मिन् वयस्यनुभूतं दुःखमेव तमायत्या दारिद्रेषु नारायणदर्शिनः समदुःखम् अकिञ्चनसेवाश्रितिनञ्च व्यदधात् ।

विग्रहपूजायाः उपयोगमङ्गीकुर्वन्नपि नरेन्द्र ईश्वरस्य व्यापि विश्वरूप-मेव प्रत्यपादयत् । ईश्वररूपं स एकदैव निरूपयन्नगायत् —

परेश्वरस्ते पुरतो विभूयते रूपाण्यनेकानि धरन्, विहाय तम् ।

अन्विष्यते को हि विभूह ! प्रेमतो भवस्य नायः सकलेषु प्राणिषु ॥

(भावानुवादः)

कोटिशो जना अस्माद् धर्मेतत्त्वमवगमिष्यन्तीति सप्रार्थयं, नरेन्द्रम-
बोधयदुदाराणि हिन्दूधर्मेतत्त्वानि परमहंस । विग्रहपूजायाः दिव्यतत्त्वेन सह

तादात्म्यमेव फलम् । परमात्मैव सर्वप्राणिनामन्तर्यामीति च सादृष्टमम सकृदावेदयत् ।

अयंकदात्मानं प्रव्रज्यायोग्यमाकलय्य प्रार्थयद् नरेन्द्रो गुरु दीक्षादानाय ।
गुरुरपि तं विरक्तमानसं निश्चित्य सहर्षं विधिवत् प्रव्रज्यामप्राहयत् । प्रसाङ्-
वरञ्च तं विवेकानन्द इति अन्वर्थेन नाम्नाऽयोजयत् । (खेतडीनूपेणेन नाम
पश्चात् कृतमित्यपि वदन्ति) ।

परमहंस-निर्वाणम्

स्वकार्यसंपादनसमर्थं विवेकानन्दमवाप्य विगलितकार्यवासनं कृतं
कृत्योऽभवद् रामकृष्णः । अथ च गलव्याधिनाऽभिभूतं शिष्योपदेशमात्रं
व्यापारेऽपि देहकष्टमन्वभवत् । भिषग्भिर्विश्रमितुमुपदिष्टोऽपि स जिज्ञासूना
मनःक्लेशविनोदनाय बागव्यापाराभ्योपरराम । प्रतिदिनमुपचीयमानव्याधिश्च
विवेकानन्दं साध्यसन्नद्धं द्रष्टुमियेष । एकदा शिष्यवरः स तमुपसृत्यावोचत्—
‘त्रिचतुर्दिनव्यापिनं समाधिमास्थानुमभिलषामि । अनुजानातु भगवान् मा
तथाकर्तुम्’ इति । रामकृष्णस्तु निशम्यतदुन्नतधूरवोचत् “मूढोऽसि त्वम्
समाधेरप्युन्नता स्थितिरस्ति काचिदिति निश्चिनु । इदानीमेव त्वमगच्छ
“ईशाच्छन्नमिदं सर्वमिति’ । ‘शिष्या मे सर्वभूतावस्थितं परमेश्वरं सेवन्ताम् ।
न सन्तु समाधिसुखसेविनः’ । इत्यासीदभ्युपगमः परमहंसस्य । स हि
नैकशोऽवोचत्—“ईश्वरशून्यस्य जगतो दर्शनमज्ञानम् । जगच्छून्यस्य चेश्वरस्य
दर्शनं ज्ञानम् । ईश्वरमयमेवेदं जगदिति दर्शनं तु विज्ञानम् । ननु भाग्यवन्त
एव ते ये सर्वमिदमोश्चर इति प्रतिपद्यन्ते ।” इति । विवेकानन्दो
विज्ञानवानेव भवत्वित्यासीत्तस्य मनीषा । एकदा विवेकानन्दो ‘भक्तिरेव
गरीयसी, तामेव च कामये’ इति व्याजहार । गुरुस्तु तत्र युक्तरूपं मेने ।
स ह्यवोचत्—‘तात ! किमेव वदन् न लज्जसे ? त्वं हि वटवृक्षयमाण
शतप्तानां जनगणानां छायाप्रदो भवेरिति वदितं मया । परं यदि भक्तिः

सामेन स्वायंसिद्धिमेव वृणीये धिक्ते मुक्तिकामम्” । एव भणन्नश्रूष्यमुञ्चत् ।
 एतादृशैरभ्युपायैः परमहंसो विवेकानन्दचेतसि जगच्छेय कामना समधुसयत् ।

कृतकार्यमात्मन परिपश्य, अवधूतशिरोमणि स सर्पस्त्वचमिव भीतिक
 कलेवर तत्पाज ।

निर्वाण गते प्रकाशपुञ्जे गुरुश्रेष्ठे, विवेकानन्दादयः शिष्या बद्धाहता
 इव मूर्छितचेतन्याः, किङ्कतव्यतामूढाश्च अभूवत् । तदा देहयात्रापर्याप्तानि
 साधनान्यपि नासन् मठे । वयद्वकार गुरुमूर्तिं हृदये कृत्वा ते शिष्या ध्याना
 चंदादिभिः कालमतिवर्तयन्ति स्म । एव वयंद्वये व्यतीते, शिष्याग्रणीविवेकान-
 न्दोर्ज्वन्तयत्—‘नैतद्युज्यते । न विस्मयं गुरुपदिष्टं लक्ष्यम् । तस्मात्
 प्रकाशपुञ्जात् प्राप्तस्य दिव्यालाकस्य ग्रामेग्रामे गृहेगृहे च प्रसार एव न
 कर्तव्यम् । न हि तदननुष्ठाय रामकृष्णशिष्यपदवीमहाम् ।’ एव विचार्य
 सतीर्ष्यभ्यश्च विज्ञाप्य, द्वित्रान् विहाय सर्वे प्रवाजो भारतयात्रायै निर्गच्छ-
 न्त्विति निरदिशत् ।

अथ तपेत्यनुमते सर्वे, विवेकानन्दोऽनुभावंकपायेय उत्तरप्रदेशयात्रा-
 मारभत । सर्वतः प्रथमं स भागीरथीपवित्रपादा, विश्वेश्वराधिष्ठिता, गोर्वाण-
 विद्याविभूषिता, पुष्पपुञ्जीभूता, नैकैर्भक्तवरैर्महात्मभिश्च शुचितरा
 वाराणसीमयासीत् । तत्र च मदिराणि मठाश्च साक्षात्कुर्वन्नुपमा शान्ति-
 मन्दभवत् । काश्चन साक्षात्तृतधर्माणि पुरुषवरानुपसृत्य प्रसन्नो बभूव ।
 काश्चन धर्मध्वजिनः कायायावृतानपि रागिणः प्रनारकाश्च पश्यन्नूयतः ।
 ततोऽन्यान्यपि कानिचित्स्यलानि गत्वा पुनर्निवृत्ते वदन्तगरगतं गुरुकूलम् ।
 तत्र पुनरपि ध्यानाध्ययनप्रवचनप्रवृत्तं कर्तव्यचिन्तापरो बभूव ।

तत्र परं स भारतीयधर्मसत्काराणां प्रमथ, नैकं श्रोतोभिपूज्यतपसा
 च विराजमानः, हिमगोभिनशेखरः, नैकमहापुरुषसेवितः, कविवरगीतकीर्तिः,
 हिमानयः पर्यटितुः प्रवृत्ते । चेतोहरिः गिरिविररामगीपकः पायपायः, साधुसगेन
 च मनोमादः वितन्वन्लभतपूर्वां मनोनिर्वृतिम् । किन्तु श्रद्धाघनानामपि

मूढानां छद्मना द्रव्यापहरणेन तुन्दिलानां मठाधीशानां, धर्मध्वजिनाञ्च शास्त्रं विदुषां भोगप्रवणताम्, आत्मविमुखानां, शास्त्रतत्त्व च विस्मृत्य शब्दाद्वरकं प्रवृत्तिं दर्शदंशं सुतरामतप्यत् तस्य विवेकशालिनी मतिः । तत्रैतन्न सवरं स भारतीयजनतायां धर्मनिष्ठा निभाल्य तुतोषः । श्रद्धाघनानामपि तेषां विवेकहीनता च साक्षात्कृत्याखिद्यत् । साधारणजनस्यार्थकार्श्यमपि तस्य मर्मस्थिच्छिनत् । सर्वत्र प्रगल्भं नृत्यद् दारिद्र्यं दृष्ट्वा भूतमात्रप्रणयिनस्तस्य तप्त मनो बहुशो भोजनादिष्वपि न प्रावर्तत । तदपसारणोपायान् विचिन्वन् तस्य चिन्तातप्ते नयने दाहभियेव स्प्रष्टुं न शशाक निद्राः । जनमनोगता धर्मविषयिणी विभ्रमपूर्णा विपरीता च बुद्धिः, पापाणद्रावकञ्च दारिद्र्यमिति द्वयमविद्राव्य न भारतस्योन्नतिः, न च जनजीवनस्योग्मेय इति द्रष्टव्यं प्रतीयाय विवेकानन्दः ।

यातनापूर्णा यात्राः

एकदा केनचिद् भद्रजनेन धूमशकटपत्रिका दत्त्वा विसर्जितो विवेकानन्दः तृतीयथेणीखड्गं प्रविवेश । तत्र कश्चिद् मारवाडीपरिवारो वस्तूनि विस्तार्यो पविष्ट आसीत् । सन्यासिषु घृणावान् स मारवाडी तिष्ठतेऽपि स्वामिने न म्यानमदात् । अयं कस्मिन्चिदल्पग्रामे स्वामी मारवाडीकुटुम्बश्चावातरत् नृ । अग्निरप्यस्थितिगृहे छायावदल्पमेव स्थानमासीत् । तत्र वस्त्रमास्तीर्य मारवाडीपरिवारः सुखेनोपविष्टः, स्वादूनि भोज्यानि च भोक्तुमारभत । दिनद्वयात् क्षुधादितोऽभूत्स्वामी । प्रीत्यमध्याह्ने विरलच्छायायां च भूमौ स वृक्षस्कन्धे पृष्ठेनाश्रित्योपाविशत् । तस्य ता दयनीया किनष्टा च दशा दृष्ट्वा प्रसन्नाऽभवद् स निर्धूणो गृहस्थः ।

अयं समीपस्थाद् ग्रामाद् वन्या भोज्यात्तमानि च वरे कृत्वा, धावन्निवागतः कश्चिन् मिष्टान्नविन्नेना । आगत एव स स्वामिनमुपधावन् वभाषे — “महात्मन्, समीपस्थितस्य दासजनस्य गृहे विमित्यात्मा किनश्यते ? कुतो न मन्दभाग्यस्य मे गृहे भवतः पवित्रपादरजसां प्रवेशः ? भगवन् ! आगन्म-

तामत्र छायायाम् । पादरजोभिश्च पवित्रीक्रियतामिय कन्या" । इत्युक्तं च
 स्थानाधिपगृहञ्च प्रवेश्य, स्वामिन सुखासनासीन च विधाय, शीतजलेन
 हस्तपादादि प्रक्षाल्य, स्वादुभोजनेन परितर्पयामास । स्वामी तु न कदापि
 जनममु दृष्टमस्मरत् । स्वामिनि घनिनोऽपि मिष्टानकारस्य तादृशी भक्ति
 परिपश्यन्नाश्चर्यमग्नोऽभवद् मारवाडी । लज्जाकशाप्रताडितश्च स्वामिनि
 कृतदोषमात्मान तर्जयामास । निर्वृत्तभोजन स्वामी अर्कतागमन प्रीत्या
 स्नपयन्त च त यजमानमपृच्छत् — "भद्र ! नाहं जानामि भवन्मम् । भवस्तु
 मा चिरपरिचितमिव मन्यत, स्वजनादप्यधिकप्रीत्या सेवते । नात्र पश्यामि
 ह्युम्" । प्रसन्नमना स सज्जन स्वामिपादौ परामृश्य प्रीतिपूर्णमभाषत —
 "महात्मभद्र मध्याह्ने स्वपता मयाऽदृश्यत भगवानाञ्जनेषु । स हि मा
 सुत्तापक्विष्ट भवन्तमद्गुल्या दर्शयन् पानीयादिना सेवितुमादिदेश ।
 उन्मीलितलोचनश्चाह 'स हि स्वप्न' इति मिथ्यामन्वान पुन स्वापाम प्रवृत्त ।
 पुनरपि स एव भगवान् ददृशे, आतामनेत्रश्च पुनरपि मा भवत्सेवायै धावितुमा-
 दिदेश । अहन्तु गतसदृह सद्य एव गृहीतसामग्रिवो धावध्रेवागत्य यथादर्शित
 भवन्तमपश्यम् । अहो ! मे भाग्यम् । अद्य भगवत कपोश्वरदर्शनस्य भाग्यमवा-
 पितोऽहं भवता" । इत्युक्त्वा पुन प्रणम्य च, सर्वहुमान गृहं निताय विवेकानन्दम् ।
 अनुभूयैतत् प्रास्फुरत् स्वामिनि अकितया श्रीकृष्णवाणो — "योगक्षेम बहाम्यम्"
 इति ।

तेषु दिनेषु स्वामिनश्चित्तमतीव विक्षुब्धमासीत् । भारतस्य दुष्टेन
 तत्तमना स न युत्रापि शान्तिं लेभे । दम्भभूविष्ठात् धार्मिकजनान् कदाचार-
 कुविचारवृत्तिनान् शिक्षितवृद्धान् अविचारप्रसूनरुद्रिप्रस्ताश्च साधारण-
 जनान् दर्शदशं, सर्वमिदं भस्ममात् कर्तुं सधुक्षितोऽभयं हृदय विभेद्य, सहस्र-
 धाराभिर्वह्निंन्नु प्रास्फुरत् । तादृशमन स्थितिमावहन् स भारतस्य दक्षिणा
 दिशमयामीत् । पर्यटय च य खेत्तोद्भापतनात् वगतोर, तनश्च मंसूरराज
 द्रष्टुमगमत् । तद्रूपस्य विचक्षण प्रधानमन्त्री स्वामिनमेवमवर्णयत् — "अहो ! नाम
 भगवान्नि दिव्यरूपश्च सन्त्यासी भारतस्येतिहासे शाश्वत स्थान लप्स्यन्" इति ।

एकदा महाराजस्त 'स्वपरिजना कीदृशा' इत्यपृच्छत् । स्वामी निसकोच प्रत्यवदत् — "उदार खलु भवान्, परमन्यत्रैवान्नापि परिजना मिथ्याप्रशस्य स्वामिन प्रतारयन्ति" इति । परिजनेषूपस्थितेषु कटुसत्यमिदं भणन्त स्वामिन सवितर्कं नृपोऽभणत् — "महात्मन् ! नैव भणितव्यं भृत्यजनानां पुरस्तात् । राजपरिजनो नामातिकुटिलः । स हि कदाचिद् भवतेऽपि विषं दद्याद्" श्रुत्वा तत् स्वामी सहासमवोचत् — "न वयं तथा देहे स्निह्याम । यद्यर्थं सन्यासी प्राणानपि पणीकृत्य सत्यनिष्ठा परिरक्षति" — इति । मैसूरनगरे संस्कृतविदुषा सभायां स्वामिना वेदान्तमाश्रित्य व्याख्यातम् । ततो वेदान्तस्य तत्त्वस्पर्शिनो विचारान् श्रुत्वा विद्वांसः परमप्रसन्ना विस्मिताश्चाभूवन् ।

कथाप्रसंगेन मैसूरमहीपस्य पुरो विदेशगमनेच्छा प्राकट्यद् विवेकानन्दः । तत्प्रतिभाप्रसन्नश्च भूपस्तदभिनन्द्य पर्याप्तं धनमपि दातुमैच्छत् । स्वामिना तूक्तम् — "प्रथममहं रामेश्वरं साक्षात्कर्तुमिच्छामि । तत्परमेव विदेशयात्रा-विषयो निश्चेष्यते । अतस्तिष्ठत्विदानीं धनवार्ता" — इति । बुद्धिविभवेनाध्यामिकशक्त्या च सर्वान् वशीकृत्य, मैसूरात् द्वावणकोरराज्यं जगाम विवेकानन्दः । तत्र पठितं, नवशिक्षादीक्षितं, प्राध्यापकैश्च विद्वद्भिर्योर्वात्य-यात्रायाविषयेष्वप्रतिहतेन विद्यावैचक्षण्येन सर्वेषां मनास्यावर्जयत् । तद्विषये कश्चिदुवाच —

"आर्जय-प्रभाषपूरितं तन्मुखं पवित्रहृदयस्य, मुञ्चतमनसः, सप्तपुतायां गृहे, आत्मानुसधानस्य, विश्वात्ममाधनायाः, निष्कलङ्कचरित्रस्य च नूनं स्पृच्छमादशं ननु कुरुते" — इति ।

तनुवधं गतो विवेकानन्दो रामनदनूपं भास्करस्तेषुपातिं प्रत्यक्षीचकार । स हि सत्त्वधनो नृपस्तस्यात्तमं शिष्यं साहायश्चामवत् । अमेरिकादेशे 'गवंधर्मरिपद्' भविष्यतीति हिन्दूधर्मं तत्त्वापस्थापनाय स्वामिनाञ्जयं गन्तव्यमित्यमन्यत स नृपः । ततश्च स्वामी दक्षिणाशान्तस्थितं बन्ध्याकुमारोद्योत्रं जगाम । तत्र च प्रगात्रपरिगरं सागरधौतपादं देवीमन्दिरं पश्यन्नेवापूर्वतो स्वामिनाच्छ्रितं स मन्दिरं प्रविवेकः । साष्टाङ्गं च धातुहविष्यं बन्ध्याकुमार्यै

प्रणनाम । दिव्यभावभरितश्च बहिरागत्योत्तरङ्गविलासिन रत्नाकर
निभास्य, तदन्तस्थित शैलमधिश्रयितुमुन्मत्ता बभूव । महामत्स्यसेवितेऽपि
सागरजले प्लवमानस्तमाहरोह । पद्यासनासीनश्च परमरमणीया प्रकृति
नेत्रैकगतेनात्मनाऽपिबत् । तयास्थितश्च स अचिरादेव साक्षात्कृतस्य समग्र-
राष्ट्रस्य धार्मिकी सामाजिकीमायिकीञ्च दुरवस्थामशोचदपृच्छन्वात्मानम् -
“जगन्मिथ्येति कलदित्वा, देशस्य दीना दशाञ्चोपेक्ष्य, आत्मदर्शनं तालसंस्थ
मम किं ध्यानासक्तिरात्मानदानुभूतिर्वा युज्यते ? भारतस्य दुःखिनो जनान्
विहाय क्वाहमोश्वरस्य वास्तव रूपमुपलभेय ? नूनं तमेव परमात्मानमुपा-
सितुं जन्मसहस्रयातना अपि मे सुसहा । अभिजाता विद्यावन्तो बाह्यणा
अस्पृश्यत्वेनावमानितारजाण्डाला वा शीलशोभिन आर्या, दुश्चरित्रवृषिता
अवार्या वा सन्तुभारतीनां, सर्वेऽपि ते ममेश्वरा । तेषां तेवैव मे जीवनव्रतम् ।
तेनैव गुरुवरस्य मे तर्पणं भवतु ॥” इति ।

जनायासप्रवृत्ताञ्चेमा दिव्या वाच स्पष्टमवाधारयत् - “धर्मभूमि-
कामास्थायैव भारतस्योत्कर्षं । सत्त्वशाली मायाविरहितो धर्म एव भारत-
स्योद्धर्ता । धर्म एव भारतस्य पूर्वमिवाद्यापि प्राणवर्जित समेधिष्यते । धर्म
एव च भारत राष्ट्रगणस्य नायकपदमारोपयिष्यति ।” अथ स पुनरचिन्तयत् -
“के वा भविष्यन्ति निष्कामा भारतसेवका ? कापायधारिण सेवकव्रतिन
सन्पातिनो ग्रामाद्याम गृहाद्गृहञ्च पर्यटन्त, दीनानां विप्रवानामज्ञाना-
ञ्चाधुनि प्रमाजंयन्त सत्यधर्मस्य पटहं नादयन्तु । अयमेव न प्राप्तकालो
धर्म ” - इति ।

पुनरपि स भारतयात्रामारभत । एकदा सोऽचिन्तयत् “अकिञ्चनैर्दीय-
मानमाहारमुपभुञ्जन्तः तावदधिकदुःखदापीडितान् करोमि । नास्ति मे
तपामग्नेऽधिकारः” । एव विचिन्त्य एकदा क्षुधित एव स वनं प्राविशत् ।
निशाया समुपस्थितायामपि बृक्षमूलमाश्रित्योपविष्ट । तदैव कश्चित्
करालं शार्दूल भक्ष्यं मृगस्तत्रागत । तं दृष्ट्वा स्वामी व्यचिन्तयत् -
“भवतु, पश्यामि । द्राक्प्यावा क्षुधातुरो । यदि कत्तेवरमिदं न लोकोप-

काराय कल्पते, कल्पता तावदस्य तृप्तये । तावताऽपीद चरितार्थं भवतु” ।
किन्तु हन्त । स्वामिन समीपमुपसृत्य सर्वप्राणिभयकर स क्षण विस्फोटित
घ्राण किमपि चिन्तयन्निवातिष्ठत् । शान्तमूर्तेश्च तस्मात्त्रिवद्वृते यथापठत् ।

अन्यदा अलवररूप शिवमगलसिंहो गोष्ठीप्रसंगेन स्वामिनमभाषत -
“नाह विश्वसिमि मूर्तिपूजायाम्” । श्रुत्वंतत् स्वामी स्मयन्नेव समीपस्य
प्रधान भित्तिस्थ नृपजनकचित्र प्रदर्श्य, तदुपरि प्ठीवनायादिणत् । तस्मिंश्च
तथाऽकुवार्णोऽन्यानादिशत् । राजा प्रधानादयश्च स्वामिनोऽतर्क्येण व्यापारेणानेन
चकिता अभूवन् । ‘कथमेवमुच्यते’ इति चापृच्छन् । निर्भयमूर्ति स अवोचत -
‘नेद चित्र भवत पिता । पत्नमात्र हि तत् । तथापि आस्थावन्त इमे इदं
चित्रमेव भवत्पितेति भावयन्तः सर्वहुमान पश्यन्ति । न च तदवमानायो
त्सहन्ते । एतदेव मूर्तिपूजाया अपि रहस्यम् ।” इति

एकदाऽग्निरथेन गच्छता स्वामिना सह द्वावाङ्गनावुपविष्टावास्ताम् ।
‘सन्न्यासिनो मूढा उदरनिमित्तं च कृतवेया’ इति भावयन्तः । तौ स्वभाषया
स्वामिनमापरितोष निनिन्दतु । सर्वमिदं जानन्नपि अडजत् तूष्णीमतिष्ठत्
विवेकानन्द । तेन खलु तयोर्निन्दारसोऽधिकमुपचिनोति स्म । तथा कुर्वतो
स्तयोरग्निरथस्वितिरभवत् । स्थिते चाग्निरथे, स्वामिन तदधिकारिणा सह
परिमार्जिताङ्गलभाषया व्याहरन्त दृष्ट्वा तावाङ्गलावबोचतु - “आङ्गल
भाषानिपुणेनापि भवता कमिति तूष्णीमासितमस्मत्कृते निन्दाप्रसंगे ?”
स्वामी तु स्मयन्नेव स्वस्यमना अवोचत् - ‘नाह प्रथममेव मूर्खान् दृष्टवान् ।
तपु को नु प्रज्ञावान् ब्रुध्येत् ?’ अङ्गारकल्पमिदं वचो निशम्य, क्रोधताम्रावपि
तौ स्वामिनो देहदाढ्यं पश्यन्तः । पलायनमेव वरममन्यताम् ।

राजस्थानगते पत्तने दिनत्रयं यावन्नैके जिज्ञासवः स्वामिना विविधचर्चा
प्रवृत्ता अभूवन् । सर्वेऽपि ते चर्चामात्रदक्षा । न कोऽपि स्वामिनो भोजनादि-
वार्तामबरात् । नितरा क्षुधिताय श्रान्ताय च तस्मै पञ्चमवर्णं कश्चिद्
भक्ष्यं सविनयमपक्वमेवाग्नमाजहार । “भद्र । किमिति पक्वं न दीयते ?”
इति पृष्ठश्च “कथं मया पक्वं भवानश्नुवीत ।” इति सादरमवोचत् -

“पचतु भवान्, नाहं भवादृशस्य भद्रस्य स्पर्शं दोषाय कनये” । इत्युक्त्वा स्वगतमेव सखेदमब्रूत — “एतादृशा मद्भात्मान सहस्रश कुटजेषु वसन्ति । तानस्पृश्यान् वदन्त । भर्त्सयन्तश्च न लज्जामहे । अहं ! मूढना हिन्दूनाम् ।”

विदेशयात्रा

अथ नैके सुहृद्भिः सनिर्वन्ध प्रार्थित, खेतडी नृपादिभिश्च घनादिव्यवस्थया सभाजितो विवेकानन्द अमेरिका गन्तुं प्रतस्थे । तत्र न्यूयॉर्कनगरं प्राप्त, अवतीर्य पोताद्, गन्तव्यगृहस्य मित्रदत्त सकेतपत्रं विघ्नष्टमालोक्य च, किंकर्तव्यतामूढ इवाभवत् । मस्तकन्यस्तम्-जुपश्च पथि परिसर्यन् स लोकानां महत् कुतूहलमजनयत् । अपूर्ववेपस्य तस्य पृष्ठतो धावन्ति स्म शिशवः । अटाट्य परिश्रान्तश्च स्वामी मार्गैकदेशे मञ्जुषा निधाय तदुपरि उपरविशत् । अथ ततथास्थित विभाव्य काचिदुदारचेतसी महिला सबहुमानमुपसृत्य, स्वस्यानमनंपीत् । स्वमित्रद्वारा च धर्मपरिपक्वतां ज्ञातुं तत्र च विवेकानन्दस्य भाषणादिव्यवस्थां कर्तुं प्रायतत । ‘विवेकानन्दो न कस्या अपि धार्मिकसंस्थाया प्रतिनिधिः । अतो न परिपदि भागमागो भवितुमर्हति’ इति प्रबोधितः स्वामी चिन्तातुरोऽभवत् । प्रतिनिधिभाव आवश्यक इति न स्वामी नापि भारतीय-स्तत्सुहृदोऽविदन् । किन्तु हन्त ! राईट नामा स्वामितेजोविजित प्राध्यापकः कथञ्चिदपि तदायोजयितुं प्रतिजज्ञे । स हि सुहृदः धर्मपरिपदः स्वागत-समित्यध्यक्षः स्वामिनमाश्रित्यैवमलिखत् — “अस्य खलु स्वामिनो ज्ञान सर्वेषां न प्राध्यापकानां ज्ञानसमवायमप्यतिशेते ।” एव तेनैव प्राध्यापकेन प्रवेशनाभात् परं परिपत्स्यान् गन्तुं भाटकादिव्यवस्थाप्यक्रियत । तथापि तत्र गमनं यावदनेके प्रत्यवाया उपस्थिताः । तानप्यविगणय्य कथञ्चित् परिपत्सभागृहं गतो विवेकानन्दः ।

विश्वधर्मपरिपट्विजयः

परिपत्सभागृहमतिभय्य, नानाविद्याविचक्षणैः पूरितञ्चासीत् । अपरिचितजनसहस्रपरितमदृष्टपूर्वं च तत्सभागृहमालोक्यापूर्वं सभाक्षोभमन्वभवद्

विवेकानन्द । सभाध्यक्षेण सोऽसकृद्भाषणाय प्रेरितोऽपि 'पश्चात्' 'पश्चादिति' बभाष । अन्ततः डॉ. खरोमहाशयेन दत्तपरिचय उत्थाय, स्नेहार्द्राभ्या नेत्राभ्या परितो विकोक्य, चेतसा भगवती वाग्देवता च प्रणम्य, व्याख्यातुमारभत - "अमेरिकावासिनो भगिन्य भ्रातरश्च" श्रुतमात्र एवैतस्मिन् मनोहरे पदकदवके, श्रोतार सर्वे सौत्कण्ठा शिर उन्नम्य मनोहारिणी सन्त्यासि मूर्तिमपश्यन् । रुढसबोधनस्थाने आत्मभावख्यापक तत्सबोधन सुतरामरोचत सदस्येभ्यः । व्याख्यानप्रस्तावञ्चैवमकरोत् स्वामी - "नानास्यलेभ्यो नानास्रोतोमि प्रवहत् तोय सागरमेव यथा पतति तथा प्रभो । रुचिमेवादधिकारमेदाच्च नानार्थमिभिरधिष्ठिता मार्गास्त्वामेव प्रापयन्ति" । "ये यथा त्वा प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजन्तसि" । एवमादीनि हिन्दूधर्मदर्ष्टि पुरस्त्वुर्वन्ति मधुरकण्ठान् निसरन्ति वचांसि पायपाय हर्षोत्पित्तजैर्न तालिनिनादनिनादितमभवत् सभाभवनम् । सर्वे च मुक्तकण्ठ प्राशस्त्य स्वामिवरेण्यम् । ततश्च भूयोभूय प्रार्थित स्वामी दशाधिकवारमभाषत तस्मिन् सभागृहे । तदनु नैका सस्थास्त व्याख्यातुः सबहुमान् निमग्नयामासु । चर्पट्प्रय यावच्च अमेरिकाखण्डे परित्रजन् चेतश्चुम्बित्या शैत्या योग भक्तिवेदान्तविषयान् प्रतिपादयामास । तत्र सहस्रशो जनास्त श्रोतु कार्यशतानि विहायाहमहमिदया परापतन्ति स्म । स्व स्वं गृहञ्च त नेतु सानुनय प्रार्थयन्ते स्म ।

तत्र प्रवृत्तेन दिगन्तव्यापिनाऽपि यशसा न तमह्वारलेशोऽप्यस्पृशत् । नाह विजयोन्मत्त स्यामिति च भावयन् स जगन्मातरमेव तुष्टाव - "जननि ! भारतमानरि दारिद्र्योपहताया किं मे यशसा ? लक्षशो मे भ्रातरोऽग्नप्रासाभावेन दिनेदिने मृत्युमुखं प्रविशन्ति । अत्र हि विभववता धननिधिच्छ्वनति । तत्र च भारतीया बद्धवानवासा बध्नाञ्चिदुच्छ्वसन्ति । यो हि भारत-मुत्तारयेदस्माद् दुःखार्णवात् । वस्तेभ्योऽग्नं यच्छेत् । दर्शय मात । वयमहं देशगहायो भवेयम्" - इति । तत्र स्वामी धोरेंनामान दार्शनिकममित्रत् । स्वामिना परामृश्य न एवमनिघत् - 'वेदान्तानां गीतायाश्च ज्ञानगद्गायां

स्नात्वाऽभिप्रेमि यत् तत्तुलनायामास्माकीन दर्शनं विद्याश्च तुच्छानि भान्ति”
 इति । वर्षद्वयम् अमेरिका-इंग्लैंडादिदेशान् परिभ्राम्य, वेदान्तसंदेशेन तदीय-
 जनमनासि च वसोऽकृत्य, भारतं प्रति पाश्चात्यानां सम्मानभावना च सुधुष्य,
 प्रतिनिवृत्तो वेदान्तकेसरी भारतम् । अत्रागत्य पुनः परितः पर्यट्य, लोकेषु
 सद्धर्मवर्द्धिं राष्ट्रसेवां च समुद्भावयितुं प्रायतत । अन्ते च स्वगुरोर्नाम्ना
 ‘रामकृष्ण मिशन’ इति संस्था बेलूरमठाख्यं च रामकृष्णशिष्यसाधनालय-
 मस्थापयत् । नैके वैदेशिका भारतीयाश्च शिष्यास्तमात्मश्रेयसे परिवव्रुः ।
 रामकृष्णमिशनद्वारा चायं भारतीयलोकानां नानोपकारप्रवृत्तिः प्रवर्तयामास ।
 यूनां सेवाव्रतिनां सन्यासिनां सघञ्चायोग्यं, आमुष्मिकश्रेयसमन्विताया-
 मंहिकभौतिकाम्युदयप्रवृत्तौ तं योजयामास ।

एतत्सर्वमतिवेगेनानारतमनुतिष्ठतस्तस्य शरीरसपद् विश्लथाऽजायत ।
 हिमवदुपत्यकाया मायावती-आश्रमे स्वास्थ्यलाभाय निवसन्नपि स न स्वस्था
 प्रकृतिमवाप ।

मिस मागारिटनाम्नी (भगिनी निवेदिता) आङ्गलयुवतिस्तस्य
 शिष्यत्वमवाप्तुं त्यक्तसर्वस्वाज्जागता । स्वामिपादेषु स्थित्वा प्राप्तवेदान्तविद्यां
 च सा मिशनप्रचालितं कन्याविद्यालयमाश्रित्य भारतसेवाव्रतिनी बभूव ।
 तथैवानेकैर्वैदेशिकैः स्वामिशिष्यैर्देहेन धनेन वाचा वा भारतसेवाऽक्रियत ।

ततः पुनरपि विदेशान् गत्वा तत्रत्यान् शिष्यान् ज्ञानामृतेन परितोष्य,
 मठार्थञ्च प्रभूतं धनमाहरन् प्रतिनिवृत्तः ।

१९०२ ख्रिस्ताब्दस्य जुलाईमासस्य चतुर्थतारिकाया शुक्रवारे ब्राह्मे
 मुहूर्ते प्रबुध्य घण्टात्रयं ध्यायन्नतिष्ठत् । गङ्गायां स्नात्वा मधुरेण स्तवेन
 सर्वभावेन कालं तुष्टाव । सतीर्थ्यैवेदान्तादितत्त्वमठादिसंचालनोपायाश्च
 चर्चयन्दिनमत्यवाहयत् । रात्रौ नववादने च प्रियं सहायं परिवृत्तं परमार्थक-
 प्रवणो ब्रह्मनिर्वाणमवाप ।

अन्तिमेषु दिनेषु स भूयोभूयोऽभ्रणत् -

“अनेकशोऽनेकानि मे जन्मानि भवन्तु । दुःखलक्षाण्यनुभूयापि सर्वान्-
र्यामिण परमेश्वरमाराधयेयम् । सर्वदुःखिनामभूणि प्रमाजंश्च तत्सेवाकर्मणि
जनान् प्रवर्तयेयम् । तथा प्रवृत्ताश्च ते सर्वेश्वरं प्रपन्ना भवन्तु”-इति ।

अयं च तस्योपदेशसार —

“सर्वोऽपि प्राणी वस्तुतो दिव्यरूपः । प्राकृता हि विकारास्तस्य दिव्य-
भावमावृण्वन्ति । आवरणस्य च तस्यापोहाय यथाशक्तिवच्चि योगो भक्तिर्ज्ञानं
चोपायः । दिव्यभावस्य प्रकाशनमेव मानवस्य प्रधानं लक्ष्यम् । मतानि
संप्रदायाः क्रियाकांडा धर्मग्रंथा देवात्तयाश्चेति सर्वमिदमप्रधानम् ।” इति

विरलविश्वविभूति.

महात्मा गांधिः

बन्धुर्वीनदरिद्राणां विश्वमित्रो दयानिधिः ।
 सर्वधर्मसमस्त्यागी वैष्णवः प्रेमविग्रहः ॥
 अहिंसा-सत्यनिष्ठावान् ईश्वरैकपरायणः ।
 स्वातंत्र्यस्य समाहर्ता महात्मा विश्वविश्रुतः ॥

निशाया प्रगाढमसौ नूनं भवति प्रमूनिमङ्गलस्य प्रातःप्रकाशस्य ।

वर्षाणां शतं पारतन्त्र्ययन्तस्यास्य देशस्य दशा गाँडेन दैन्यममां छाया-
 ऽभवत् । तदा तदा कैश्चित् स्वतन्त्र्यवीरतारुणैः कृतेऽपि प्रकाशे नैनत्तम
 पराकर्तुमशक्यत्, अपि तु तद्गाढतरं ममजायत । निराशागते पतिता आसीद्
 भारतमाता ।

अथ तादृशे निराशाभूयिष्ठे समये भारतस्य पश्चिमे समुद्रोपकण्ठे १८९१
 ख्रिस्ताब्दस्य अक्टोबरमासस्य द्वितीयतिथौ बाल एक प्रादुरभवत् । अस्य
 भूतलोबाई नाम्नी माता, करमचन्दनामा पिता च परमेश्वरैकनिष्ठौ, धर्म-
 परायणौ, सदाचारसम्पन्नावास्ताम् । पोरबदराख्यस्य नगरस्य शासकस्य
 मन्त्रिपदमुवाह करमचन्द । सत्यव्रतस्यास्य कार्यदक्षता, विश्वस्तता, न्यायक-
 परता च सर्वत्र प्रसिद्धिमवापु ।

चतुर्थपुत्रस्यास्य मोहनदास' इति नामकरण व्यधीयत कृष्णभक्ताभ्यां
 पितृभ्याम् । अथ बाल्ये नास्य बालस्य कोऽपि विशेष समलक्ष्यत । अन्धकारे
 प्रकोष्ठात् प्रकाष्ठान्तरमपि गन्तु नापारयताय भीत्या । भूतप्रेतभीतिस्तम-
 त्यन्तमकम्पयत । एकदा धात्रीकल्पा गृहदासी तथा बिभ्यत त "रामनाम्नि
 गृहीते भूतादयो न त्वा स्पर्शमपि शक्यन्ती'ति सश्रद्धमवोचत् । तत पर
 श्रद्धाधनश्चाय न कदापि भीतिमन्वभवत् । रामनाम्नश्च परम उपासक
 सञ्जातो तत पर मोहनदास ।

सदाचारनिष्ठा

एकदा शालाया परीक्षक आगच्छत् । गणितपरीक्षाया प्रवृत्ताया मोहन
 दास उदाहरण एकत्र प्रमादभूयिष्ठमलिखत् । शिक्षकस्तत्र सञ्चरन् प्रमाद
 तमपश्यत् । इङ्गितेन त प्रमाद दूरीकर्तुं लेखनीय च लिखितु शशसः । किन्तु
 मिथ्याव्यवहारभीरुरय न तदङ्गोचकार । समाप्ते परीक्षणकार्ये, शिक्षक
 स्तमाहूयात्मसूचन विमिति नानुष्ठितमिति अपृच्छद् । कञ्चित्काल मूक
 स्थित्वा सवितयमुवाच माहनदास —'यदहं न जानामि तदन्यनिर्दिष्ट लिखित्वा
 नाहं पापमाचरितुमिच्छामि', इति । मिथ्याव्यवहारापेक्षयाऽनुत्तीर्णतैव
 वरमिति अमन्यत सत्यनिष्ठा निर्दोषोऽयं बाल ।

तदनु समययस्वै सह श्रीडताऽस्य सङ्गदायात् धूम्रपान कर्तुं मतिरभवत् ।
 कानिचिद् दिनानि पितृव्यस्य पीतत्यक्ता धूम्रशलाका गृहीत्वा धूम्रपान-

मक्रियत । किन्तु गच्छता कालेन धूम्रपान-व्यसनमवर्धत । त्यक्तशलाकास्तु न पर्याप्ता अभूवन् । अतः कम्पमानकरेण गृहात्सुवर्णबलयमचोरयत् मोहनदास । गृहजना न तदविदन् । किन्तु “मया चौर्यं कृतम् ? कथमहमेवमधमः सवृत्तः ? विना चौर्यनिवेदनं न मे भवेच्छान्तिः, न च स्यात्पापादस्माद् विमोक्षः ।” इति सततं चिन्तासन्तानसतप्तः अशान्तमना आसीत् स । स पितरं साक्षाद्वक्तुमप्रभवन्, पत्रारूढं कृत्वा, आत्मनीयं चौर्यवृत्तं न्यवेदयत्, प्रार्थयञ्च पोतं पुन्येनापराधमिमं क्षन्तुम् । प्रगल्भचेता अस्य पिता तमाह्वयत्, प्रेम-गद्गदेन कण्ठेनाभाषत च यद् “नाहं कुप्यामि त्वयि अपराधाय अस्मै । अपराध्यताऽपि स्वयां यत् सत्यमुक्तमिति नूनं मे त्वं प्रियतरोऽसि सवृत्तः । गच्छ, क्षान्तोऽसि मया” इति । ततः परं सदैव परित्यक्तं धूम्रपानम् । सत्यनिष्ठा ररक्ष एनं व्यसनदुखात् । मोहनं तारुण्ये प्रविष्टं देशपारतव्येण विद्यति स्म । केचन सवयस्का अभणन्—“मासभक्षणं विना न देहो बलवान् भवति, बलमन्तरा च न वयं विदेशीयान् जेतुं प्रभविष्यामः । अतो मासभक्षणं स्वातव्यलाभापारिहायैऽस्त्युपायः” । विचारहीनो मोहनः तत्तर्पयामन्यत । जुगप्सापूरितेनापि चेतसा स मासमभक्षयत् । किन्तु हन्त ! आचारपरिपूते वैष्णवानां कुले प्रसूतस्यास्य चेतो तेन कर्मणा आत्मधूणया सुतरां सतप्तमभूत् । रात्रौ सुप्तश्च स भक्षितमासस्य अजस्य वरुणवरुणं क्रन्दितमिवाश्रूणोत् । ‘किमिदमाचरितं निर्धूणेन मया ! कथं नु मुच्येयं पापादस्माद् !’ इति अनवरतं विचारयन्तमिमं मनस्तापं सुदीर्घं सतापयति स्म ।

विदेशगमनप्रस्तावः

समाप्ते माध्यमिकाध्ययने, देशान्तरमध्ययनाय प्रेष्यतामस्माकं मोहनः इति अस्य पितृव्यं भ्राता चाचिन्तयताम् । पिता तु पूर्वमेव दिवं गतः । “यद्यपि इंग्लैण्डदेशाद् विद्यानतत्रस्योत्तममुपाधिं ‘बेरिष्टर’ पदवाच्यं लभते, अस्मत्कुलमहतीं प्रतिष्ठां विन्देत, अयञ्च प्रभूतं धनमर्जतु” इत्यासीद् मान्यता ज्येष्ठानाम् । ज्येष्ठो भ्राता न बहु अर्जति स्म । अतः तत्र गतागतयोः अध्यय-

नस्य च व्यय बोधु दु शकममन्यत । अथापि ऋणेनापि मोहनाध्ययनप्रत्यूहो
निवर्तनीय इति सकल्पित तेन । निश्चितञ्च मोहनस्य विदेशगमनम् ।

किन्तु धर्ममूर्तिर्माताऽनुजानीयाद्वा । इत्यासीद् भीति सर्वेषाम् ।
एकदा मातरमुपसृत्य कुटुम्बिजनैर्निवेदितमिदम् । सा तु विदेशगमने भक्ष्या
भक्ष्य-स्पृश्यास्पृश्यविवेको न पालयितुं शक्य , अन्येऽपि चरित्रघातका दाया
सभाव्यन्ते विदेशगमनादिति आकलय्य, वत्सस्य मोहनस्य विदेशयात्रा न
युक्तरूपाममन्यत । प्रकाशितवती च स्वीय मतमिदम् । अथ गतेष्वन्येषु
मोहनमेकाकिन सा पृष्ठवती वत्स । किं त्व चिन्तयसि विषयेऽत्र ?' इति ।
सोऽभणत्—'चेत् त्वमनुमन्यसे गच्छामि, नो चेन्न गच्छामि' इति । पुनर्विर-
म्योवाच 'ममाधर्मारचणभीतिस्त्वया त्याज्या । नाहं कदापि स्वैरचारी
भविष्यामि' इति । मोहनस्य विदेशगमनेच्छा बुद्ध्वा, सत्यसकल्यस्य तस्य
स्थिरा मतिं विदन्ती माता त सप्रेमाभाषत — 'पुत्र ! जानामि ते सुशीलम् ।
तव प्रकर्षो विदेशगमनेन भवेच्चेत्तत्र सोत्साहं गच्छ । नाहं बाधा करोमि ।
किंतु परदार-भासभक्षण-मदिरापानानि न कदापि सेविष्यस इति प्रतिजानीहि'
श्रुत्वैतद् मातृवत्सलो मोहन नि सदिग्ध तदनुपालयितुं प्रतिज्ञातवान् ।

मुबईनगराद् यात्रिकपोतेन स लडननगरं प्रातिष्ठत ।

विदेशवास

तत्र च वर्षचतुष्टयमुपित्वा अभिमतमुपार्धि लब्ध्वा प्रतिनिवृत्तो मोहन
स्वदेशम् ।

लडननिवासकाले निरामिषभोजनं दुष्प्रापमिति कतिचिद् दिनानि विना
भोजनमयापयत् मोहन । किन्तु मातुराज्ञा नोदलपयत् । यत्र जलमिव मदिरा
पिबन्ति जनास्तत्र मदिरात्यागं कियान् दुष्करः । अथापि नास्पृशत् कदापि
ताम् । एवदा वयस्यैर्वाराद्भगनागृहं प्रवेशितः स लज्जया परिभूतः बाल-
इव प्रमत्त इव च व्यवहरन्, आत्मानं चरित्रभङ्गाद्वरक्षः । साधुस्वभावेन,

सेवानिरतेन चानेन जितानि तत्रत्याना हृदयानि । तत्र यस्या गृहेऽयमवसत्
 सा वृद्धा तस्मिन् सुतनिर्विशेषमस्निह्यत् । कदाचित् सुशीलया कन्यया सह
 च अस्य विवाहं घटयितुमचिन्तयत् । सा कन्या बहुशो वृद्धाया गृहमागच्छन्ती
 मोहनस्य सुपरिचिताऽभवत् । कन्यापि सा सुशीलेति सुशीलस्यास्य तथा सयोग
 उभयो श्रेयसे सुखाय च सपद्येतेति शुभकल्पनैव ता वृद्धा तथा कर्तुं प्रैरयत् ।
 एकदा कन्यासहाया सा वृद्धा मोहनमाहूय चिरपरिचितौ तावेकाकिनौ विसृज्य
 स्थलातरं गतवती । एवान्ते पर्युबतिसान्निध्यमननुभूतवता मोहनेन तदैव
 वृद्धायास्तस्या अभिप्रायस्तर्कितः । अहं परिणीत इति न जानातीय
 भद्रमहिलेति पर्यालोच्य, ता पत्रेण सर्वमपि आत्मगतं वृत्तं न्यवेदयत् ।
 महतो धर्मसङ्कटाच्च सर्वान् अरक्षत् ।

वाक्कीलकर्मरिम्. निष्फलता च

अथ निर्वृत्तेऽध्ययनव्यतिकरे स्वदेशं प्रतिनिवृत्तो मोहनः । किंकर्तव्य
 ताविमूढोऽयं मुवापुर्यां वाक्कीलव्यवहारायावसत् । प्रतिदिनं स्वस्थानात्
 कोशं वतमाने महान्यायालये पद्म्यामेवागच्छत् । गृहकार्यञ्च सर्वं
 स्वयमेवाकरोत् येन स्वल्पव्ययेन जीवनयात्रा चानयति स्म । एकदा काचिद्
 वृद्धा न्यायालये स्वव्यवहाराय मोहनं वाक्कीलत्वेन न्ययोजयत् । पारिश्रमिकं
 निश्चित्य, व्यवहारविषयं च सम्यक् पर्यालोच्य, मोहनं प्राङ्निवाकसमीपं
 स्वीयं व्यवहारमुपस्थापितुं उदतिष्ठत् । किन्तु हन्त ! सभाक्षोभपराभूतस्य
 मुखादक्षरमपि न नि सरति स्म । सर्वमपि भवनं, जनाश्च परितो भ्रमन्त
 इवावश्यन्तः । सवावयवेषु जातवेषेषु मोहनं किञ्चित्तूष्णीं तिष्ठन्नात्मानं
 सस्तम्भयितुमप्यशक्तं उपाविशत् । आवेदयच्च व्यवहारयोजिकां वृद्धाम्-
 'नाहं भवत्या व्यवहारं निर्वोढुं शक्नः, प्रतिगृह्णातु धनम्' इति । ततः परं
 सुदीर्घकालं यावन्न व्यवहारकार्यं समारब्धमभवदस्य साहसम् । शिक्षककर्म
 लब्धं प्रयतमाना न तदप्यलभत । विदेशे लब्धविद्यास्तदानो समाजे महद्-
 गौरवमविन्दन् । किन्तु, लज्जाशीलं मोहनं सर्वथा अयोग्यं इति तत्परिचिना
 अमन्यन्तः ।

दक्षिण-आफ्रिकागमनम्

अथ स्वोदरपूर्तिपर्याप्तमपि धनमार्जितुमधामो मोहन आफ्रिकाप्रदेशे वाक्कीलकर्मणुष्ठातु निमन्त्रित । उपायान्तरपश्यश्चायं तत्र गन्वान् । अस्यासीत् सक्त्वा वाक्कीलकर्मण्यपि नासत्यमनुष्ठेयमिति । शमनस्य वरस्वीयं न गोप्यम्-स्वव्यवहारात् पूर्वं वर दत्तवैव शमनानामन्याये सति व्यवहारोऽनुष्ठेयः । असत्यभूयिष्ठे जगति कथन्वेतादृशो वाक्कीलो जीवित्वा लभते । इति बहुभिर्बहुधा प्रचोदितोऽपि मोहन मत्स्य प्राणेश्वरोऽपि गरीया मेने । न चासत्यव्यवहारे आत्मानमयोजयत् ।

सत्याग्रहारंभः

अथैकदा धूमशकटे प्रथमश्रेण्या प्रवास कुर्वाणो मोहनो गौरेणाधिकारिणा तृतीयश्रेण्यैव प्रयातुमादिष्टः । “प्रथमश्रेण्यै श्रीता मया मूल्यपत्रिका । अतः स्तयैव श्रेण्या प्रयास्यामि” इति सधैर्यमवोचन्मोहनः । “अगौरा तृतीय-श्रेण्यैव प्रवसन्तिवति भवति अधिदेशः । श्यामवर्णस्य तव नास्त्यधिकारः प्रथमश्रेण्या गन्तु”मिति सहकृतमवोचद् गौरः । “नाहं प्रथमश्रेण्या अवतरिष्यामि, क्रियता यच्छक्यते भवद्भिः” । इति मोहनस्य दृढ वचनं श्रुत्वा गौरैः स बलाघ्निक्रिप्तोऽधस्ताद् । अस्य सामग्री च अधः प्रक्षिप्ता या स्थान-रक्षकेण सग्रहीता ।

अनेनावमानेन नितरामदूयत मोहनस्य हृदयम् । “मदपक्षेयापि दीना हीनाश्च बहवो भवन्ति । तेषां का दक्षा भवेद् यद्यहमेवमवमन्येयः ।” इति विचारसन्तत्या भृशं सतप्तोऽस्य प्रतिकाराय दृढसंकल्पोऽभवत् । किन्तु शस्त्रास्त्रसनायानां गौराणां शासकानां प्रतिकारः केनोपायेन विधीयेत । ‘भारतीया प्रायः निर्धनाः शस्त्रास्त्रहीनाः, बलेन सख्यया च न्यूनाः, अथ कथं ते प्रतिकुर्वीरन् गौराणाम् अत्याचारान्?’ इति चिन्तामग्नोऽस्य सत्यनिष्ठ एव निश्चितवान् ‘भवतु, परमात्मा न्यायवर्तिनः, सत्यानुष्ठादिनः, श्रद्धालुः

मुशीलञ्च सदैव ससेवते । एते शासका, स्वप्रभुत्वेनोन्मत्ता गर्विष्ठाश्च
जाता । अतः स्वीयमकार्यं न जानते । मया दीना दशामापन्ना मद्भ्रातरो
भयं विहाय प्रेम्णार्जिहसकैरूपायं गौरान् प्रतिकर्तुं प्रबोधनीया । मार्गोऽयं
दुष्करः । प्रथमं न शासनप्रतिकारे सज्जा भवेयुर्जना, अद्यापि अयमेवोपायः
फलप्रवणः, श्रेष्ठतमश्च वर्तते' इति दिवानिश विचिन्तयन् मोहनदासः
भारतीयानाहूय स्वीयं सकल्पं निवेदितवान् । तदानीमेव शासकैः घोषितं
यद् "ये हिंस्तविधिना न परिणीतवन्तः तेषां विवाहो न शासनसम्मतः । तादृशो
दम्पती न विवाहितानामधिकारानर्हन्ति" इति । 'क्षते क्षार'मिव घोषणमा-
जया नितान्तं सतप्ता भारतीया मोहनदासितः मार्गमनन्योपायतया स्वीकृत्य,
'अहिंसकसत्याग्रह'ं कृत्वा, विना प्रतिकारं लघुदुःखमारम्भयन् कारागाराणि
जग्मुः । तेषु मोहनदासगांधीपत्नी कस्तुरबा अपि स्त्रीणां नेत्री भूत्वा कारा-
गारं प्रविष्टा । विना प्रतिहिंसा सहस्रशो जनानां शासनभङ्गरोतिनिमा-
दुष्ट्वा सकलमपि जगत् विस्मयमूढमभवत् । सहृदया विचक्षणाश्च सर्वत्र
मोहनदासस्याप्रतिममिममभ्युपायं प्राशंसन् । ईंग्लैण्डदेशेऽपि तत्रत्या जनता
दक्षिणाफ्रिकाशासकानिन्दत् । सर्वमिदं विशोभं विलोक्य शासका अन-
जन्तः । कारागारनिगडितान् भारतीयान् तत्प्रतिकूलविधिं निराकृत्य
बन्धनमुक्तान् चक्रुः । एव भारतीयानां दुःखान्यपोह्य मोहनं पुनरागाद्
भारतं देशम् । पञ्चदशवर्षाणि यावदाफ्रिकादेशेऽनेन कृतेन सेवाकार्येण
विशिष्य च अहिंसकसत्याग्रहाभ्युपायेन सर्वत्र गांधे मोहनदासस्य नाम
ख्यातिं जगाम । भारतीयस्तु 'गांधि' नाम श्रुत्वं आदरेण शिरो नमयन्ति
स्म । अतो यदा मुंबापुरीमवातरद् मोहनदासः गांधि सहस्रशो जनास्तः
स्वागतीकर्तुं महामहमिकया परापतन् ।

अत्रागत्य, देशेऽत्र तदानीं जनकल्याणाय स्वातंत्र्याय च प्रवर्तमानान्
तिलक-गोखले-एनीबिसट-थोनिवासशास्त्री-फिरोजशाहमेहता-प्रभृतीन् देशनेतृ-
नपश्यत् । तत्र गोखलेमहाशयेन सह पूर्वमेवाफ्रिकादेशे नव्यपरिचयो गांधि
देशमस्तिमन्तं बुद्धिमतां वरिष्ठमेव स्वीयं गुरुत्वं ममन्यन् ।

गोखले-उपदेशेन गाधिमहाशयो यत् यावद् भारतस्य सकलभागेषु परि-
भ्रमणं कृत्वा देशवातिना यास्तविर्वा स्थितिमागम्यत् । साक्षात्कृतस्य विवि-
लोकानां दारिद्र्येण, अज्ञानेन, परस्परनिन्दाभुतया, अशुश्रूष्यतादि-
नुर्वृत्ति-
ग्रस्तत्वेन च भूशमतप्यत । तद्दूरीकरणमेव स्वीयं प्रथमं कर्तव्यमिति च
निश्चयमकरोत् ।

भारते किल तदानीं 'राष्ट्रिय महासभा' नाम्नी सस्या लोककल्याणाय
प्रवर्तमाना आसीत् । अस्या सभायां सदस्येषु केचन पूर्णस्वराज्यमभिलषन्ति
स्म, केचन तु ईंग्लैण्डशासनान्तर्वर्ति स्वदेशीयशासनमकामयन्त । तत्र प्रथमानां
बालगगाधर तिलक, अपरेषां च फिरोजशाह मेहता अग्रण्यौ आस्ताम् । गाधि-
न तदवधि कमपि पक्षमभजत् । अचिरादेव प्रथमं गोखले ततश्च तिलक-परलोक-
प्राप्नुताम् । तदनु गाधि एव सर्वेषां देशभक्तानामेकायनमभवत् । अध्या-
त्मशक्त्या, देशभक्त्या, स्वभावसारल्येन, दीनसदृशजीवनचर्यया, परमात्मैक-
निष्ठया च सर्वे भारतीया अमुं 'महात्मा' इति गौरवेण व्यपदिशन् । तदनु
'रोलेटविधान' प्रतिकाराय १९१९ ख्रिस्ताब्दे, सायमन कमिशन बहिष्कार-
प्रवृत्तौ १९२१ ख्रिस्ताब्दे च गाधिप्रयोजिता सत्याग्रहरूपा प्रवृत्तिः समारम्भत ।
एतन्मयेन भारतस्य कोणेकोणे स्वराज्यभावना प्रादुर्बभूव । जनानां
दारिद्र्यनिवारणाय स्वदेशोत्पन्नान्येव वस्तूनि उपयोक्तव्यानि, स्वयमेव
स्वीयानि वस्त्राणि निष्पादनीयानि, मदिरापरित्यागं कर्तव्यं, विभिन्न-
धर्मिणामैक्यं संपादनीयम्, स्त्रीभिरपि राष्ट्रसेवाकर्मणि आत्मा योक्तव्यः
इत्यादिकर्मभिः महात्मनाज्जेन स्वराज्यप्रवृत्तिः, पूर्वमिव न केषांचिच्छि-
क्षितानामेव, अपितु सर्वस्या जनतायां कर्तव्यमिति प्रतिपादितमभूत् ।
गाधिमहात्मनः वेषः, भाषा, व्यवहारः, सर्वमिदं दारिद्र्यमेव भारतीयैः
समानमिति सर्वा जनता तमात्मनीनः, समानसुखदुःखिनश्चामन्यत । ग्रामे
ग्रामे, कुटुम्बे कुटुम्बे च गत्वा महात्मनानेन भारतस्य हृदयमिव प्रविष्टम् ।
रोगिणां शुश्रूषा स्वयमन्वतिष्ठत् । दुर्मिक्षे, भौतिके चोत्पाते, बुभुक्षितानां
प्रणष्टसर्वस्वानाञ्चाश्रुणि स स्वहस्तेन प्रामार्जीत् ।

पूर्वं 'अहमदाबादनगरे' १९१७ ख्रिस्ताब्दे सावरमनोनदीतटे महात्मना
 आश्रम एक स्थापित । तस्य च नाम 'हरिजन-आश्रम' इत्युक्तम् । अस्पृश्य-
 तेन गणितानां, अतश्च महत्कष्टमनुभवतामन्त्यजानामपि तत्र निवास
 परिकल्पित । एतदनेकेषां विरोधमविगणय्य, आर्थिककष्टपरंपरा च विग्रह
 कृतम् । "परमात्मना सृष्टा सर्वेऽपि प्राणिनः समानाः । जन्मना न कोऽपि
 नीचः न चापि उच्चः । सर्वेऽपि एकः परमात्मा वसतीति हिन्दूधर्मं
 सङ्गिडमम् । अतः अस्पृश्यत्वभावना हिन्दूधर्मस्वरूपानवबोधप्रसूता, सर्वथा
 तूष्णमिव परित्याज्या । अन्यथा हिन्दूधर्मो विलयमुपेयाद् । हिन्दूनामङ्गलरूपा
 एवेमेऽन्त्यजाः । वस्तुतः निर्बला ते हरेः जना भवन्ति" । एवमनेकशो
 वदन्नयमन्त्यजानां दलितानाञ्चोद्वाराय बद्धकटिं महात्मा स्वयं प्रावर्त-
 तान्याश्च प्रावर्तयत् ।

एवदा आश्रमे तत्र किमप्यग्नौ नासीद् । हरिजनप्रवेशादुद्विग्ना हिन्दवः
 इति अर्थसाहचर्यं न कुर्वन्ते स्म । 'बापु ! किं करिष्यामः । कथं भोजयिष्यामः
 सर्वान्' इति पप्रच्छ सहायाः । "परमेश्वर एव सर्वमनुकूलं विधास्यतीति"-
 त्यासीदुत्तरं महात्मनः । हा हन्त ! मध्याह्ने कश्चिदवितर्कित एवागच्छद्
 अदाच्च १३ सहस्ररूप्यकात्मकं धनम् । कोऽयं इति न कोऽप्यविदत् । न च स
 आत्मविषये किमप्यभाषत । धनं दत्त्वा सत्वरं स तूष्णो प्रत्यगच्छत् ।
 किं नोक्तं गीतासु 'योग-क्षेमं वहाम्यहम्' इति ?

महात्मा गांधी स्वानुयायिभ्योऽनारतमुपदिशति स्म- "अन्यायं प्रत्य
 स्माकं वैरम्, न अन्यायिनं प्रति । अन्यायी लोभात् क्रोधात्, अज्ञानाद्वा दुर्मार्गं
 प्रपद्यते । अस्मैव दुर्मार्गप्रपत्तिर्निरोद्धव्या । सा सर्वात्मना प्रतिकर्तव्या । किन्तु
 अन्यायी मनुजो नास्माकं द्वेषविषयो भवितुमर्हति । तेन कृतं कारितं वा
 कष्टमस्माभिर्निराकुलं प्रेमपूरितहृदयैश्च सोढव्यम् । अहिंसया, सत्यनिष्ठया,
 प्रेम्णा च प्रतिक्रियमाणो दुराचारी कालेन सत्यासत्यधर्माधर्मं च जानाति ।
 येन अस्माकमभीष्टमन्यायदूरीकरणकार्यं सिद्ध्यति । ईशाच्छन्नमिदं सर्वम् ।
 सवन्नं परमात्मैव वर्तते । अतः न कोऽपि स्वभावतः दुष्टो भवति । उपर्युक्त-

कारणदुष्टं कार्यं कुर्यान्नोऽपि अम्मप्रेमप्रवृत्त्या स्वस्य वान्त्व म्वच्छ स
निश्चयेन प्रपद्यते । नूनं सर्वे प्राणिनोऽम्मदग्धया भवन्ति” । इति ।

गतादुशेन प्रेमयोगेन प्रवृत्तो गाधिमहाशय पुरा शत्रुभूताननेशान् मुहू-
भाव प्रापितवान् । शत्रयोऽपि तस्मिन् विश्वमस्ति स्म । परोक्षं त्वं
साधुभावञ्च प्रशमन्ति स्म । अतः वस्तुन ‘अज्ञानशत्रु’ महात्मा गाधिमिति
सर्वे मर्धत्र स्वीक्रियते ।

दांडीयात्रा

सावरमतीनदीतटे वसति गाधिमहात्मनि, लवणवर शासनेनाविष्णु
वर्धित । दीनानां वृत्त सर्वधोषमुक्तस्य लवणस्यापि महापंता सपादवित्रि
शासने गाधिना पुण्यप्रकोप प्रदर्शित । ‘न चेद्दूरोत्क्रियते करवृद्धि, अहं सानुयायी
करशासनभङ्गमाचरिष्य’ इति राष्ट्रपानाय प्रख्यापित पत्रेण । करनिवारणा
भावाच्च स्वाश्रमात् ७९ जने सहित, हस्तयष्टि,, अर्धनग्न, कृशशरीरो
महात्मा द्वारिवा प्रस्थित सुदामेव, पद्म्यामेव ‘दांडी’ नाम कोशाधंशनदूरस्थित
समुद्रतटग्रामं गन्तुं प्रातिष्ठत । सत्याग्रहिण प्रतिदिनं प्रायो पञ्चत्रोशान्
अगच्छन् । महात्मा मध्येमार्गं प्राप्तेषु ग्रामेषु, मिष्टान्न पीपीनिकाचयमिव
सम्मर्देन सपतन्त जनगण प्रेमवचोभिः परितर्पयन्, तेषु स्वाराज्यभावना च
मुन्मुक्षयन् दशभिर्दिनैः दांडीग्रामं प्रापत् । तत्र प्राप्तिकालात् पूर्वमेव मार्गे
त सहस्रशो जनाः सममिलन् । येन गगोत्रीनिर्गता सगमसागरमुपधावन्ती
गगेव सा आरभकृशा जनसरिद् विशालतामवाप । महात्मना सह स्तिप,
पुरुषा बाला जरठा इति सर्ववयोवेषा अभूतपूर्वमिमं यात्रामहोत्सवमन्व
भवन् । सर्वेषामग्रगामी महात्मा सर्वप्रथमं स्वयमेव आङ्गलसाम्राज्यभङ्गाय
दूतं तं लवणकरशासनभङ्गमकरोत् । शासनेन विश्रब्ध सत्याग्रहिणस्ताडयितुं
विसृष्टा वृकतुल्या सैनिकास्तान् निरस्तान् अहिंसाव्रतितः, सत्याग्रहिणः,
प्राताडयन् । बहूनां शोणितधाराभिस्तीर्थं राजस्य समुद्रस्य पुण्यस्तटं पुण्यं
तरतामवाप । शासनेन गाधिमहात्माऽन्ये च अप्रण्य सरोजिनीनायडुप्रभृतयो
कारागारे निक्षिप्ताः ।

किन्तु एतेन समग्रेऽपि भारते वर्ये स्वान्वयप्रेमिषु महान् विज्ञानमममन्त्रि ।
 कृत्वापि भूमिं दमने स्वान्वयप्रायिनामुत्साह अत्रिकात्रिक विवर्तिष्णुरेवानोन् ।
 गतगो भुवाना मुवत्यश्वास्थिभङ्गमप्यविगण्य करध्वजा नगरे नगर ग्राम-
 ग्रामे च शामनविरोधाय मधैर्यं पद्मकिशो निर्गच्छन्ति स्म । सर्वे कारागारा
 तै पूरिता अभूवन् । न च लोकाना स्वान्वयोन्माह परिहीयमान आनश्यन् ।
 अतः शामनापि (वाईनरॉय) 'इरविन' गांधीना सह मन्त्रिकरणाय निमन्त्रण
 प्रेषयामास । येन विश्वामशोलेन गांधिना मन्त्राग्रहप्रवृत्तिः स्वगिनीकृता-
 अभवत् ।

इंग्लैडपरिपद्

तदनु इंग्लैडदेशे भारतप्रतिनिधीनाहूय तं परामर्शो विधेय इति तद्देशीय-
 शासनेन घोषितम् । भारतीयजनताया एकमात्रप्रतिनिधिर्महात्मा गांधि-
 रिति जानता शासनेन 'गांधि' अपि अन्यं सह मन्त्रणाय निमन्त्रित । तच्च
 विश्वामधनेन गांधिनाङ्गीकृतं गन्वारच स इंग्लैडदेशे स्वीयं द्वित्रं सह ।

परंतु हन् ! कुटिलमति इंग्लैडशासनं मन्त्राग्रहमङ्कार्यं उपायमिम-
 मायाजयन्, न स्वान्वयदानायेति विम्वष्टीमून् गांधिनाज्येषाञ्च । अतः
 रिक्तहन् एव गांधि पुनरामन् भारतभूमिम् ।

सेवाग्रामनिवासः

दाडी प्रम्पानाय विमर्जित सावरमनो-आश्रम न कदापि प्रतिगन्तुर्मच्छद्
 महामा ।

अनन्तरं वर्षान्तोपे 'सेवाग्राम' नामा आश्रमा निर्मित । निर्वनप्राये
 वन्यजातिरिखतस्मिन्नाश्रमे कुटजपद्मवृक्ष प्रादुरभूवन् । न केवलं भारत-
 भागेष्वपि तु जगन्नागेष्वन्तत्र महाजना आच्छन्ति स्म । महामता
 दगनेन वानां वानादिभिश्चामान मरुतजीवनं मन्यन्त स्म ।

आर्तसुहृद् गांधिः

अथैकदा आश्रमस्य नातिदूरे वृक्षस्याध भूमिन्यस्तपोटिक कश्चिद् वृद्धपुरुष सञ्चरता गांधिना दृष्ट । स तु गांधिमुपसृत्य दूरादेव भूमिं निरस्ता स्पृष्ट्वा बद्धाञ्जलिरतिष्ठत् । को भवानिति च पृष्ट 'भवता सह कारागारे कृतवास परचुरे शास्त्री भवामि मन्दभाग्य' इति अभाषत स कुष्ठरोगी । अग्रे च विलम्ब्यावोचद्—'भवद्दर्शनेन चरितार्थं श्व एव प्रतिनिवर्तिष्ये !' इति । 'कुत्र गमिष्यति भवान् ?' इति पृष्ट पुन ' एतादृश व्याधिग्रस्त मा कुटुम्बिजनोऽपि तिरस्कुर्याद् अतो यत्नं क्वचन परिस्रमन् जीवितशेषं यापयिष्यामि,—इत्यवोचत् । श्रुत्वैतत्करुणैकधनो महात्मा अचिन्तयत्—'यदि इममत्र स्थापयैम मदधीनानां स्वास्थ्यविकारभीतिः । न चेदिममङ्गगीकरोमि मे परमेश्वरनिष्ठा वितथा स्यात् । किं कुर्याम् ?' इति विचारमूढोऽभवत् । द्वितीयेऽर्द्धे प्रातः परचुरेशास्त्रिण स्वयमेवोपसृत्य आह्वयत् । स्वावाससमीप एव नवीनं कुट्टनं निर्माय तत्रोपितुं च प्रार्थयत् । तत्र च प्रतिदिनं स्वयं ब्राह्मे मुहूर्ते गत्वा तैलादि-मर्दनेन तं सिंशेवे । तस्तेवाबलाच्च 'शास्त्री' नीरोगी बभूव ।

अतः परं भारतीया जनता स्वाश्रिता, स्वातन्त्र्यलाभानुरूपं विधातुं मनेका प्रवृत्तयः प्रचलिता गांधिना । गांधिप्रेरिता सहस्रशः देशभक्ता कार्यकरा स्वीयान् समृद्धानुद्योगान् विहाय ग्रामे ग्रामे स्वदेशीयवस्त्रप्रचारणं, राष्ट्रियभावनायां प्रसारं, स्वदेशीयभाषाद्वारा शिक्षावितरणम्, हरिजनानां, वन्यजातीनाञ्चोद्धरणम्, विविधजातीयानां वधुभावस्थापनां चैवमादिषु कर्मसु निःस्वार्थं प्रवर्तिता अभूवन् ।

केवलं भौतिकमभ्युदयमेव जनता न बहु मन्येत, भारतीय सस्काररिक्त-
आचारस्य रक्षणीयम्, इति कल्पित्वा गांधिमहात्मना अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्म-
चर्ये अपरिग्रहेति पञ्चव्रतानां महिमानमभिवर्धयितुं न केवलमुपदेशेन परंतु स्वस्य स्वाधमवर्तिनाञ्चानुष्ठानेन प्रवर्तितम् । प्रतिदिनं प्रातः ५ वादनसमये सामूहिकी परमात्मप्राप्त्या विधीयते स्म । सायं पुनः सहस्रशो जनानां सम्मर्द-

रूपाया समाया प्रार्थनाऽनुष्ठीयते स्म । यत्र प्रार्थनाया पर विविधान् विषया-
नाश्रित्य व्याख्यानद्वारा लोकाना कर्तव्यदिशामूचन क्रियते स्म ।

भौतिकापेक्षया अध्यात्मिकमभ्युदयमतितराम् आवश्यक मेने महात्मा ।
एकदा तेन प्रोक्तम् “नश्वर देहमभिवर्धयितु कार्यक्षम ज रक्षितु वयमन्नमपे-
क्षमहि । तर्हि तदपेक्षयापि शाश्वतस्य आत्मनोऽभिरक्षायं कुशलतायं चापे-
क्षितम् आहार वयमवश्य समेमहि । आत्मनश्चाहारो भवति परमात्मन
उपशान्ता” । इति ।

अथ द्वितीयविश्वयुद्धसमय समागत । भारतीयजनताया साह्यमधि-
गन्तुम् आङ्गला सोत्कण्ठ प्रायतन्त । किन्तु विना गाधिसम्मति न भारतीय-
जनतासाह्यनाम । गाधि च विना स्वाराज्यप्राप्ति न साह्य वितरेदित्यासीत्
परित्यजति । आङ्गनशासन स्वाराज्य दातु नेच्छति इति विभाष्य महात्मना
१९४१ वर्षे व्यक्तिश सत्याग्रह आरब्ध । तदनु १९४२ छिस्ताब्दस्यागस्त-
मासस्याष्टमतारिकाया बंबईनगरे मिलितन ‘राष्ट्रियमहासभाधिवेशनेन गाधि-
प्रचोदितन सामूहिकसत्याग्रहाय जनना आकारिताऽभवत् । समनन्तरमेव
गाधिसहिता सर्वे नेतार कारागारे निगडिता । द्वितीयदिनस्य प्रभात एव
समग्रेऽपि भारत शासनविरोधी विद्रोहानल सहस्रशा ज्वालाभि प्रज्वलितो-
ऽभूत् । एकत शासन दमनव्यग्र सद् विविधै कठोरैरुपायै जनतासरम्भ
नियमयितुमुच्छेत्तु च बद्धकटि आसीद् अपरतश्च प्राणास्त्यक्ष्याम स्वातन्त्र्य
वा लप्स्यामहे’ इत्यध्यवसायवती अभवत् भारतीया जनता । तदनु बहूनि
काले व्यतीत पूर्वं ‘पेयिब’ नारस कमिशन’ तत ‘त्रिप्समिशन इति प्रतिनिधि
मण्डनद्वयेन भारतनेतृभि सह सधि घटयितु ब्रिटिशशासन प्रावर्तत । मुस्लिम
निगनेता महम्मदली खाना भारत मुस्लिमराष्ट्र हिन्दूराष्ट्रमिति द्विधा विभक्त
कृतुमैच्छत् । तच्च गाधिप्रभृतया नान्वमन्यन्त । इदमेव वैमत्यबीज पुरस्कृत्य
शासका भारत स्वशासन परिरक्षितु कृतमतयोऽभूवन् ।

अन्त च गाधिमहात्मन सम्मतिमनधिगम्यापि राष्ट्रियमहासभा द्विधा
विभक्तस्य भारतस्य स्वायत्ततामङ्गीचकार । तत्र प्रमुख कारण हिन्दु-

मुस्लिमकलह एवाभूत् । यत्र बहुसंख्यका मुस्लिमास्तत्र तंनिर्दय हिन्दू
 अधिराणि बाह्यन्ते स्म । अन्यत्रापि मुस्लिमा उपद्रविणोऽभवन् । पाकिस्तान
 अङ्गीकारेणापि इयं मानवहत्या प्रतिरोद्धव्येति नेहरू-सरदारप्रभृतय आचरन् ।
 किन्तु हन्त ! कृतेऽपि विभाजने, मुस्लिमं गृहीतेऽपि पाकिस्ताने, न भारत
 भूरमुच्यत हिंसाताडवात् ।

स्वातंत्र्यप्राप्तिः

१९४७ ख्रिस्ताब्दस्य अस्तमासस्य १५ तारिकाया भारतदेश पूर्णतया
 स्वतन्त्रता प्राप । पञ्च जवाहरलालनेहरुनेतृत्वे भारतराष्ट्रियमहासभाया मन्त्रि-
 मण्डलम्, आङ्ग्लेभ्यः देशशासनमगृह्णात् । 'पाकिस्तान' नामक मुस्लिमशासन
 च पूर्वपश्चिमयोः भारतखण्डयोः प्रतिष्ठामवाप । किन्तु नेतावतापि दैवहतकस्य
 शान्तिरभिमतोऽसीत् ।

प्रतिदिनं शतशः सहस्रशश्च हिन्दवः सिखश्च नृशतया हन्यन्ते स्म ।
 तथा गृहाणि लुट्यन्ते स्म । बालाः पद्भिः चक्रम्यन्ते स्म । स्त्रियः पश्यतामेव
 पतिपितृपुत्राणां हिन्यन्ते स्म । पाकिस्तानगतमिमं हत्याताण्डवः श्रासश्चाव
 भारतं तत्प्रतिकारपरामर्शे हिन्दुसिखैर्मुस्लिमानां पीडनमारभ्यत । धर्म-
 नाम्ना समुद्भूता निराबाधः च नृत्यन्तीमिमां परस्परद्वेषपिशाचिनी दृष्ट्वा
 वसुधैव कुटुम्बकमिति भावयतो महात्मनश्चेत परमं सत्तापमगच्छत् । 'निखिलेपि
 जीवने मया कृतं कर्म भस्मसाद् भवन्नाहं पारयामि द्रष्टुम् । एकस्या एव जन्म-
 भूमिमातुः कुक्षे प्रसूता, तथैव च पोषिता इमे विमूढा धर्मनाम्ना राक्षसी
 वृत्तिमातिष्ठन्तः । धर्मो नूनं परस्परस्मिन् प्रीतिमुत्पादयेन्न द्वेषम् ।' इति
 अविरतं प्रलपति स्म विनष्टमानसः करुणैकधनस्तपस्वी गांधिः । एवमन्त-
 स्तापतप्तो महात्मा परिगणितपरिजनः पाकिस्तानस्य पूर्वभागे जातिकलह-
 दावानतदग्धः नोआखलीप्रदेशं जगाम । तत्र प्रतिदिनं पञ्चशान् क्रोशान्
 पद्भ्यामेव समचरत् । ग्रामाद् ग्रामं सचरतोऽस्य समक्षं नष्टसर्वस्वाः, हत-
 वियुक्तस्वजनाश्च विलपन्त्य स्त्रियः, शिशवः, जराजर्जरीताश्च स्वानि दुःखानि

न्यवेदयन् । ममदुःखं महात्मा तान् प्रेमभरितया दृशाऽपश्यन्, सगद्गदं च
 गारवासवचामि व्याहरत् । दावदह्यमाने वने वृष्टिरिव यत्र यत्राय समचरत्तत्र
 इव पस्परद्वेषं शममगच्छत् । मांहादंसम्यानि च प्रादुरभूवन् । यथाशक्तिरधि-
 काधिकानां जनानामश्रूणि प्रमार्जनीयानीति सकल्प्य ७८ वर्षीयं जराज्वर-
 गात्राऽपि महात्मा क्लेशमविगणय्य, कचहृक्निष्ठानि बहुनि स्थानानि जगाम ।
 शानिद्रूतभ्यास्य सचारस्त्र तत्र विश्राममर्तति ततान् । किन्तु तदैव पश्चिम-
 पाकिस्ताने ततोऽपि क्रूरतरं जानिकलहा व्यजृम्भत । लक्षशो जना नष्ट-
 मवंस्वा, अपहृताङ्गना, जीवनरक्षायै परित्राणं मार्गयमाणा कादिशिका
 अभूवन् । ता दशा पश्यन् भारतराष्ट्रपतिः 'माउन्टबेटन' नूनं सत्यमवोचद्
 पद्-“दौर्भाग्यादेक एव गाधिः वर्तते । यदि गाधिद्वयमभविष्यत्पश्चिम
 पाकिस्तानस्यापि कलहाग्निरशमिष्यत् इति । एवमेकत्र शताब्देभ्यः परं
 स्वान्त्र्यनामादानन्दस्यानिशयं प्रपेदिरे भारतीया, अपरत्र च पाकिस्तानस्य
 मुस्लिमेतरे परमा यातनामापद्यन्त । एकत्र महासभानेतारं शासकपदा-
 न्यवाप्य हर्षेनन्दिला अभूवन्, अन्यत्र च भारतम्बातस्यविधानां गाधि-
 दुष्गाधिमन्त्रानामुद्धरणाय, अथुप्राञ्जनाय च स्थानान् स्थानं विकनविकनं
 धावति स्म । अहो देवगति !

शठे साधुत्वकारिता

पाकिस्तानशासकं काश्मीरराज्यं बलाद्गृहीतुं पूर्वं प्रच्छन्नं परम्तान्त्र्यं
 प्रकटमाक्रमणं विहितम् । तत्र शनशो विरोधिनां मुस्लिमा, हिन्दवः, ख्रिस्ता,
 विभूतशाला-औपधालयसंचालिका साध्व्यः, पशुमारः मारिताः । ग्रामा-
 नुष्ठिता, स्त्रियोऽग्रहृता, मंदिराणि भूमिसात्त्वृतानि धनान्यपवाहितानि,
 अन्ये चावर्ष्पा उपद्रवा अनुष्ठिताः । विपण्णस्य काश्मीरराज्यस्य प्रायःनया
 तत्प्रदेगे भारतं मयाज्यं, मरदास्पटेनिर्देशेन भारतमैन्यं काश्मीरराज्यं
 प्रेषयद् भारतनामनम् । महात्माऽपि तन्मैन्यप्रेषणमन्वमादत्त । आनतायि-
 मवच 'हा हता ।' इति व्याकुनिता, मिहेम्य श्रुताया इव काश्मीरान्
 परागता अभूव ।

भारतशासनेन पाकिस्तानाय ५५ कोटिरुप्यकाणि दातव्यान्वासन । पाकिस्तानोऽपि भारताय द्विशत कोटीना धारयति स्म ! स्वीय धनमदत्त काश्मीरे चोपद्रव कुर्वते पाकिस्तानाय, भारतशासनेन देय धन न दातव्यमिति निश्चित शासकैः । नाय निरणयोऽरोचत महात्मने ! “न दय तान् दोषीन् स्वर्धितुमर्हामि । अस्माभिर्देयं धन अनाकलय्य परस्य दुर्व्यवहार देयमेव । इत्युदधोपयत महात्मा । तदर्थञ्चानशनव्रतमप्यन्वतिष्ठत् । येन भारत शासनमनिच्छदपि ददौ पाकिस्तानाय देय धनराशिम् । “कुटिले साधुकारित्वे मिद कुटिलस्य कौटिल्यवृद्धये एव कल्पते । देशस्य चास्य हानि कुर्यादिति अमन्यन्त बहव । निन्दन्ति स्म च ते गाधिनोऽध्यवसायमिमम् ।

पाकिस्तानसाधुकारित्वेन कुपित कश्चित् महात्मनो प्राणानपहरेदिति सशयोऽभवत् शासकानाम् । प्रतिदिनं विना सकोच सर्वत्र सचरति महात्मा । तस्य प्रार्थनासभासु च सहस्रशो जनाः समन्वयन्ति । अतः हिंसाकामस्य प्रतिराधो दुःशकः । अस्या स्थिताः एकदा गृहामात्येन सरदारवल्लभभाई पटेलेन प्रार्थिता महात्मा— बापु ! भवता प्राणाः सशये वर्तन्ते । अतो भवत्सभायाः समागच्छता नियन्त्रणं युक्तरूपमाकलयाम । किंवा भवानन्न मन्यते ? ।” तत्क्षणमेवा चरितं परमात्मशरणेन प्राणनिरपेक्षेण महात्मना — ‘नाहं मत्सभायामागतुं कस्य प्रतिरोधं सहिष्ये । पुनश्च किञ्चिद्विरम्योक्तम्— किमिति मया स्वप्राणानां चिन्ता कर्तव्या ? येन ते दत्ताः, अद्यावधि च पररक्षिताः, स एव तत्र नियामकः । यावत्स अभिलतिं जीविष्यामि । यदि स मज्जीवनमधिकं मा भूदिति कलयति भवतु तत्तथा । सर्वं खलु ईश्वरेच्छायात्तम्’ । इति ।

महानिर्वाणम्

अथैकदा स्वकुटिरात् सायं प्रार्थनासभामागतुं निश्चक्राम महात्मा । बालिवाद्भयस्य स्वन्धयोहस्तौ निधाय स्वभावशीघ्रगत्या प्रणमतो जनान् शिर-
बन्धनं प्रतिप्रणमन्नायाति स्म । मध्य एव कश्चिद् युवा जनान्तराण्यपसार्य सदा सन्मुखमायात । स सभूमिस्पर्शं प्रणनाम । अगृहीच्च वस्त्रान्तर्बन्धितं

गुण्डिम् । निमेषकल्पित एव च समये, अन्यैरुपरोध परिहरन्, तिस्रोः गुलिवा
 अक्रममिव व्यसृजद् महात्मनो वक्षसि । ताभिः भृशं विद्धः बालस्मितो महात्मा
 “हा राम !” इति वदन् भूमौ पपात । किमेतदिति विचारयितुमप्यक्षमा
 जना. तूष्णमेव तत्र परापतन् । अन्तश्चेतनं महात्मानम् उज्जीवयितुं तूष्ण-
 मायातै. भिषक्प्रवरै. कृता उपाया निष्कृता अभूवन् । लक्षशो जनाः अश्रुभि-
 स्तमर्घ्यमप्यन्तः ग्रह्यस्ता इव विचारविमूढा अतिष्ठन् ।

समनन्तरक्षण एव मकलमेव विश्व विद्युत्पातमिव महात्मनिर्वाणमश्रु-
 णात् । वर्षसहस्रेषु कदाचिदेव यादृश. पुरुषश्रेष्ठस्य भवत्यवतार. तादृशोऽयं
 भारतभाम्यविघ्नाता भारतपुत्रेणैव लोकान्तर प्रेषित. । भारतीया जनता नेता-
 रश्च महादीपस्यास्य निर्वाणेन गाढे शोकान्धकारे निमग्ना अभूवन् । अखिल
 जगच्च सर्वसमस्य पुष्टोत्तमस्यास्य गुणगणान् सगद्गद सस्मार ।

अस्यान्तिमाया देहयान्नाणा विशनिलक्षप्राया मनुजा समन्विता अभूवन् ।
 देशाद् देशान्तरेभ्यश्च सहस्रशो समागतैर्जनै. व्याकुलिताऽभवद्देहली नाम्नी
 भारतराजधानी । नेहरू अवदत् —“अस्माकं पथप्रकाशको महादीपो निर्वाण
 गत. । सर्वत्र निविड तमः प्रभूतम् । एतेन त्रन्दिताया भूमौ वयं च नाम इति
 नूनम् अस्मान् भाग्यवतो मस्यन्ते भाविप्रजाः ॥” इति ।

“युगस्यास्य पुरुषश्रेष्ठो चिरनिद्रा लब्धवानि”ति अभगद् आङ्ग्लनरपति. ।

इमं शत्रु कलयन्तोऽप्यस्य विलये प्रशसापरायणा बभूवु. ।

“एतादृक् शरीरपञ्जरबद्धो भद्रात्मा कदाचिदिमा धरित्री अक्राम्यदित्यपि
 न विश्वासमुपगमिष्यति भाविनी जनता” इत्यभाषत विज्ञानिश्रेष्ठ आइन्स्टाइन ।

कस्तुरबा गांधिः

भारतीय सस्कृति "स्त्रिय शक्तिरूपाम्" मन्यते । विना पार्वतीरूपा शक्ति शिवो न किमपि कर्तुं शक्नोति । नारायणोऽपि लक्ष्मीयुक्त एव पूजां प्राप्नोति । रामनाम्न पूर्वं सीता कृष्णनाम्नश्च पूर्वं राधा-इति च कीर्त्यते । स्त्री एव पुरुषस्य शक्ति इति विश्वास एवात्र कारणम् ।

महात्मा गांधि सर्वत्र सम्मान्यते । स हि त्यागी, कर्मयोगी, सुशील, सन्मार्गदर्शक, सदाचारप्रवर्तक, भारतस्वातन्त्र्यस्य आहर्ता, धर्मधुरधर, दरिद्राणामाश्रय, स्वाश्रयस्य निदर्शनम्-इति तस्यानेके गुणा गीयन्ते । किन्तु महात्मन एत सर्वेऽपि गुणा कस्तुरबामुपजीव्यैव विवास विस्तार च प्राप्नुवन् इति वस्तुस्थिति । सा बिल भारतीयसतीना आदर्शरूपा आसीत् । सर्वात्मना पत्यु पुण्ये कर्मणि आत्मनो याजनमित्यासीत् तस्या जीवनाद्देशम् । भारतीया नामन्यायप्रयुक्त दुःख दूरीकर्तुं यदा गांधि आफ्रिकादेशे कारावास प्रविवेश तदा सापि समनुससार । जन्मता वैष्णवाना परपराप्राप्त आचारमनुसरन्ती अपि सा पत्युरादेशेन सहर्षम् अन्त्यजाना स्पर्श सेवा च अङ्गीकृतवती । न केवलं तदेव अपि त्वनारत रूग्णाना दुःखितानाञ्च सेवामात्मान मुचिनममन्यत ।

आभूषणप्रिया नायं इति लोकप्रसिद्धि । आफ्रिकादेशे अन्यै सेबातुष्टे उपहृतानि आभरणानि स्वीकर्तुं सा मना दधे । परन्तु 'नैतदस्मदीयम्, एतत् किं प्रजासमायै प्रवर्त्यत धनम्' इति पतिना प्रबोधिता सा सहर्षं पत्युरादेशे शिरसि अधारयत् । प्रत्यापेयञ्च धनं साककल्याणाय । अहा ! पतिनिष्ठा ।

आ प्रात आ च मध्यरात्रि, कस्तुरबा गांधि द्रष्टुमागतानाम् आश्रम वासिना च महापरायणा अवन्त । पतिना निर्दिष्ट सर्वमपि कार्यं मा ईश्वर-गवाभावन अन्वादिष्टत् ।

सा हि शानामहाशानासु लभ्या शिक्षा नानभत । तथापि रामायणादि-
 प्रयत्नानि पठित्वा सुबुद्धा विनयवती प्रज्ञावती च अभवत् । शील मेवा पर-
 मेश्वरपरायणता च सा विद्याफलमवलम्बयत् । धैर्येण, आर्जवेन सेवया,
 साहसेन, एव सर्वात्मना सा साहमैकमर्ति पतिम्, अनुससार । पतिप्राणा च सा
 हर्निश पत्यु तदनुयायिना च स्वास्थ्याय श्रेयसे च बद्धपरिकरा बभूव ।
 त्वशिक्षिताऽपि समये समये पत्यु परामर्शदात्री मन्त्रिरूपा चावर्तत । सीतेऽत्र
 अपि पत्यु अनुचितामाज्ञा मृदुभिर्बचोभि प्रतिचकार । सयमे तु नून स
 त्युरपि गुरूपदम् अवाप । अद्यापि निर्भीक स्वातन्त्र्ययज्ञस्य यजमानस्य पत्यु
 सममेव कारागारादियातना असहत् । 'भारत परित्यजत' इति गर्जनेन सह
 राष्ट्रस्वातन्त्र्याय प्रारब्धे युद्धयज्ञे, राष्ट्रनायकेन पतिना सह सापि कारागार-
 मद्गमिचकार । तत्रैव च कारागारे, चिर श्रान्तेव विधामकाक्षया इव, पत्यु
 ओढे शिरो निधाय, सतीगणसेवित पुण्य लोकान्तर जगाम । "नून सौभाग्यवती
 एव लोकान्तर जिगमिषामि" इति बहुश प्रकाशितोऽस्या मनोरथ सफली
 बभूव । को नु खलु सतीसकल्पम् अन्यथयितु प्रभवति ?

वस्त्रतुवा हि सीतासावित्रीपट्टकिं प्राविशत् । तथैव गाघ्रिमहात्मा
 तत्सम्यादेव धर्ममूर्तिर्भवितु शशाक । सत्यमेवेद भजित महाभारते ।

यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
 तदा धर्मार्थकामाना त्रयाणामपि संगम ॥

सा वै महात्मनो देवकृत सखा, कुशलकारि मित्र च अवर्तत । तामन्तरा
 न महात्मा तादृश साफल्य यशश्च अलप्स्यत । सतीना पुण्यनामानि एव
 सकीर्त्यन्ते -

अहिल्या द्रौपदी सीता तारा मदोदरी तथा ।
 पञ्चक ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥
 अस्य द्वितीया पट्टिक एव पठितु योग्या प्रतीयते -
 अहिल्या द्रौपदी सीता तारा मदोदरी तथा ।
 कस्तूरीसहित पट्टक सतीना पापनाशनम् ॥

महायोगी श्रीअरविंदः

योरोपे कृतविद्योऽपि आर्यसंस्कृतिभक्तिमान् ।
योगिराडरविन्दोयं विश्ववन्द्यो विराजते ॥

को नु ज्ञातु शक्नोति विधेयं क्रताम् । कदमात् कमलं, पृथिवीगर्भाच्च
महामणिं सृजत सृष्टुर्विचित्रैव सज्जनलीला । भारतीयाद् धर्माद् तज्जीवन-
प्रणाल्याश्च सुतरामुद्विग्नस्य पाश्चात्यजीवनपद्धतिञ्च सर्वात्मनाऽऽश्लिष्टस्य
कृष्णधनस्य पुत्रो भारतीयचेतनाया, भारतीयवाङ्मयस्य, जीवनदृष्टेश्च
परमाराधको योगेश्वरो भवेदिति को नु तदा कलयितुं क्षमेत । हन्त !
तदेव सर्वोत्तमम् ।

बगदेशीय श्रीकृष्णधन स्वर्णलतानाम्नी विदुषी ब्रह्मसमाजनिदिष्टेन
पयोवाह । कृष्णधन पाश्चात्यभयज्ये पारदृश्या सुवर्णलता च विदुषी लेखिका
आसीत् । दम्पत्योरनयो चत्वार सुता सरोजिनी नाम्नी सुता चेति पञ्चा-
त्मजा अभूवन् । तेषु तृतीय आसीद् योगिप्रवरः अरविंदः ।

श्री अरविंद १८७२ ख्रिस्ताब्दस्य अगस्तमासस्य १५ तमाया तियावा-
विर्बभूव । मा भूम्ने सततिभारतीयकुसस्वारवल्गुयितेति कलयन् पिता
पञ्चवर्षदेशीय त ध्रातृभ्या सह दार्जिलिङस्थित 'लोरेटो कॉन्वेन्ट' नाम
पाश्चात्यसस्वारधाम विद्यार्जनाय प्रावेशयत् । तत्रैव जाता बालोऽरविंद
स्वप्नानुभूतिमिमामचकथत्—“सुप्त मामग्न्य तम आक्रम्य सर्वात्मनान्तर्बहिर्भ्यां
स्थितमभूत् । तम हृद तदन्वाद्यग्निदेगे यमप्यहं भूयोभूयोऽन्वभवम्” । इति ।

सप्तवर्षस्केऽरविदे पिता सपरिवार आङ्ग्लदेशं जगाम । उपित्वा च
तत्र कचनकालं त्रीन् ज्येष्ठपुत्रान् तत्रैवाध्ययनाय विसृज्य भारतं प्रत्यायात् ।
अरविदस्तत्र कचन कालं विद्यालयप्रवेशमन्तरा गृहं एवाध्यापिन आसीत् ।

तदा भारते शासनोच्चपदेषु नियुक्त्यै आङ्ग्लदेशं गत्वा आई सी एम्
नाम्नी परीक्षा उत्तारणीयाऽसीत् । असाधारणमेधावान्, प्रत्युत्पन्नमतिः,
बहुज्ञः, दृढशरीरश्च जनस्तां पदवीं लब्धुं शक्ताः । श्री अरविदः १८९०
ख्रिस्ताब्दे तां परीक्षां दातुमनुमताऽभवत् । तदर्थमावश्यकं ग्रीक-लैटिन-
भाषायां ज्ञानमेतस्य सुदृढमवर्तत । आङ्ग्लभाषादेशयारिनिहामस्य च पार-
दृष्ट्या योरोपीयविक्रमरहस्यस्य सुपरिचिन्ता आसीत् । योरोपस्यैतद्देशानां
भाषास्वप्ययमलभत पारगतताम् । तद्वलेनैव च स्नानकपदवीमलप्स्यन् किन्तु
न स तत्तामायास्युन्यत । म हि आई सी एम् परीक्षायै लेखपरिक्षामपारयत् ।
अश्वारोहणपरीक्षायां उत्तरणमात्रेणैव स भारतं उच्चं पदं लब्धुं शक्नो-
मविध्यत् । किन्तु विदेशगमनस्य भृत्या स पारगत्यरज्ज्वा दृढीकरणमन्यत ।
अत्र न तां कामयत । अथ च द्वादशवृत्त्याऽश्वारोहणपरीक्षायमाहूतोऽपि स
न जगाम नापि पत्रोत्तरमप्ययच्छत् ।

आङ्ग्लदेशे निवसन्नेवारविदः आङ्ग्ल-कैवलापाभ्यां काव्यान्तररचयत् ।
तत्रत्यानां रचनानां सग्रहस्य च 'Songs to Myrtilla' नाम पुस्तकं
बटपुरमागतं पश्चात् प्रकाशितमभूत् ।

श्रीकृष्णघनः पुत्रस्य पुनरागमनाय मुनिरामम्पूज्यत । प्रमादात्तेन ज्ञातं
यद् यया नावा श्री अरविदः आगच्छन्तामीन् मा ममुद्वेगमञ्जनम् । एतद्वातं या-
ह्नमर्मा कृष्णघनः श्री अरविदस्यागमनान्पूर्वमेव पञ्चव गतः । पिताऽरविद-
स्याङ्ग्वलां कीर्तिमागाम् स्म । स्यानाय रोगो द्राघं निश्चिते पत्रे तेन न्यवेदि-
यन् "ममारविदः तेजस्विना स्वनामनकमेणा राष्ट्रस्य गौरवं प्रवेष्ट्यति" इति ।
स्तिरियमाणा किन्तु शतवृत्तं सङ्गताऽभवन् किन्तु न शान्तकर्मपाटवः,
अपि तु अरविदस्य योगस्योच्चं शिखरमाभ्युदयत ।

श्री अरविद चिरादेव भारत प्रत्यागन्तु प्रबलामुत्कठा दधार । यदा म
नावा मुवापुरीमवातरत् तदाशूबमिव शान्तिमन्वभवत् । काञ्चिदवर्णना
माध्यात्मिकी तृप्तिमवाप । बाल्ये वयसि या प्रगाढा तमाव्याप्तिरनुभूता सा
पुनर्देशागत न कदापि तमस्पृशत् ।

आङ्ग्लदेशे निवसन्नेवारविद पिता प्रेषितं पत्रखडैर्भारते प्रवर्तमाना
माङ्ग्लानां शासनप्रणालिं विदञ्चकार । बाल्य एव च स न केवलं भारतेर्गर्ज
तु सर्वत्र नवीनं विचारक्रातिरुदेप्यतीति विभावयामास स्वयञ्च तत्र निश्चि
कार्यं कर्तुं बद्धकटिरभवत् । तरुणेन तेन केम्ब्रिजविश्वविद्यालयस्य भारतीय
छात्रसभासु जगत्क्राति भारतीयस्वतन्त्रताञ्चाश्रित्योग्राणि व्याख्यानानि
चक्रिरे । अस्यानुपमा प्रज्ञा, क्रातिकाक्षिणी विद्योतमाना भावनाञ्चोत्प्रे
क्ष्याङ्ग्लशासनं न तमुच्चपदवीयोग्यमकलयद्, यद्यप्यतादृशा केचन अनुत्ती
र्यापि आई सी एस परीक्षा, पदवीदानेन सभाजिता अभूवन् ।

भारतागमनात् पूर्वं श्रीअरविदेन क्रातिप्रियाणा कमल कृपाणश्च' इति
नाम्ना ख्यातस्य मंडनस्य सभाया सनिहितमभूत् । यद्यपि तेन मण्डलं किमपि
गणनीयं कार्यं चकार-अद्यापि श्रीअरविदस्तत्र स्वदेशसेवायै कृता प्रतिज्ञा
भारतमागत्य बहुधा सफलीचकार । स भारतभूमिं पदा स्पृशन्नेव तस्या
सेवायामाप्तुं क्षपयितुं श्रतं दधार ।

वगभाषा सम्यक् परिचायित । अथापि आङ्ग्लभाषयेव न स कदापि वग-
भाषया सौकर्येण व्यवहारत् । तस्य वगशिक्षक श्री दीनेन्द्रकुमारस्तमाश्रि-
त्पालिखत् "श्री अरविद न कदापि स्वविषये किमप्यभाषत । ज्ञानार्जनमेव
। परम कार्यमन्यत" ।

वटपुरे स स्वयमेव महाविद्यालयेऽध्यापनकार्यमवृणुत । तत्र च स पूर्वं
रैचभाषा ततश्चाङ्ग्लभाषामध्यापयामास । तत्रोपप्रधानाचार्यपदं निर्वहन्तपि
न तदातदा श्रीसयाजीरावस्य सहायता व्यतनीत् । महाराज श्री अरविदस्य
विचारविभवेन, विमर्शसामर्थ्येनाङ्ग्लभाषाप्रभुत्वेन च सुप्रभावित आसीदतो
विशिष्टपत्रादिरचनाया त साह्यमयाचत ।

एवदा सयाजीराव श्री अरविदरचितमतिगभीरं पत्रं सरलीकर्तुं त
न्यवदेयदवोचच्च यद् "एतादृशं पत्रं न कोऽपि मदीयं कलयेदतस्तद् मदीयता-
प्रतीतियोग्यं क्रियता"मिति । तत्क्षणमेवारविदोऽभाषत "सरलीकृतेऽपि पत्रे
जना विदन्त्येव यद्भवानन्यैः पत्रान् लेखयति" इति ।

एवदा महाराजेन सह काश्मीरदेशं जगाम श्रीअरविदः । तत्र शंकराचार्यं
देवरोति नाम्ना प्रसिद्धं स्थलमुपगम्यामन्दां शान्तिमनिर्वचनीयामाध्यात्मिकीं
स्फूर्तिं चाविन्दत् । अनुभवमिमं स आजीवनं सगौरवं भावुत्वेन चेतना
स्मरति स्म ।

श्री अरविदो विदेशात्साक्षादेव गुर्जरभुवमागत्य वटपुरे ११ वर्षाणि
उवाच । तदन्वेव स जन्मभूमिं वगप्रदेशं जगाम । तत्र च मातुः स्वसारं, मातरं
चाभिनत् । बाल्यं एव दृष्टवती माता युवानं तं पुत्ररागतं परिचेतुमप्य-
गमर्षाऽऽसीत् । शैशवप्राप्तेन घृणचिह्नेनैव च सहसैव सा 'सौम्यमेव मेऽरविदः'
इति च प्रत्यभिज्ञानमलभत । तेषु दिनेषु मुवापुरीतं प्रवाश्यमाने 'इन्दुप्रकाश'
नाम्नि मासिकपत्रे लेखद्वयं प्रकाश्य, तदात्वे राष्ट्रियमहासभयाऽङ्गीकृता
मूर्ध्नी राजनीतिं कटुं पर्णलोचयद् येन रुष्टः श्रीरानडे तत्त्रिकाप्रकाशक-
'नैतादृशा मेधा प्रकाशनीया नो चेत्वारंगार एव ते प्रवेशो भवे' दितिज्ञाप-
यामास ।

श्री अरविंद चिरादेव भारत प्रत्यागन्तु प्रवनामुत्कठ-दधार । यदा व
नावा मुवापुरीमवातरत् तदाश्रुवमिव शान्तिमन्वभवत् । काञ्चिदवर्णनीया
माध्यात्मिकी तृप्तिमवाप । बाल्ये वयसि या प्रगाढा तमोव्याप्तिरनुभूता सा
पुनर्देशागत न कदापि तमस्पृशत् ।

आङ्ग्लदेशे निवसन्नेवारविंद पित्रा प्रेषितं पत्रखडंभारते प्रवर्तमाना
माङ्गलानां शासनप्रणालिं विदाञ्चकार । बाल्य एव च स न केवल भारतेर्जपि
तु सर्वत्र नवीनैव विचारक्रातिरुदेप्यतीति विभावयामास, स्वयञ्च तत्र निश्चित
कार्यं कर्तुं बद्धकटिरभवत् । तरुणेन तेन केम्ब्रिजविश्वविद्यालयस्य भारतीय-
च्छात्रसभासु जगत्क्राति भारतीयस्वतन्त्रताञ्चाश्रित्योग्राणि व्याख्यातानि
चकिरे । अस्यानुपमा प्रज्ञा, क्रांतिकाक्षिणी विद्योतमाना भावनाञ्चोत्ते-
ष्याङ्गलशासन न तमुच्चपदवीयोग्यमकलयद्, यद्यप्यतादृशा केचन अनुत्ती-
र्यापि आई सी एस् परीक्षा, पदवीदानेन सभाजिता अभूवन् ।

भारतागमनात् पूर्वं श्रीअरविन्देन क्रातिप्रियाणा 'कमल कृपाणश्च' इति
नाम्ना ख्यातस्य मङ्गलस्य सभाया सन्निहितमभूत् । यद्यपि नेद मण्डल किमपि
गणनीय कार्यं चकार-अथापि श्रीअरविंदस्तत्र स्वदेशसेवायै कृता प्रतिज्ञा
भारतमागत्य बहुधा सफलीचकार । स भारतभूमिं पदा स्पृशन्नेव तस्या
सेवायामायु क्षपयितुं व्रत दधार ।

आङ्ग्लदेशे वसन्नेव श्री अरविन्दो वटपुरनृपते श्री सयाजीराव महाराजस्य
परिचयमवाप । प्रथमदर्शनादेव तीव्रमेघस्फारविंदस्य स्वराज्ये नियोगाय
नि सकोच निरचिनोत् सयाजीराव । प्रतिमास द्विशतहृष्यकात्मक वेतन
ददान च सयाजीराव 'एतावता वेतनेनैव मया महाप्रवीण, कर्मकरो लब्ध'
इत्यसवृत्त् स्वान् ख्यापयामास ।

तत्र च वटपुरे श्री अरविंद, १८९३ ख्रिस्ताब्दस्य फेब्रुवारी मासत १३
वर्षाणि यावत् शासनमसेवत् । तत्रैव च वसता नैनचिद् बगोयैत यूना स

माया सम्यक् परिचायित । अयापि आङ्गलभाषयेव न स कदापि वग-
पया सौकर्येण व्यवहरत् । तस्य वगशिक्षक श्री दीनेन्द्रकुमारस्तमाधि-
पालिखत् "श्री अरविद न कदापि स्वविषये किमप्यभाषत । ज्ञानार्जनमेव
परम कार्यमन्यत" ।

वटपुरे स स्वयमेव महाविद्यालयेऽध्यापनकार्यमवृणुत । तत्र च स पूर्वं
चिमाया ततश्चाङ्गनभाषामध्यापयामास । तत्रापप्रधानाचार्यपद निर्वहन्पि
स तदानदा श्रीसयाजीरावस्य सहायता व्यतनोत् । महाराज श्री अरविदस्य
विचारविभवेन, विमर्शमामर्थ्येनाङ्गनभाषाप्रभुत्वेन च सुप्रभावित आसीदतो
विशिष्टपत्रादिरचनाया त साह्यमयाचत ।

एकदा सयाजीराव श्री अरविदरचितमतिगभीर पत्र सरलीकर्तुं त
न्यवदयदवाचञ्च यद् "एतादृश पत्र न कोऽपि मदीय वनयेदतस्तद् मदीयता-
प्रतीनियाम्य क्रियता"मिति । तत्क्षणमेवारविदोऽभाषत "सरलीकृतेऽपि पत्रे
जना विदत्येव यद्भवानन्यै पत्रान् लेखयति" इति ।

एकदा महाराजेन सह काश्मीरदेश जगाम श्रीअरविद । तत्र श्वराचार्यं
देवरीति नाम्ना प्रसिद्ध स्थलमुपगम्यामन्दा शान्तिमनिर्वचनीयानाध्यात्मिकी
स्फूर्तिं चाविन्दत् । अनुभवमिमं स आजीवन मगौरव भावुकेन चेतना
स्मरति स्म ।

श्री अरविदो विदेशात्साक्षादेव गुर्जरभुवमागत्य वटपुरे ११ वर्षाणि
उवाच । तदन्वेव स जन्मभूमि वगप्रदेश जगाम । तत्र च मातु स्वसार, मातर
चामिलत् । वान्य एव दृष्टवती माता युवानं त पुनरागत परिचेतुमप्य-
ममर्षाऽसीत् । गृहवप्राप्तनं वृणचिह्नेनैव च सहमैव सा 'साय्यमव मेऽरविद'
इति च प्रत्यभिज्ञानमलभत । तेषु दिनेषु मुवापुरीत प्रकाशमाने 'इन्दुप्रकाश'
नाम्नि मासिकपत्रे लेखद्वयं प्रकाश्य, तदात्वे राष्ट्रियमहासभयाऽऽगीकृता
मूर्ध्नी राजनीतिं वटु पर्यालोचयद् येन रष्ट्र श्रीरानडे तत्पत्रिकाप्रकाशक
"नैनादृशा लेखा प्रकाशनीया नो चेत्कारणार एव ते प्रवेशो भव" दितिज्ञाप-
यामास ।

श्री अरविदो न कदापि मोक्षध्यानये प्रापन्नतः । सर्वमपि राष्ट्रार्थं
तूष्णीमेव ममपादयत् । धनागकिनं तमम्पूजत् । देवताधनमत्रच्छन्नमेव शार्प-
स्थलेऽस्यापयत् । धनमचयायाग्यैरुपदिष्टं गोऽभापन - “परमेश्वरो य
आवश्यं धनमर्पयत्येव स एव मे योगशोभं चिन्तयिष्यति, विमितिं मुद्या परि-
तप्येयमि”ति । तस्य मित्रं तद्विषयेऽनिवृत्तं “श्री अरविदो न पारिवो जन,
अपि तु नूनं शापघ्नः देवता” ।

श्री अरविदो ‘भवानीमदिरम्’ इति नाम्ना पत्रिकामेका प्रावाशयत् ।
तत्र च स राष्ट्रसेवा-अध्यात्मसंग्रहयोः सामजस्यमुपादिशत् । हिंदुमतुर्नदिर
परिकल्प्य, तत्परितो राष्ट्रसेवाव्रतिना सधमेकमारचयितुं च मनोरथानां वि-
श्ववारः । स हि भवानीस्वरूपमेवमवर्णयत् - “अनतपरिवर्तनशीलं विश्वचक्र-
मनारतं प्रचडवेगेन विवर्तमानं वर्तते । तद्द्वारा चाविर्भवन्ती परमशक्ति-
विविधयुगेषु जनगणान् यथेच्छं विविधक्रियामु योजयति, तेन च स्वेष्टं
साधयति । इयमनन्तरूपा शक्तिरेव प्रेम-ज्ञान-त्यागरूपाणि धत्ते । सर्वं च
कदाचित् करालं कालिरूपम् अनन्तशक्तिं भवानीरूपं, मधुरमूर्तिं राधा-रूपं
ञ्चादधाति । इयमेव नो जननी, इयमेव च विश्वधारिणी विद्यते” । इति ।

१९०१ ख्रिस्ताब्दस्यैप्रिलमासे श्री अरविदो मृणालिनी नाम्नी बोझ-
कुलोत्पन्ना रमणीमुपयेमे । पुनश्च पत्न्या भगिन्या च सहितो नैनितालं गत्वा
वटपुरं प्रत्यागतः ।

१९०४ ख्रिस्ताब्दे श्री अरविदो नर्मदोपकण्ठे स्थितं चाणोदतीर्थमगमत् ।
तत्र च देवधरनाम्ना योगविशारदेनोपदिष्टं प्राणायामस्य बुद्धिशोभकतां
बोधतः । सोऽलिखत् - “पूर्वमहं पञ्चपा एव काव्यपङ्क्तिर्लिखितुं प्राभवम् ।
प्राणायामप्राप्तबलश्चाद्यत्वे घण्टार्धेनैव द्विशतं पङ्क्तीर्लीलयैव लिखामि ।
प्राणायामाभ्यासेन स्मृतिर्मे सधुक्षिता भवति । स्वतोऽहमहमिकया परापत-
न्तीश्च काव्यपङ्क्ती स्मृतिपथमारोप्य यथावकाशं पत्राहं करोमि ।
मनश्च मे विसारिणा विद्युच्चक्रेण द्योतमानमिव भवति” । इति ।

तदातदा वगप्रदेशं गच्छत श्री अरविदस्य तत्रत्यं स्वातल्यसेविभि
परिचय प्रगाढता प्राप । वटपुरे राज्यायत्ते महाविद्यालये प्रधानाचार्यपद
बहतोऽस्य राजकीयप्रवृत्तिषु निर्वन्ध प्रवेशो नासीत्, किन्तु आतिवीरं समूय
कार्यकरणे स उत्कमना बभूव । आत्मचिन्तनेन, योगसाधनया चाभयादि-
दैवीमपदोऽस्य प्रचीयमाना आसन् । इग्लैंडवासकाले न सत्यादिसेवने तस्या-
भिनिवेशोऽभवत् । स स्वयमलिखत्—“नाह तदा सत्यमावश्यकमल्पयम् ।
रूपमीतस्य मम तदा शूलारोहणादिदडकल्पनापि कपायाजायत । जनसाधा-
रणमिव सर्वापि प्राकृतिकी दुर्बलता मामवाधत । किन्तु दिव्यचेतनाया
माशास्त्रणात्पूर्वं नैकानि कष्टानि मया सोढव्यान्यामन्” ।

श्री अरविद १९०६ ख्रिस्ताब्दस्य जूनमासे पुन चाणोदतीयं जगाम ।
तत्र च स्थित ब्रह्मानन्दस्वामिन ददर्श यस्य प्रसादेन तत्रत्यमन्दिरस्थिता भवानी
माशादपरोक्षीचकार ।

तदनु पुन कालिवत्ता गत्वा ‘वदेमातरम्’ नाम्ना ख्यातस्य वर्तमानपत्रस्य
मपादको बभूव । तस्य पत्रसपादनशक्तिं वर्णयन्नेव आग्ल एवमलिखत्—“श्री
अरविदो महान् आतिकारी दीप्तिमल्लेखनपटु जनोत्साहदीपनश्च विलक्षणो
नेता विद्यते । आग्लभाषाया तस्य प्राभव भारतेऽभूतपूर्वं वर्तते” । सूरतनगरे
प्रवर्तिते महासभाधिवेशने श्री अरविदकार्यं दृष्ट्वा तस्य शिष्योत्तम श्री
कर्नयालाल मुन्शी अलिखत्—“श्री अरविदस्य लेखनी तद्वाच प्रभावेणातिशेते”
इति ।

एतदनु स्वल्पसमयाय वटपुरगतस्य श्री अरविदस्य श्री विष्णुमास्कर लेले
नाम्ना योगिना परिचय सवृत्त । तेन सहासी दिनत्रयमेकान्तवास स्वीचकार ।
यागमाधन प्रकुर्वाणश्च मनो निष्पद विचारशून्य च स्थापयितु शशाक ।
मुक्तैर्लभ्यञ्चानन्दमनुबभूव । तस्य तादृशमाध्यात्मिक प्रकर्षं विभाव्य श्री
नेने त स्वमेव गुरुवर्तुं न्यवेदयत् ।

एवदा मुवापुर्यां सभायामेकत्र व्याख्यातु निमन्त्रितोऽभूत् श्री अरविद ।
तदा बिभ्रु वक्त्रव्यमिति निश्चेतुमपारयन् स विमूढमतिर्बभूव । किन्तु श्री

लेलेनिर्देशेन नारायणस्मरणपूर्वकमारब्धं तद् व्याख्यानं सर्वज्ञावर्जकमभवत् । योगाभिभूतचेतसैव स 'वदेमातरम्', 'कर्मयोगिन्' इति पत्रिकाद्वये नैकान् सारिष्ठान् लेखान् लिखेत् ।

'अलीपूर बब-अभियोग' संबधेन श्री अरविद कारागार प्रवेशितः । तदभियोगरक्षार्थं तद्भगिन्या धनसचयाय प्रयतितम् । बगनरसिह् श्री चित्तरञ्जनदासः । तस्य रक्षाभारं जग्राह । श्रीअरविदस्त रक्षार्थं काश्चन विपयान् बोधयितुं प्रावर्तत । किन्तु तदैवान्तर्वाणी उदस्थात्—“अहमेव जन त्वामधिक्षेपजालात्तारयिष्यति । न स त्वया किकर्तव्यता वक्तव्यः । अहमेव तं यत् कार्यं तद् निर्देक्ष्यामि” । इति । तत्र च कारागारे श्री अरविद श्रीमद्भगवद् गीता उपनिषदादीन् ग्रन्थानर्घ्यष्टः । योगसाधनाय च पर्याप्तिमानुकूल्यमलभत । स विषयेऽस्मिन् लिखति—“कारावासारभे मे मनो भग्नप्रायमभूत् । गतप्रायाऽऽसीन्मे श्रद्धा । मा कारागारे क्षिपता विधिना किञ्चु व्यवसितं भवेदिति नाहमशक्नुवमूहितुम् । मासं यावदहं निर्जने कोष्ठे बद्ध आसम् । तदा प्रतिक्षणमहं परमात्मसदेशं प्रतीक्षमाणोऽभूवम् । तत्र चैकातनिवासे इदमप्रथमतयाऽहं परात्मानमपरोक्षतयाऽन्वभवम् । स हि भगवान् मत्करे गीतां निवेशितवान् । गीतारूपा च तच्छक्तिर्मां प्राविशत्” ।

“परितो दृष्टिं विसारयन् किं पश्यामि । उत्तुगा भित्तयो न मे भित्तिरूपेणापि तु वासुदेवरूपेणमभासन्तः । स एव भगवान् मां परितः आवृत्य तिष्ठति । यस्य वृक्षस्याधस्तादहं सचरामि सोऽपि श्रीकृष्ण एव । स एव मां शीतच्छायाऽऽवृणोति । प्रकोष्ठस्य वातायनलाहशलाका अपि वासुदेवरूपा पश्यामि” ।

‘ततोऽहं न्यायाधिकारिणं समक्षं नीतः । सोऽपि वासुदेव इत्यवाधारयम्” इत्यादि । ।

एवमुन्मनोऽवस्थं श्रीअरविदो यदायदा न्यायाधिकरणमानीयापराधिपञ्जरं प्रवेशितः तदातदा तयैव वासुदेवमय्या दृष्ट्या सर्वमपश्यत् च किञ्चिदपि कार्यवृत्तमवदधार । तस्य तामवस्थामुत्पश्य सर्वे विस्मयमवापुः किन्तु न तदन्तर्गता भावस्थितिं विदुः । तत्रैव कारागारे तेन एकादशदिनान्यनशन-

चरितं येन शरीरकाश्यं समागतेऽपि चेत स्फूर्तिरनुभावविशेषश्च पूर्वापेक्षया-
प्रचितावभूताम् ।

कारादासानुभव श्रीअरविंद एवमवर्णयत् “कारावासे पचदशदिनानि
वत् स्वामी द्विवेकानंदो मा भूयो भूय उदबोधयत् । तमह पाशवंस्थितमन्व-
वम् । अध्यात्मसाधनामाश्रित्य चोपयोगिनमुपदेश व्यतनोत्स परिष्ठाड्वर ।
उपदेशसमाप्तां च पुन विरता अभूवस्तदीया वाच ” ।

निःशुल्क साह्यप्रवृत्तो वाक्कीलप्रवरो देशबधुश्चिन्तरञ्जन अन्यप्राप्य
प्रचुर धनागममविगणय्य, श्री अरविंदस्य रक्षायै भूरि प्रयत्नमकरोत् ।
तत्प्रयत्नैश्च श्री अरविंदो निर्दोष इति प्रख्याप्य विमोचितोऽभूत् कारागारात् ।

तदनु श्री अरविंदस्य सत्काराय महती सभा आयोज्यत । अयुतसख्या-
वजनपूर्णाया तत्र वाग्मिना तेनाध्यात्म-राष्ट्रियतयो सामजस्यपूर्णं तथा
व्याख्यात यया श्रोतारो मंत्रमुग्धा इव तमश्नुवन् । अय निदेशप्रसूता
भगिनी निवेदिता त शासनस्य भारताद् बहि नि सारणायाध्यवसाय
स्वोधयन्ती अज्ञातस्थितिं कलयितु निदेशयामास ।

श्री अरविंदोऽप्यान्तरेण चक्षुषा तदेवानुरूप मेने । तत्समनन्तरमेव मित्र-
वै-“शासननिदिष्टा सैनिकास्त्वत्कार्यालयमुपधावन्ति त्वाञ्च जिगृक्षन्ती”-
ति ममदिशत् । तदेव श्री अरविंद ‘पुनश्चन्द्रनगर याहि’ इत्यान्तर ध्वनि
शुश्राव । अतः सपद्येव द्वित्रैविश्वस्तं सह नावमारुह्य चन्द्रनगरमभिप्रतस्ये ।

कैचशामिते चन्द्रनगरे स चत्वारिंशद् दिनान्यवासीत् । तत्र च ‘प्रबतं-
रथ’ नाम मण्डल निरमायि । तत्रत्यामरविंददशामुपवर्णयन् श्री मोतीलाल-
रायोर्जनयत् “ईश्वरममपितेवासीत् श्री अरविंदमूर्ति । म विन तमक्ष स्थितं
भाजन शून्यया दृशाऽऽश्रयत् । यत्रबच्च तत् स्पृशन्नपि ध्याननिगमेन चक्षुषा
ज्वलिष्यत् । स हि सूक्ष्मात्सूक्ष्मतर एव तत्त्वे निविष्टदृष्टिर्बभौ ।

पुरा यदा स अलीपुरकारागारमध्यास्त तदा वगरागणाय एवमेव मेव
अपि तदेवान्वभवन् । म चाश्चद्रममापन “समोक्षिता भवता श्री अरविंद
दृष्टिः ? सा त्वि त मत्तान्मत्तमिव प्रमाणयति” ।

तदनु श्री अरविंद फासदेश गच्छतिविति कैश्चिन्मित्रैर्विचारितम् । किन्तु अन्तःस्फुरणा त पांडीचेरीं गन्तु प्रेरयति स्म । ततः पूर्वमपि बहुशः स तत्रैव प्रत्यपद्यत । सोऽलिखत् यत् “राजनीतिकार्यं परित्यज्यतो मम निश्चयेनाभामन्यदारब्धमिदं राष्ट्रकार्यमन्ये निर्वर्तयिष्यन्ति । मम तु योगाराधनैव जीवनकार्यं भवति । राष्ट्रिय स्वातंत्र्यं तु निश्चप्रचम्” । इति ।

तदनु पांडीचेरी प्रस्थाय योगाभ्यासनिरतेन तेन २३ दिनानि निरहारव्यतीतानि । इयं च साधना प्रच्छन्नरूपैव प्रावर्त्यत । पांडीचेरीस्थितस्य श्री अरविंदस्य भारतशासनद्वारा उपद्रवमुद्भावयितुं केचन पिशुनाः प्रावर्तन्तु किन्तु न ते तत्र साफल्यमवाप्नु ।

१९१४ ख्रिस्ताब्दे मार्चमासस्य २९ दिने श्री अरविंदस्य माताजीशब्दवाच्यया फ्रँचनार्या सर्वप्रथमं समागमोऽभवत् । तस्या आग्रहेण च श्री अरविंद ‘आर्य’ नाम्नी मासिकपत्रिका प्रकाशयितुं निश्चिकायः । मासिकस्याः स्पोद्देशः स एवमवर्णयत् “भविष्यत्कालस्य विचारसामग्रीं प्रचेतुं प्राचीनानामुत्तमाशानां च तया सामञ्जस्यं साधयितुं प्रवर्तिष्यत इयं पत्रिका” इति ।

एतेषु दिनेषु अरविंदोऽकिञ्चनप्रायः आसीत् । जीवनयात्रात्यल्पैरेवोपकरणैर्निर्वर्तयते स्म ।

तदनु पुनः राजनीतिकार्याय निमग्नः स एवमभणत् — “अन्नागतस्य मे निश्चितं भवत्युद्देश्यम् । अत्र सुखं एकान्तलाभो नूनं मे तपसोऽनुकूलो भवति । नाहं सामान्यरूपेण योगाराधनं कामये । मनोतीतं सत्यं भूमावबतारयितुं वृत्तसबलपोऽस्मि । कार्यमिदं मे विश्वव्यापि भवति । तथापि भारतभूमिरेवास्य प्रवर्तनास्थलं भविष्यति” । श्रीमाताजी श्री अरविंदस्य प्रथमदर्शनमुपनर्भ्यैवमलिखत् — “पतिना सह पांडीचेरीमागताया मम श्री अरविंददर्शनाद्दुःखं एव मनाभाव उदस्यत् । यमहं पूर्वं ‘कृष्ण’ शब्देन व्यवहारं स एवायमिति प्रथमदर्शनादेवावेदिपम् । अनेन सहार्त्तं मे कार्यक्षेत्रमिति च प्रत्यबुध्यम् ।”

कस्यचिद् भारतस्वानव्यकामिन श्री अरविन्देन सहैव मवाद समजनि ।
 न खनु भारत न्वनत्र भवेद्वेति सदिहान पप्रच्छ । श्री अरविन्दोऽभाषन्-

“भारत नूनमचिरादेव स्वतत्र भविष्यति” । “कान्वेव प्रत्येनु पारयेद् ?”
 न पुनपृष्टवान् । “अहमेव तद्विना सकोच प्रतिपादयामि” इत्युक्त्वा किञ्चि
 द्विरम्य पुनश्चावाच “प्रातः सूर्योदयो यथा निश्चिन तथैव भारतम्वनत्रना
 निश्चिनामवेहि” । श्रुत्वन्ता विश्वस्तवाणी स यागीश्वरस्य शिष्यना प्रपद ।

श्री अरविन्दस्तन आदेहविसर्जन १९१० ख्रिस्ताब्द यावदपूर्वा यागमाध्रना,
 व्यतानीत् । भारतीय वेदादिवाङ्मय तनस्पर्शि अवगाह्य गीनानिवधान्,
 रामायणानुवादम्, वेदमन्त्राणा नवीनदृशा विवेचन, विशिष्य च ‘सावित्री
 नाम महाकाव्य व्यरचयन् । वर्षे चतुर्वारमेव स बहिरागत्य साधकाना दर्शन-
 नायमा निरवापयत् । आश्रमकार्ये प्राय ‘माताजी’ एव समपादयत् । सा
 खलु महायागिना द्वितीय शरीरमिवाभवत् ।

स्वम्य चरितलेखक कञ्चिदुद्दिश्य स प्रत्यपादयत्-“न कापि स चरित
 विवरितु पायति । जनो यथा दृश्यते न तत्स्य तात्त्विक रूपम् । मनुष्य-
 म्यान्तर्ध्यापारान् न कोऽपि वेत्ति । न च स स्वयमपि स्वीयान् मुपुनान्
 भावानवगाहिनु पारयति । अवगाह्यापि न म्वा तगन्त शब्दैराविष्कर्तुं
 प्रभवति । विचित्रा दुरवगाहा च खलु मानवीयान्शचेतना” । एवमादि ।
 श्री अरविन्दस्य देहपञ्जर चेतनागुन्यमपि दिनत्रय यावदवर्णनीयमाञ्जभया
 परोत कान्तिमन्वावर्तन ।

श्री अरविन्देन भारतीययोगस्य महिमा भूरि प्रवर्धित । तस्य सर्वदिशा-
 गतं शिष्ययोगस्यापूर्वाङ्गुपमा च शक्तिरनुभूता । श्री अरविन्दप्रचारिता
 याग पर प्रकर्षं प्राप्ता दिव्या चेतना भूमाववतारयेदित्यामीतन्याध्यवनाय ।
 अतिप्रगल्भाभी रचनाभिर्विषयोऽय तेनामन्दिग्रममकृत् प्रकाशित । कथ-
 मेतद्मवेदिति तु परमेश्वर एव जानाति ।

अद्य भारते विदेशेषु च सहस्रशो जना श्री अरविन्ददर्शिन मार्गमनुमते प्रयतन्ते । तस्य प्राणवत्साहित्यं च सम्मित्य सबहुमानं चिन्तयन्ति । नूनमनेन पुरुषपर्यमेण भारतसंस्कृतिं सर्वदिशु गौरवमापादिता ।

पाडिचेरीस्थे तदीये भव्ये आश्रमे, तद्देहसमाधिं विरच्य, तदुपरि वेदिरेवा निर्मिताऽऽस्ते । तत्र चैते शब्दा उट्ट्विता सन्ति -

“अस्मद्गुरो पार्थिवावरणभूताय देहाय वयं सुतरा वृत्तज्ञा वतमिहे ।
अस्मदर्थं भूरि यतमानाय, यातनां च सोढवते तस्मै वयमनेकश प्रणमाम ।
प्रतिफलं च तद्गुणभारं स्मराम ” इति ।

अद्यापि श्रीमाताजीमार्गदर्शने उपपञ्चशत साधवास्तत्राश्रमे ध्यान चिन्तनाऽध्यापनादिकार्यं जातानि निर्वर्तयन्ते । (एतत्प्रकाशनान् पूर्वमेव माताजी परमचेतना प्राप्ता)

अपूर्वमिदमाश्रमपदम् । भौतिकसंपत्तिराशीन् विहाय विश्रुतो नैके विचक्षणा अत्रागत्य लौकिकसेवाकार्ये व्यापृता आध्यात्मकी शान्तिं, ध्यानसाध्या समाहितावस्थां चानुभवितुं प्रयतन्त । वृक्षराजिपरिशोभिते, नागरिकविक्षोभशून्ये चात्र स्थानेऽध्यापनमदिराणि प्रवर्तयन्ते । गृहोद्योगैश्च परितो वसता दीनजनानामुद्योगलाभं संपाद्यते । प्राचीनार्वाचीनयुगयोः, आश्रमवनगर-संस्कृत्योश्चात्र सुभगं सद्गम आलक्ष्यते ।

स्वामी रामतीर्थः

सञ्चारं सर्वलोकनामात्मानं घोषयन् मुदा ।
 वेदान्तविग्रहो रामो विश्वबन्धुविराजते ॥
 योगेश्वरस्य रामस्य चरित्रं रोमहर्षणम् ।
 शताब्दे सुरमारत्या बद्धमर्ष्यापि कल्पताम् ॥*
 दशान् खडानूपस्य भजितान् चणकानपि ।
 मत्तयन्तो स्वदेशस्य सेवाकर्मणि दीक्षिताः ॥
 वासोहीना वासहीना भारतार्थञ्च जीविनः ।
 विसृज्य सर्वसंबधान् आत्मारामा रमामहे ॥

उपरि निबद्धस्य दीप्तिमतो भावज्ञानम्याङ्गानाञ्ज्मीदवधूनशिरोमनी
 रामतीर्थः। वात्स एवालीङ्गिका प्रतिभया विवशयानामप्यारचयन्करं कार्य-
 पात संपादयन् स हि स्मारयति जन्ममिद्वाना शुक्-ध्रुव शंकर-ज्ञानदेवादीनाम् ।

* सेषोऽयं रामतीर्थस्य शताब्दिममये 'मविदि' प्रवागित आसीत् ।

१८७२ ख्रिस्ताब्दे अक्तूबर-मासस्य द्वाविंशे दिने, पञ्चापप्रदेशे मुरालीपाल ग्रामे हीरानदगृहे बाल एक अवातरत् । पिता हीरानद पौरोहित्येन कथञ्चिद् जीवनव्यवहार निरवर्तयत् । शीलसंपन्नस्यापि दरिद्रप्रायस्यास्य विप्रस्य गृहे पुत्रजन्म न लोकानां कुतूहलायासीत् । अथापि तन्मातापितरौ बालस्य चद्ररम्य मुख पश्यन्तौ परमा मुदमवापतु । ज्योतिषिकेन बालस्य गृहस्थितिं दृष्ट्वा प्रोक्तं यत् "बालोऽयं न चिराय भविष्यति, भविष्यन्वा मातृमुखं नावाप्स्यति । चेदयं शैशवमतिक्रामति विश्वविख्यातं सन्नसाधारणीमाध्यात्मिकी-मुन्नतिं लप्स्यते" । इति । हन्त ! तदेव सवृत्तम् । बालजन्मनो नवसु मासेषु गतेष्वेव माता देवलोकं प्रातिष्ठत् । तेन प्रतिदिनं जीविकाव्यग्रस्य पितुश्च महान् प्रत्यवाय उपस्थितः । स्निग्धया पितृस्वस्त्रा, भगिन्या च तीर्थदेव्या सहर्षमूढं तत्सर्वधनं भारः । तीर्थरामेति नाम कृतं शिशोः । मातुः स्तन्या-लाभात् तीर्थरामस्य शरीरं जन्मन एवादृढं नानारोगविलिष्टं चासीत् । न स बालान्तराण्येव क्रीडनकेषु नापि विविधखाद्यपेयेषु अरज्जतः । स खलु चिन्तन-मग्न इव, किमपि स्मरन्निव, जडभरत इवान्तर्मना अवर्तत ।

एकदा तृतीये हयने वर्तमानं तमादाय पिता हीरानदो धर्मशालामगच्छत् । तत्र कस्यचित् प्रवचनपटो कथा शृण्वन् शिशुः रामः परमा प्रीतिमवाप । कथं कलमस्तोचनस्य सावधानं कथाश्रवणमग्नस्य तस्य नेत्रद्वयं अधूष्यमुञ्चत् । स्वभावचञ्चलस्य बालस्य प्रीतिरसहजमिदं कर्म पश्यन्तः श्रोतारः परमं विस्मयं गताः ।

द्वितीये दिने कथासमये प्राप्तेऽप्येकभावः स रादितुमारभत । पिता तु पौरोहित्यायान्यत्र गतः आसीत् । विविधेषु प्ररोचकेषु वस्तुषु दत्तेष्वपि न स उपरराम । विवर्तय्यमूढा पितृश्रवसां स बहिः संचारणाय नीतवती । तत्रतत्र नीयमानाऽपि स नातुष्यत्, धर्मशालादिशङ्काद्गुल्याः प्रादशंसयत् । यदा पुनः स कथास्थानं नीतः तदेव तूष्णीमभवत् । अनन्यमनाश्च कथाश्रवणपरो बभूव । प्रतिदिनं मदिरेषु घटानादममये स रादितुमुपात्रमत् । आरातिदशनलालसाश्च स न नीतः एव शान्तिमनोभवत् ।

अथ सार्धपञ्चवर्षस्कस्तीर्थरामो ग्रामस्थिताम् उर्दूशाला प्रवेशित ।
 अत्युत्साहेन पाठित सर्वमवधार्य गृहमागतो भगिनी पितृस्वसार च तत् श्रावयति
 स्म । तस्याद्भुता स्मृति विभाव्य चकिता सर्वे भृशमनन्दन् । अध्ययन-
 पाठव विनयशीलता च दृष्ट्वाऽध्यापकोऽपि तस्मिन् सुतरामस्निह्यत् । येन
 स पाठात्परमपि त सारिष्ठा कविता अशिक्षयत् । पञ्चमेऽध्ययनवर्षे स
 प्रथमत्वेन पञ्चमी श्रेणीमपारयत् । यथा गुरो शिष्येऽस्मिन्नपार प्रेम तथैव
 शिष्योऽपि गुरो परमा भक्तिमावहरत् । स खलु पितरमवोचत्—“तात ।
 गुरुदक्षिणार्थं गुरुवे मया महिषीदान युज्यत नु किम् ?” बालस्यास्य मुग्ध-
 वचोभिरुच्चैर्जहास हीरानद ।

तत उत्तीर्णपञ्चमकक्षस्य बालस्याग्रेऽध्ययन कथ भवेदिति चिन्ता
 कुलावास्ता जनकतनयौ । गुजर(नवाला नाम पत्तन क्रोशचतुष्टयेन दूरमासीत् ।
 न च तावद् दूर दशवर्षीयो बालोऽसहाय स्थातुमर्हति इति चिन्ताव्यग्र आसीत्
 पिता । तत्र पत्तने धन्नाराम भगतनामा अविद्वानपि परमात्मरति कश्चित्
 मुहूर्धभूद् हीरानदस्य । तेनानुनीत स पुत्रमप्रेषयदध्ययनाय । धन्नाराम
 सत्सगव्यग्र बहुश्रुत मुशीलश्चासीत् । तत्सरक्षितो बालोऽचिरादेव त
 गुरुपदमारोपयत् । धन्नाराम प्रतिदिन रामायण, योगवासिष्ठ, महाभारत,
 पुराणानि चापठत् । सावधानमना बालस्तीर्थरामोजन्यमनसा तत् शुश्राव ।
 मध्ये मध्ये च विस्मृतदेहेन्द्रियो विस्फारितनेत्र, कपमानगात्र, प्रवाहिताश्रुश्च
 बभूव । तत्रैव कदाचिद् परमात्मपरायण साधुरेक आगत । दृष्टमात्र एव
 तस्मिन् तीर्थराम मूर्छा गत । साधुना च तेन ॐ ॐ इति भणता सुदीर्घ जलेन
 सिक्त कथञ्चित् सचेष्ट सवृत्त । अध्ययने स सर्वोत्तम आसीत् । गणिते
 च तस्य विशिष्टा रतिरभवत् । यदि कमपि गणितपाठ न जानाति यावत्
 समाधान तन्मना व्यापृणोति । तत्समाधायैव च भोजनादि गृह्णाति । तदा
 सस्कृते हिन्द्याञ्चापि स प्राप्तपरिचयोऽभवत् ।

अथ चतुर्दशवर्षीय तीर्थरामो माध्यमिकशालान्ता परीक्षामुदतरत् सर्व-
 प्रायम्येन । मेधाविश्रेष्ठस्यापि बालस्योच्चशिक्षादानाऽसमर्थ आसीद् दारि-

द्रघोपहतो हीरानद । किन्तु हन्ता । गुजरानवाजानगरपालिका तीर्थराम-
 योच्चाध्ययनार्थमेव पर्याप्ता शिष्यवृत्तिमयच्छत् । येन लवपुरनगर (लाहोर)
 प्रयात स उच्चशिक्षार्थम् । उर्दू-फारसीभाषयो कोविद स लवपुरे सस्कृतमप्या-
 त्मसादकरोत् । अर्थदौर्बल्यात् तत्र दरिद्रगृहे वसन् तदा तदा रोगान्तरा आसीत् ।
 तत्र ससर्पे सद्मनि तन्निवास । किन्तु हिंसाशून्यस्य निर्भीकस्य चास्य तरुण-
 स्यागमनसूचक शब्द श्रुत्वा सर्पा स्व स्व विवर प्रविशन्ति स्म । कदाचिदर्थ-
 भावात् पणकत्रयप्राप्तेर्नैवात्रेन दिनमतिबाह्यति स्म । अद्यापि न स दारिद्र्य-
 दुःखेन ग्लानिमवाप । नापि निश्चित कार्यं परित्यक्तुमना बभूव ।

तच्छीलेनाध्ययनपाठवेन च प्रसन्नो मुख्याध्यापक महाविद्यालयस्य
 छात्रालये तन्निवासादि अकल्पयत् । एतत्प्रत्युपकर्तुं च तीर्थरामस्तस्य व्याख्या-
 नादिलेखनसाह्यमकरात् । तदैव लवपुरमागत्य व्याख्यानं कृतवतो विवेकानन्दस्य
 चरित्रं प्रभावञ्च सपश्यन् तीर्थरामस्तस्मिन् भक्तिमानभवत् । तेन क्षुण्ण
 पन्थानं चानुसर्तुं मनो दधे ।

बी ए परीक्षा सर्वप्रथमत्वेनोत्तीर्णस्तीर्थराम ५३ रुप्यकात्मिका मासिकी
 वृत्तिमलभत । ३० रुप्यकाण्येव पर्याप्तानीत्युक्त्वा च स तावदेवागृह्णात् ।
 एम् ए परीक्षायामपि प्राथम्यलाभेन प्रतिमास सहस्रलयात्मिका शिष्यवृत्ति-
 मलप्स्यत यदि इग्लडदेशेऽन्येतुमगमिष्यत् । किन्तु तत्र गत्वा शासनसेवाशिक्षा
 लब्धुं स नैच्छत् । स खलु भारत एवाध्यापनवृत्त्या सह लोकसेवामुखेन पर-
 मात्मानं प्रसादयितुमैच्छत् । लोकसेवैव परमात्मसेवेत्यभवत्तस्य सवल्प ।

शंशव एवास्य कुलीनया रामचन्द्राण्यस्य कन्यया सह विवाह-यागदान-
 मन्त्रियन । दशवर्षीयस्य च तस्य तदा सह पाणिग्रहणमप्यकार्यत । अस्य ससार-
 विमुक्षारचष्टा पश्यन् पिता विवाहमेव ग्रन्थनापायं मत्वा तयाञ्जरोत् । अपे-
 न विषयमिममव पर्यावाचयत् — “वधूवरयोर्मनोयागमन्तरा त्रियमाणस्य
 विवाहस्य न ग्रामाण्यम् । नापि श्रेयस्करत्वम् । तत्राप्युक्ता वेदमत्रा न
 तादृश विवाह एविवर्षितुमलम् । अपि तु स्वीय शस्त्रमेव ह्यापयन्ति । याव-

विवाहं तज्जन्यं च बालबन्धव्य विप्रातु सृष्टिं विवृता विधत्त” । समयपूर्णां जीवनस्थितिमेव साधु मेने विचक्षणस्तीर्यराम ।

कथञ्चित् समारण्यवक्षिप्तस्यापि तीर्थरामस्य मनः ससार कारागारम-
वल्पयत् । तत आत्मानं मोचयितुं च प्रतिक्षणमुन्मना बभूव । अतो गणित-
प्राध्यापकत्वेन गौरवपूर्णं कार्यं कुर्वतोऽपि तीर्थरामस्य मनोऽध्यात्मिकानुभवाय
सुतरामाचकाक्षः । स खलु वेदान्तविद्यामेव परमार्थं, परमेश्वरभक्तिमेव च
जीवनकार्यममन्यत । अतो मित्रं स्वजनंश्च भूयोभूयोऽनुनीतोऽपि ससारत्याग
श्रेयसेऽमन्यत । अवदच्च—“ससारत्यागो नाम न लोककल्याणप्रवृत्तित्यागः, नापि
बेवनस्य वने वासः, अपि तु रागद्वेषादिशून्यस्य सतः सर्वत्र परमात्मदर्शनं,
सर्वसेवायाञ्च परमात्मसेवाभावनम्,” इति । एतच्च कस्याचित् स्त्रिया
सततिषु च समासकृतस्य पुरुषस्य न सम्भवति । न च तेष्वेवात्मभावेन विचरतो
जनस्य रागद्वेषादिशून्यता सुकरेति विचारस्तु ससारत्यागाय प्रेरयति स्म ।
अद्यापि यावत्ससारस्थितिः स भायां सबहुमानं पश्यति स्म । सापि वेदान्त-
तत्त्वावगाहिनी भूत्वा मैत्रेयीगार्गीप्रभृतिभिः प्रदिष्टा पदवीमनुसरेदिति भाव-
यति स्म तीर्थरामः । अत एव ससारासक्त्यामपि गेहिनी वेदान्तादिविद्या-
प्रबोधनेन शनैः शनैः परमार्थाभिमुखी कर्तुं प्रायतत । सापि तदनुत्पन्नात्मानं
कर्तुं सर्वात्मनोद्यता बभूव । अद्यापि विश्वात्मतामनुबभूवुस्तीर्थरामः न गृह-
स्थितिमपि तु पारिव्राज्यमेव श्रेयसे मेने । स हि पुत्रद्वयं भायां च विहायाष्टा-
विंशतिवर्षात्मके वयसि सन्यासदोक्षितोऽभवत् । सन्यस्तसर्वंश्च रामतीर्थं
इति सार्थकेन नाम्ना विभूषितो बभूव ।

सन्यासग्रहणात् पूर्वं हिमालये पर्यटन् तीर्थरामः परमात्मदर्शनं विना
जीवनं शून्यमभावयत् । अपातयन्च्चात्मानं दगेन वहन्त्या भागीरथ्याम् ।
किन्तु सकलण्या भागीरथ्या स पुष्पपराग इव तरङ्गैरुत्क्षिप्य बहिर्निवेशितः ।
एतन् नैव प्राणत्यागो वरीयानिति मत्वा च स स्वयमेव यज्ञोपवीतादि विसृज्य
चतुर्थमाश्रमं जग्राह । विंशतिवर्षात्मके जीवनदेशे सर्वा विद्या आत्मसादक्रियन्त
रामतीर्थेन । वेदाः, उपनिषद्, सूत्रवाङ्मयम्, दर्शनानि, भाष्याणि, पुराणानि,

कान्त-हेगल प्रभृतीना च पाश्चात्याना वाङ्मयम्, उर्दू-फारसीभाषानिवद्ध
इस्लामचिन्तकाना च साहित्यमामूलचूड समालोचितमभूत्तेन ।

स हि गृहीतसन्न्यासदीक्षो हिमालय गत्वा तत्रत्यान् यतीन् साधकाश्चा-
मिलत् । सर्वानपि जिज्ञासाभावेनोपासयत् । मधुव्रत इव च सर्वेभ्योजुभूति-
सारमाधत्त । तदायमात्मचिन्तनैवपर, श्रीकृष्णदर्शनलालस, कदाचिद् गायन्
कदाचिन्मूकभावञ्चातिष्ठन् । वदाचिच्चालौकिकेन पथा दिशो विभावयन्,
परितो वसद्भिर्जनैरुन्मत्त इति, अवधूत इति, जड इति वा अवधियते स्म ।
विश्वात्मभाव प्रपन्नस्य सर्वमिदं परमात्मना ततमित्यभूदस्याध्यवसाय ।
प्रत्युत्तर चिरात् प्रतीक्षमाणेन गुरुणा सोपालभ लिखितस्य पत्रस्योत्तरं स
एवमलिखत् -

प्रियगुरो ! ! तदा पत्र लिखेय ते, भवेर्यदि ।

दूर गत, पर त्व मे तनौ नेत्रे मनस्यसि ॥

तेषु दिनेषु विवेकानन्देन विदेशेषु कृतस्य वेदान्तप्रसारस्य भूरि प्रशंसा-
श्रूयत । रामतीर्थस्य विविधधर्मवैदुष्यं प्रवचनपाटवं च परिपश्य, तेहरीभूप-
कीर्तिशाह, अन्ये च स्निग्धा त जापानदेशे भविष्यमाणा संबंधमपरिपद
प्रेषयितुमैच्छन् । तदर्थं पर्याप्तं धनञ्च सञ्चित्य तै स्वामिनोऽभिप्रायं पृष्ट ।
स तु तत्क्षण एव तदङ्गीचकार । जापानदेशं गत्वा च परिपदं स्थगनवार्तां
शुश्राव । मासद्वयात्परं निश्चिता परिपदं प्रतिपालयितुं नाभूच्छक्यं घना-
भावात् । परंतु तत्र सद्योजातैर्मित्रैः तस्य टोकियोविश्वविद्यालये, बौद्धविद्या-
पीठेऽन्यत्र च कानिचिद् व्याख्यानानि योजितानि । बौद्धशास्त्राणां गभीरा-
दध्ययनाद् बौद्धधर्मोऽपि भारतीयधर्मवृक्षस्य शाखारूप एव इति नैवं प्रमाणं
स्वामिना सुचारुं प्रतिपादितम् । बुद्ध बौद्धशास्त्राणि च प्रति रामतीर्थस्या-
प्रतिमं समादरं समर्पितं च दृष्ट्वा नैवं बौद्धधर्मविद्वांसोऽस्मिन् भवितमन्तो-
ऽभूवन् । तदा जापानदेशे रसायनविद्यालयाभाय गतः पूरणासह नामा सीध-
च्छात्रः स्वामिनि सया भक्तिप्रवणोऽजायत यथा स पश्चात् तच्छिष्यता गतः ।
भारतमागत्य च स्वामिसेवायां बहूनि दिनानि व्यापारयामास । तस्मिन्नेव

समये (१९०३ ख्रिस्ताब्दे) प्रा विष्णुपन्त छत्रे स्वीय प्राणिनाट्य (सरकस) आदाय जापान गत आसीत् । स्वामिन सख्यभाव प्राप्तो विष्णुपन्त अमेरिका देशे गच्छतासीत् । तेन सह रामतीर्थोऽपि त देश जगाम । सर्वत प्रथम रामतीर्थं कैलिफोर्नियाप्रदेशस्य सानफ्रान्सिस्को-नगर जगाम । पोतसौधे मुक्नरूपेणात्र तत्र सञ्चरन्त त परित स्थिता जनगणा सकुतूहलमपश्यन् । तथा निरुद्देशचारिण च तमुपसृत्य कश्चिदपृच्छन् "महाशय ! कुत्र भवत उपकरणानि ?" राम विहस्यावोचत्- "मद्गात्रगतानि वस्त्राणि विहाय नास्ति मे किमप्यन्यत्" । "घन तु स्यादेव" ? सोऽभणत् । "नहि, नाहं घनस्पर्शिया-प्युत्सहे ।" "तर्हि भोजनादि कथं निर्वर्तयते भवान् ?" "यो वा को वा ददाति भोजन, पाययति च जलम्" । "तर्हि अत्र अमेरिकायामपि भवेत् खलु तादृश कश्चित्" ? श्रुत्वातेत् स्मितेन सर्वतो दीप्तिं विसारयन्वदत् रामतीर्थ- "आम्, अस्त्येव", पुनश्च तस्यैव स्कन्धे हस्तं निवेश्य सस्मितमभणत्- "ननु भवानेव मेऽत्र मित्रम्, भवानेव मे वास भोजन पानञ्च विशास्यति" । अतिसहजमुक्त-रेतैर्वचोभिः स सर्वथा जितोऽभवत् । सादर सप्रणयं च राम हस्तेनादाय स्वगृहमनयत् । एव "बसुधैव कुटुम्बकम्" इति स्फुरन्ती श्रद्धा दूरदेशेऽपि रामस्य मार्गं निष्कण्टकं व्यधात् ।

रामस्यानुपमेन लावण्येन, बालसहजेन स्मितेन, अकृत्रिमेण व्यवहारेण, स्फटिकस्वच्छेन च मनोभावेनाकृष्टा अमेरिकावासिनः तं श्रोतुं सक्तुं चाह-महमिक्या परापतन् । तस्य सन्निधिं महत आनदाय परमशान्तये चाकल्पत । रामस्य यजमानभावः प्राप्तोऽमेरिकावासी डॉ हिलर एवदावोचत्- "रामतीर्थो हिमनिरे कन्दराभ्यो निर्गच्छन्त सूर्यप्रकाशमनुगच्छते । न तं बल्लिदंघुमीष्टे, न च शस्त्राणि छेत्तुं प्रभवन्ति । स हि निरन्तरमानन्दाश्रुभिः स्निग्धनेत्रो भवति । नूनं तत्सन्निधौ वयं नवीनामेव जीवनदीप्तिमनुभवाम" इत्यादि । अमेरिकास्थितस्य नस्य चित्राणि वर्तमानपत्रेषु प्राकाशयन्त । स हि नवविग्रहो 'जिसस' इत्याधुष्यत भक्तैः । नास्तिका अपि तत्सगत्याऽस्तिका बभूवुः । जितं खलु सञ्चारिणा भारतीयवेदान्तदीपेन ।

वर्षद्वयं धावदुपित्वाऽमेरिकादेशे, गत्वा च इंग्लेण्डदेशं, माधुर्येण विजित्य च तत्रत्यानां मनांसि, इजिप्तप्रभृतिप्वारवदेशेषु च प्रध्माय वेदान्तदिण्डिम, प्रतिनिवृत्तो वेदान्तवेसरी, भारतदेशम् । भारतमागतस्यात्रत्यानां जनानां दारिद्र्य, धर्मविमूढता, सशयग्रस्तता, निरुद्यमताञ्चालोक्य, भृशं ततापास्य हृदयम् । धर्मविपयिणी जागरूका द्रष्टिमुद्रोधयितुमालस्य निरस्योद्यम-परायणता च सधुक्षयितुमारभ्यत तेन पर्यटनम् । यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र सद्वाणी वह्निज्वालेव निदंहति स्म जनमनोमालिन्यम् । अपहरति स्म च धर्मसंबन्धिनी जडताम् । अगर्जदय वेदान्तपञ्चास्य.—“भक्तवरे ध्रुवे, प्रह्लादे, शुकदेवे, ज्ञानिष्वेष्टे वामदेवे ज प्रज्ज्वलन्ती थद्वा प्रकाशता भारतीयम् । संव थद्वा भवता मिथःकलहं स्वार्थसाधना संगयग्रन्थीरज निमूलपतुमोष्टे । द्रव्यराशीनां सञ्चयेन न कोपि महान् भवति । नापि बाह्याडंबरमात्रेण धर्मः प्रतिष्ठते । सर्वस्मिन्नात्मभावं कुरुत । दरिद्राणां दुःखिनां सर्वत्र च परमात्म-सेवेति विभावयत । परिग्रहभारो ह्यात्मदर्शने विघ्नयते । रुद्धमनोजितं वित्तं गर्वं पुष्पाति, परमात्मनो विमुखता च सपादयति । आनन्दधनमात्मानं धन-किङ्करं भोगदासं वा मा कुरुत । जडेष्वास्था विहाय आत्मस्वातन्त्र्यं समध्वम् । सर्वेषु समस्त्ववृत्तिरेव धर्मः । आत्मवत्सर्वभूतदृष्टिः तदनुरूपा व्यवहृतिरेव च वेदान्तः” । एवमादि ।

रामतीर्थस्तदा तदा प्रार्थनापर सन्नेवमवदत्—

“अविद्ये ! दूरमपत्तर । दुःख ! विलय गच्छ । इष्ये !

नात्र ते प्रयोजनम् । निर्वलते ! जलनिधौ मज्जस्व ।

समागतः समयोऽभ्यस्य ।

रामतीर्थभवत् पूरणसिंहो गुरोरुपदेशमेवमनुवदति —ये सर्वव्यापि प्रेमा-नुभवन्ति त एव निर्व्याजमानन्द लभन्ते । स्वात्मनि सर्वभूतदर्शनमेव यथार्थ-दर्शनम् । एतदन्तरा नालोविकी प्रीति, नापि सौन्दर्यानुभूति । किम्बु खलु जीवनस्य सार्थक्यं यदि तादृश प्रेम नानुभूयते ?” । रामो यद्येतादृशं कस्मिंश्चि-ज्जनान्तरेऽपश्यत् तस्य हृदयवीणा प्रहर्षक्षड्कृताञ्जवणत् ।

लोकेषु राष्ट्रभक्तिमुद्बोधयन्नबोचत्—“अयि मो ! देशभक्ता भवत । देशभक्तः किल जनताहृदयं प्रवेष्टव्यम् । स्वस्य व्यक्तित्वात् । परिहेयः । गर्वस्य तेशोगपि जनतायाः । स्वस्य च तादात्म्यं दाद्वि । मातृभूमेः सेवायते स्वं वतीकुस्त । अहङ्कार सयमिव दूरीकुस्त । सर्वस्व देशाय कल्पयत्सु युष्मासु देशोगपि युष्मत्तादात्म्यं प्राप्स्यति । अग्रे गच्छत । देशो बोधनुत्तरिष्यति । युष्मासु दृष्टेषु देशोगपि दाद्वि लस्यते । युष्मासु सबलेषु देशोगपि बलवान् भविष्यति” । इत्यादि ।

एकदा कञ्चित् सुधारकमानितमुद्दिश्य रामाऽभाषन् —“स्पृह्यामी शोष-
केभ्यः, किन्तु न तेभ्यो येऽज्यजाघ्नरताः, अपि तु ये स्वामानं शाश्वतितु प्रवृत्ताः ।
नहि पदबोधराः, अपि तु देहभावमूत्रस्थाहकारस्य विजेनारो वीरा अपेक्ष्यन्ते ।
दिव्यानदस्य तारण्यमेव येषामायुः, निखिलगुणाकरो भगवानेव येषां वेतनः,
ते हि देशभक्तपदाय प्रार्थयन्तु । न तेषां प्रार्थना भवतु दक्षिणाचना । किन्तु
परमात्मादेशानुष्ठानलालसैव तन्मनसि चकास्ताम्” । इति ।

पुनश्चैकदा ब्रह्मानन्दमतो रामा जगज्ज—“अहमेवास्मि भारतवर्षं ।
हिमालयो मे शिरः, कन्याकुमारी चरणद्वयम्, विन्ध्या मे कटिमूत्रम्, पूर्वापरदिक्-
पर्वतो मे भुजः । अहमेव सूर्यो भूत्वा प्रकाशे । सपूर्णं जगदेव मे स्फूर्तिविनासः ।
चलति मयि सर्वं चलति । भाषमाणे च मयि भाषते । चिन्तयति मयि सर्वं
चिन्तयति । अहमेव सक्वनिश्वसन्नाहं भवामि” । इत्यादि । नूनं रामस्य
विश्वान्मैक्यानुभूतो सर्वविधा भेदा भस्ममादभूत् । वेदान्तेषु जीवन्मुक्तस्य या
जीवनस्थितिर्वर्णिता सा सकलैव रामनीये दृष्टान्तमवाप । औपनिषदा
वामदेवा हि सः ।

मधुसूदन सरस्वतीव रामतीर्थे भक्तिरात्मज्ञानञ्च युगपदेवोन्मेष प्रकट-
ञ्चावापतु । सदाचारमेव च स आत्मप्रकाशस्य मूलं मेने । सदाचारमन्तरा
न भक्तिर्नापि ज्ञानं प्ररोहति ।

नाद्विगतो दुश्चरिताद् नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ (कठोपनिषद्)

इत्यौपनिषदा धागमृत स्मारयन्निव बहुश स उपादिशत्—“सत्य मासा-
त्वर्तुं धर्मं च द्रढयितु सासारिवमनुराग परिहरत । ससारवासनाम्य उदासीनस्य
किल सत्य स्वय प्रकाशते । ननु सत्य तु भवता स्वरूपमेव” । पुनश्चाभणत् -
“मिथ्याह्वार परित्यक्तवत प्रभुप्रसाद स्वयमेवोपतिष्ठते । तेन हि च सर्वतो
विसारि प्रेम सच्चिदानन्दरूपताया अनुभवश्चोत्तममिति । सर्वमुद्यार्था प्रवृत्ति,
आन्तर्बाह्यशत्रूणा दमनवीर्यं च श्रेय स्रोतो वतादाकर्षति । पुण्यात्मनो
जीवनमोश्वराधीन सत् सर्वमङ्गलाय कल्पते” । पुनश्चप्रसगान्तरेऽभम पत-

“सत्स्वरूपोऽहम्”, “अहं ब्रह्मास्मि”, इत्यनुभूय निन्दकेषु असूयकेषु च
करुणालुना भाव्यम् । आत्मैश्वर्यमनुभूयताम् । ईश्वरानुग्रहे च विश्वस्यताम् ।
एतदेव ज्ञान विपरीतन्त्वज्ञानम् । अज्ञानान्धकार एव ससारं नरक करोति ।
अतः समन्तपहाय क्रियमाणो व्यापार सिकताभिः सद्मनिर्माणमिव निष्फल ।
मृत्युर्न पृच्छति किं त्वया सञ्चितमिति । स न पृच्छति कोऽशस्त्वमिति ।
जीवनसाफल्यं न वस्तुसंग्रहे किन्तु प्रज्ञालाभ एव । सत्यानुसरणमेव सौजन्यम् ।
सत्यानुष्ठानमेव च जीवनोद्धरणम्” ।

जीवनस्य चरमकाले राजराजो रामो हिमाद्रौ विमलभूप्रदेशे न्यवसत् ।
देहरीनृपस्य चन्द्रभवनप्रासादस्तद्वसतिभवनमासीत् । तत्रैव तस्य शिष्योत्तमो
नारायण स्वामी, पूरणसिंह, अन्ये च दर्शनलाससा मुद्गरवति दुर्गममपि
तत्स्थानं बहुशो गच्छन्ति स्म । तेषु दिनेषु समागच्छत काश्चनावोचत् स्वामी
राम —“मदुक्तं सम्यगवधार्यताम् । नेत परमहं वो वचनावसर सप्त्ये ।
स्वमेव स्वस्य गुरुं कुरुत । अन्यश्च दूरस्थ शिष्य पत्रेणोक्त —“सष्टेम्बर-
मासान्तपूर्वमागम्यताम् । ततः परं रामदर्शनं न भविष्यति” । काचित् अमेरिका-
वासिनी शिष्या रामं द्रष्टुं गता । ता विसर्जयन् रामोऽभणत्, ‘यत्र ववापि
व्रजसि नेमा हिरण्मयी भूमि (भारत) विस्मर । इयमेव पुण्यभूमिर्विश्व
ज्ञानदीपेन प्रकाशयिष्यति” । अथ च दर्शनायागत पूरणसिंह प्रतिगमनवेला-
यामभाषत —‘वत्स ! राम प्रायोऽचिरादेव निश्चन्दो भविष्यति । शरीरमिदं
दुर्बलं कृशकृशञ्च वर्तते । न मे चित्तं लेखनभाषणादिषु व्यापृणोति । मन्ये,

शीघ्रमेव रामन्य वाणी तैत्तिरी च विरता भविष्यति, शरीरञ्च निरवेष्ट-
मुपरस्थते । प्रतीयते यद् नेन पर शरीरमिदमधित्यक्तानु मचरिष्यति, न
चेद गगाकूल त्यक्ष्यति” । एवमादि भणना देहापरते प्राक्मूचनैव कृता
रामेण ।

अवधूतशिरोमणे रामन्य जन्म, प्रव्रज्याग्रहण, कसेवरदिसर्जनञ्चेति
वयमपि दीपावलीदिनेऽभवन् । अथ दीपावलिदिने (१९०६ विस्वाश्रम्या-
क्तुवरमासे) भगवत्या भागीरथ्या पवित्रे त्रोटै स्नानार्थमुपाविशत् । व्यमृजच्च
तत्रैव भौतिक देहं नराधिपाधिपो रामतीर्थं । “शिवाऽहम्, शिवोऽहम्” इति
क्वणन् आत्मारामो विश्वात्मरामो वभूव ।

यस्मिन् वयसि जना जीवनकार्यमारभन्ते तत्रैव वयसि, आप्तकामो
रामो मुमहृत्कार्येण जगन्नाथ परितोष्य जीवनलोता समापयत् ।

कर्मवीरः सरदार वल्लभभाई पटेल

संघशक्तिसमुत्पादेऽनुपमो कार्यकोविद ।

भारतैक्यसमाहर्ता वल्लभो लोहपुरुषः ॥

अघटितघटनापटीयस परमात्मनोऽगम्या खलु कार्यप्रणालि । धर्म-
प्रतिष्ठायै अधर्मोन्मूलनाय चाविभवन् भगवान् रामभद्र स्वकार्यसहायान्
सक्षमणमुग्रीवहनुमदादीन् सहकृत्यैव भूमिमवततार । तेषा साह्येन च साध्य
साधयामास । भगवान् कृष्णचन्द्रोऽपि कसादीन् भूभरानुत्तारयितु सराम
सपाण्डवश्च प्रादुर्बभूव । तथैव वैदेशिकशासनमपाकर्तु सन्धजन्मा महात्मा
गाधिरपि अप्रतिमोत्साहान् कार्यकुशलान् राष्ट्रभक्तान् सहायान् निमन्त्र्यैव
भारतभुव स्वजन्मधन्या विदधे ।

सत्य क्रान्तदर्शिन कवयो विचारवैशद्येन जनचेत शोधयन्ति । तत्त्व-
दर्शनशिचन्तका मानवबुद्धि प्रकाशपुञ्जेन काम पूरयन्ति । शब्दस्वामिनो
पण्डिताश्च नून जनताजडधमपसार्य चेत स्फूर्ति जनयन्तीति न वितथम् ।

किन्तु शुद्धचेतसामपि, निश्चितसाध्यानामपि, निर्वर्तितजाड्यानामपि जनानां
सर्धैः कार्यप्रवणताजनने विरलविरला एव भवन्ति समर्थाः । 'योजकस्तत्र
दुर्लभः' । नूनं तादृशो विरलशक्तिमानभूत् कर्मवीरोत्तमः पटोलावद्वृत्तो
भारतवल्लभो सत्त्वशक्तेरवतारो बल्लभमाईमहोदयः ।

१८७५ ख्रिस्ताब्दस्य ओक्टोबरमासस्यानिमाया त्रयो गुर्जरप्रदेजे नडियाद
नगरे मातामहगृहे समजापताप्रतिमघोषणा धैर्यघनांश्व बल्लभः । शचिपुरन्दर-
योजयन्त इव—लाडवाई—शवेरमाई नाम्नो प्राप्तजन्मासीद् वज्रसारो बल्लभः ।
श्रूयते यत् शवेरमाई स्वभावतः स्वातन्त्र्यप्राप्तः १८५७ ख्रिस्ताब्द आरम्भान्
विद्रावयितुं प्रवृत्ते सग्रामे चादम्योल्माहेन भागभागभूत् । तत्पत्न्यरूपेण च
तस्य महती सपत्तिराञ्छित्यन विजयमसंरादन्तः ।

बल्लभपितुः पतृक गृहमभूत् नडियादनो नानिदूरे 'करमसद' नामके
ग्रामे । किन्तु नि स्व पिता सपरिवारोऽवात्सीत् नडियादपत्तने देवमदिरे ।
तस्य पाण्डवोपमा पञ्च पुत्राः कनिष्ठा दुहिता चेति सन्ततिपट्वमजायत ।
तेषु बुद्धिमद्वारेण्यो विद्युनकीर्तिबद्धनमाई तृतीयः, वन्नभच्च चतुर्थोऽभव-
जन्मक्रमेण ।

प्रगल्भप्रज्ञोऽपि बल्लभा बाल्ये न विद्यारतिरामीत् । द्वाविंशतिवर्षे वर्षे
वर्तमानः स कश्चिद्मैट्रिकपरीक्षामुदरत् । अध्ययनकाले एवास्थानुसारा
सहिष्णुता, प्रहसनपटुता, कर्मदाढ्यं च प्रकाशितान्यभवत् । विपदि धैर्यं,
प्रत्युत्पन्नमनिवृत्तास्य जन्मजातां गुणाः । एवदा श्रीडापरिणानेन कोषितोऽ-
प्यापको द्विगुणवारमद्रकपद्रक्ति (गुर्जरभाषाया 'पाडा'भिधानः) लिखितुं
दण्डमदान् । दिनद्वयं तदनिखन् स प्रधानाचार्यममश नीति सामर्थ्यं च पृष्टे-
नानेन गाम्भीर्योक्तम् — "गुरोः । द्विगत पाडान् (महिषान्) आनयन्नेवामम् ।
किन्तु मध्यमार्गं तेषामन्यतमा भीतिं पलायनपरश्वान्यान् प्राहत् । तेन च
विशदशा सर्वे वादिनिवाः अभूवन् । प्रवृत्तान् पलायनपरश्वच तादाहमगव
प्रतिरोद्धुम् । अतः परं भवन्त एव प्रमाणम्" इति । श्रुत्वा तन् प्रहसनपटो-

वल्लभस्य वचो जहासाच्चै प्राचार्यं । लज्जितश्चाध्यापको नम्रमुख तूष्णीं
स्वस्थानमगमत् । अन्तर्हसितो वल्लभश्च प्रसन्नमुखो निरगच्छत् ।

नडियादपत्तने नगरपालिकासम्याना निर्वाचन भविष्यदासीत् । तत्र
सदस्यतावाञ्छोरध्यापकस्य प्रतिस्पर्धी बभूव वशिष्ठनिबो बहुसहायवान् ।
स हि सद्बुद्धिकारमसकृज्जगर्ज — “कोऽयं शिक्षकवरावो मा पराजेतुम् ? न हि
जम्बुको तरधु जयन् दृष्ट ? यद्यह तेन पराजित स्याम्, मस्तक मे मुण्डयेयम् ।”
इति । वल्लभो निर्वाचनोदासीनोऽपि भूतस्य तस्य मदमपावर्तुमिवेप ।
सतीर्थ्यसहायश्च स तथा प्रावर्तत यथा स दृष्ट पराजितोऽभवत् । तत
सनापित ससहायश्च वल्लभस्तमुपसृत्य मस्तकमुण्डनायादिदेश । बद्धाञ्ज-
लिश्च स दृष्टो दयनीयमात्मान निवेदयामास ।

विदेशयात्रा

उत्तीर्णमाध्यमिकपरीक्षो वल्लभ स्वयमेव वाक्कीलविद्यामध्यगोष्ठ,
उदतरच्च तदर्थं कल्पिता परीक्षाम् । तत , स आङ्ग्लदेश गत्वा, ‘बैरिस्टरा’-
ख्यामुत्तमा वाक्कीलपदवी चकमे । किन्तु तदर्थं धन कुत आनेयमिति व्यामूढो
‘स्वाजितेन धनेनैव विदेशो गन्तव्य’ इति निर्णय सर्वात्मना धनार्जनाय प्रवृत्त ।
पञ्चदशसहस्ररूप्यकसाध्य विदेशगमनमिति सप्रधार्यं द्वित्रैवर्षं तावन्मात्र
धनमार्जन् । तत विदेशयात्रायै च पत्रादि सप्रेष्य तदर्थमनुमतिं लेभे । यात्रा-
पोते स्थाननिर्धारणपत्रमपि प्राप । अथ पत्रमेतद् दृष्ट्वा तदग्रजो विट्ठल
स्वयं गमनोत्को वल्लभमुवाच — ‘घ्रात ! आवयोर्नाम्नी समाने । (वी जे
पटेल इति उभयोर्नाम) ज्येष्ठोऽहं पूर्वं बैरिस्टरो भूत्वाऽगच्छेय तद्धि न्याय्यम् ।
नाहं त्वदनन्तरं तत्कर्तुं शक्यामि” इति । घ्रातुभक्तो वल्लभस्तद्विना खेदमनु-
मेने । सव्योपाधौ प्रतिनिवृत्ते च ज्यायसि सहादरे, तदाशीर्वादपाथेयं स स्वयं
सह्यपुरी जगाम ।

आङ्ग्लदेशगमनोत्पत्त्या मुख्य बीजमिदमभूत्—“सहस्रेभ्यः श्लोकेभ्यो
भारतमागत्य शासितृणां देशं वीदृशो नु स्यात् ? वीदृशी सा भूमिः कथं दत्तार

दासकीलक्ष्यवसायः गांधिसंगमश्च

१९१२ ईस्तितान्दे समुद्रपोतेन वल्लभो मुवापुरो प्रतिनिवृत्त । गुजरे-
प्रदेशमुप्यायाम् अहमदाबादनगर्याञ्च स वावकीलक्ष्यवसायमारेभे । समनतर-
वर्षे तत्पिना दिव गत । ततो राष्ट्रियसभायां शाखारूपाया गुजरेसभायां
सदस्यत्वमधिगम्य तत्कार्यप्रवृत्तौऽभवत् । तेषु दिनेषु महात्मना गांधिना
अहमदाबादनगरे आश्रमाऽप्याप्यत । तत्रान्त्यजसेवा राष्ट्रभक्तिप्रचारञ्च
कुर्वन्नामीत्स महात्मा । महात्मन आजैव साधुवृत्तिश्च पीरुपमृतये वल्लभाय
नारोचत । स हि महात्मा रथ्यासु स्वयं डिण्डिमपोषेण जनानांकारयन्
वैदेशिकानां वैदेशिकवस्तूनाञ्च दास्य हृदयेन निनिन्द । एतत्सर्वं वैदेशिक-
वस्त्रविभूषितो वल्लभ सर्कातुकमपश्यदुपजहास च । अथापि गच्छता कालेन
बिहारप्रदेशे दीनानां कृपकानां वैदेशिकैः क्रियमाणं कदन् प्रतिकर्तुं प्रवृत्तस्या-
बुद्धौभयस्य महात्मनोऽस्यातुल्य वीर्यं दृष्ट्वा कृपकमुतो वल्लभस्त्वस्मिन्
सादरो नमूच । अपारण्यातिपधितुमाङ्गलैरादिष्टे महात्मनि स ह्येव जगज्ज-

एतावनि समये वल्लभस्य सिंहसदृशता विभावयन्तो राष्ट्रनेतारस्त
 नागपुरे प्रवर्तितयत्नाणे ध्वजसत्याग्रहे नेतारमवृण्वन् । सपादमास च प्रवृत्ते
 तत्र विग्रहे वल्लभो विजयी बभूव । १९२८ ख्रिस्ताब्दे सूरतमण्डलातर्गते
 बारडोलोन्नयनपदे कृपकानां करमुक्तये महान् सत्याग्रह आरभ्यत । तस्य
 पुनर्नायकोऽभवद् वल्लभ । अतिरुष्टस्य विविधैरुपायैः प्रजापीडनप्रवृत्तस्य च
 शासनस्यादम्येन धैर्येणानुपमया सहिष्णुतया च प्रजाभिः शान्तमूर्तिभिः कृ-
 त्वापूर्वस्य तत्प्रतीकारस्य बल दशदशं मित्राणि चामित्राणि च परममाश्चर्यं
 जग्मुः । अन्तः प्रजायाः प्रतिकार प्रतिकर्तुमक्षमः शासनः करविमुक्तिं, पूर्व-
 गृहीतानां दण्डवस्तूनाञ्च प्रत्यर्पणं चकार । प्रजाशक्तविजयोऽयं वल्लभस्या-
 नूपमामायोगजनशक्तिं सर्वत्र देशे ख्यापयामास । परितो वर्णितं प्रशंसापुष्पैश्च
 तच्छिरो नमयावभूव । सर्वेषां च कार्यविदा मुखादुत्थितोऽयमहोभावप्रसूतो
 ध्वनिः —“वल्लभोऽयं नूनं “सरदार” (नायक) इति । अयाचिनः प्राप्तेन
 सरदारविरुद्धेन विमूषितोऽभवद् वल्लभस्तत्र प्रभृतिः ।

एकदा १९३० ख्रिस्ताब्दे रासश्रामे संयोजिता प्रजाजनसभामुद्बोधयति
 स्म वल्लभ । वल्लभस्य मेघगभीरा बहितीव्रा च वाणी श्रावश्राव प्रच्छो-
 त्साहा जना उन्वैरात्रोशन् । आक्रोशभूयिष्ठा सभामिमा निषेधयामास रक्ष-
 काग्रणी (पालिस सुप्रिन्टेन्डन्ट) । तन्निषधमवमान्य भाषमाणं वल्लभे
 गृहीत्वा मासत्रयमितं कारावासं पञ्चशतात्मकं दण्डञ्चाख्याप्यच्छाशनम् ।
 दण्डादाने सप्ताहत्रयमधिकं कारावासं आसीत् । इदमप्रयमतया प्रापदिमं
 कारावासं वल्लभ । तस्मिन्नेव वर्षे महासभाध्यक्षे जवाहरे कारावासं प्रापिने
 तत्पिना मोतीलाल आध्यक्ष्यं प्रापित । तस्मिन्च पुनर्गृहीते वल्लभस्तत्पद-
 मण्डयामास । अथ लावमान्यतिनकस्य पुण्यतिथिप्रयुक्ताया यात्रायां नेतृत्वं
 भजन् सरदारो मुवापुर्यां गृहीत्वा कारागारं प्रवेशिता नवमासान्तम् । किन्तु
 गाधिप्रभृतीन् विसर्जयन् राजप्रतिनिधिवर (वाइसरॉय) सरदारमपि मोच-
 यामास ।

राष्ट्रियमहासभाया अध्यक्षः

१९३१ ख्रिस्ताब्दस्य मार्चमासस्य द्वितीये सप्ताहे कर्नाचीनगरे, राष्ट्रिय-महासभाया ४६ तममधिवेशनं समपद्यत । तत्पूर्वमेवानुपमां तस्यायोजन-शक्तिं राष्ट्रभक्तिं सक्लपशक्तिं च पश्यन्त तस्मिन् वदन्भावा नेतारो बल्लभ-मध्यक्षमवृण्वन् तदधिवेशनस्य । बल्लभगाधी पार्थकृष्णसदृशशक्तिं च विभाव्य, नरसिंहरावेन गुर्जरकविना तत्रोक्तमासीत्तदा -

यत्र योगेश्वरो गाधिः बल्लभश्च धुराधरः ।

तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

स्वातन्त्र्ययुद्ध-महाभारत सुखोदकं परिपश्य नूनमेतदधिवेशनमवितय परिणतम् । तस्मिन्नधिवेशनेऽध्यक्ष कर्मवीर सरदारो न दीर्घमभाषत । “किं कर्तव्यता-विमूढस्य देशस्य गांधिरेव पथप्रदर्शकः । तं परमात्मप्रेषितं नेतारं सर्वार्थमना-ज्जुसरेष, एतदेव भवतु नः कर्तव्यम् । तेन प्रदर्शितात् सत्याहिंसापथात् न पदमपि चलनं युज्यते । देशसेवा स्वातन्त्र्यप्राप्तिश्च न भोगपरायणैरसदाचारैश्च शक्यक्रिये । हिंसकं प्रति प्रतिहिंसा नाम न सदाचारो नापि द्योता न च प्रस्तुतकार्यसाधनम् । देशप्रेमिभिः, तथा देशोत्पन्नैकवस्तुसेविभिः शासन-साहायिरतैश्च भाव्यं यथा शासकानो शासनकर्म दुःशकमुद्देजकं च जायेत । दुःसाध्यैऽपि कर्मणि कर्मरताना सिद्धिरनिवार्या । साध्यंकव्यापृतानां राष्ट्रक-सेवाव्रतिनां नो जयो निश्चप्रचः । तत्र विलंबो भवेन्नाम परंतु निष्कलता न शङ्कनीया” ।

एवमादि असन्दिग्धै स्वत्याक्षरैरेव वचोभि प्रबोधयामास मितभाषी सरदारो भारतभक्तान् ।

प्रजाना भीतिमपनुद्य ता विद्रोहपरा अयमेव करोतीति मतिमता शासनेन पुनश्च सरदार. शासनविद्रोह निमित्तीकृत्य कारागृह प्रवेशित । पूर्वं पोडण-मासान् स गाधिना सह यरवडास्थले न्यवसत् । यरवडानिवाससमये रुग्णस्य गाधे. सेवापरस्य तस्य मृदुल चेतो वर्णयन् वदति महात्मा-“नून बल्लभो मे

द्वितीयमातेवाभवत् । स हि रुग्णस्य मे शुश्रूषापर न कदापि स्वमुखमचिन्तयत् ।
 ग्रहनिज मत्सेवा स परमार्थमिवाकल्पयत्” इति ।

‘सोहृदुरूपो बल्लभ’ इति व्याजस्तुत्या केचन त रुक् कठोरञ्च ख्यापयन्ति ।
 न दृढमवल्यस्य तस्य सोहृदुरूपत्वकल्पना युक्तरूपैव । अयापि तस्य मृदु
 मिपूर्णञ्च चेतो मित्राणामन्येषाञ्चोपकारायामूत् सदोद्यनमिति न विस्म-
 र्महाम । अन्येऽपि तत्सहवासिनो नैकशोऽभगन् यत् कारागारे सहवासिना
 न्यव्यवस्था भोजनादिमामीचीन्य च स्वयमेव श्रम सोढ्वा साधयति स्म
 सरदारः । तदधिष्ठिता कारावासिनः शासनाधिकारिभ्योऽपि सुरक्षिता सन्त
 प्रभूत सौकर्यं लभन्ते स्म । प्रहसनचातुरी अपि बल्लभस्यानितरसाधारणौ ।
 स हि विनोदवचोभिः कारानिवासमपि स्वर्गावासमिवाकरोत् । अयं गाधि-
 मदात्मनि कारामुक्तेऽपि न सरदारोऽमुच्यते । स हि यरवडातो नाशिककारा-
 गृहमनीयम् । तस्य ज्येष्ठभ्राता परमराष्ट्रभक्तो विठ्ठलः बिपेनानगरे पञ्चवर्षं
 गतः । “तस्योर्ध्वदंष्ट्रिकमनुष्ठातु बल्लभो मुच्यते यदि स पुनर्विद्रोही न स्यादिति
 नवोद्यच्छासनम् । “नाहं पणेन मुक्तिं कामये” इत्युदगिरत् सरदारः । एव
 तदाऽमुक्तरथ स तदनु रोगग्रस्त इति मोचिनः आसीद् वयं द्वयात्परम् ।

तस्मिन्नेव वर्षे स राष्ट्रियसभाया अनुशासनमण्डलस्य (पार्लेमेन्टरी बोर्ड)
 अध्यक्षपदं प्रापितः । उच्चं राजेन्द्रप्रसाद-मौलानाजामाद प्रभूतयो यत्नदस्या
 तस्याऽऽद्य नूनं सरदारस्य कर्मविशेषज्ञताया घोरेयत्वं प्रत्याययति ।

१९३७ ख्रिस्ताब्दे एकादशम्योऽष्टमु प्रदेशेषु राष्ट्रियसभाया शासन-
 लाभो बभूव । सर्वेषां मन्त्रिमण्डलानां नियामकोऽभवत् सरदारः । दृष्टानु-
 शासनस्थास्य प्रतापेन सर्वे मन्त्रिणः स्व स्व नियोगं यथायथमवहन् । सति च
 न्यस्तोऽपि अनुशासनमण्डले सरदारस्य दण्ड शिरोमङ्गाय सन्नद्ध इवामन्यत ।
 अनुशासनवद्विघ्नरथ केचन लब्धप्रतिष्ठा अपि नरोमान-ग्ररेप्रभूतयः पदच्युतिं
 प्रापिता आसन् । तदनु तैरारब्धोऽपि बल्लभः पापागपनितलोष्टमिवात्म-
 मद्गार्यंवाकल्पत ।

भारतव्ययविधाता

१९४७ विस्तारदस्यागस्तमासस्याश्चदशतिथौ चिरेण वाग्निं स्वात्
न्यमवापि भारतेन । तत एवादशमासं पूर्वं रविने वेन्द्रीय-त्रवाहरताना-
धिष्ठिते मन्त्रिमहले सरदारोऽन्यतम आसीत् । देशविभाजने ऋषिचिप्रिवा-
यितुमशक्ये, जाते च हिंदुस्तान-भाविस्तानेति विभागद्वये, पुनर्नूतनमास्थित
मन्त्रिमण्डलम् । तत्र सरदार उपप्रधानमन्त्री मन् गृहविभागस्याधिष्ठाता
बभूव । तदनु पटितस्य देशिवराज्यविभागस्यापि स एव मन्त्रिपदमुवाह ।
पाकिस्तानाद् विद्राविताना भट्टसवंध्याना भीतभीताना हिंदुमिखाना पुन-
निवासव्यवस्था, तद्दुःखदुःखितैरखत्यैहिन्दुमिखैश्च सम्भाव्यादपद्रवाद् मुस्लि-
माना रक्षणमिति द्विविधा दुःसहकार्यभारो मुख्यतया सरदारस्य गिरसि पवित
आसीत् । किन्तु हन्त ! अतिधैर्येणालोकित्वेन च मतिविभवेन स भारो निपुण
निरूढ सरदारेण । अज्ञा स मुस्लिमशत्रु व्यापयन्ति स्म । किन्तु प्रज्ञावन्
सम्यग्जानन्ति यद् भारते वर्तमाना अपि ये देशान्तरैकहितमतय स्वदेशशत्रवश्च
तादृशान् प्रति चक्षुर्निमीलनमात्मघातार्थमेति मन्यमानस्य सरदारस्य न
मुस्लिमसामान्य प्रति प्रद्रेष, नापि हिन्दुरयमिति देशद्रोहिणि प्रीति । स हि
राष्ट्रवत्याणमेव कामयमान मनुष्यस्य राष्ट्रभावनामेव प्रमाणयति स्म, न
तस्य जातिविशेषम् । मुस्लिमाना साह्यसपादनमतिभिरप्यस्माभिनं तेषु
विपरीतकारिष्वपि बद्धनेत्रै मुग्धैश्च भाव्यमयमेवासीदभ्युपगमो व्यवहार
निपुणस्य देशवल्लभस्य वल्लभस्य ।

आङ्ग्लशासित भारत स्वतन्त्रमभवत् । किन्तु समग्रे भारते विकीर्णा
न्यासन् नृपशासितानि राज्यानि नैकशतानि । तेषु कानिचित् सुनृपशासितानि
बहूनि च प्रजापीडनपरैर्विलासजीविभि नृपब्रुवै शासितान्यासन् । तत्तद्राज्य
प्रजाश्रेयोदृष्ट्या तेषा प्रजातन्त्रभारते सयोजनमनिवार्यमबल्यत । किन्तु
ततोऽप्यधिक देशस्य रक्षादृष्ट्या, विविधाना विकासकार्याणामायोजनदृष्ट्या
च तेषा समग्रभारते लयोऽप्यवश्यक आसीत् । आङ्गलाना शासनकाले नृपास्तै
सधिवद्धा रक्षिताश्चासन् । स्वशासनेऽस्त गमिते घूर्ता आङ्गलास्तान् नृपा-

मार्गेण राष्ट्रान्तरं सवध्य, भारतशासनं प्रनिवर्तुमीष्टे । त एव च तस्या
 ध्यवसाय इत्यपि वर्णवर्णि श्रूयते स्म । तदेवैवदा प्रमाने जनैर्वर्तमानपदं विदित
 यद् “भारतीया सेना पञ्चम्यो दिग्भ्यः राशस्त्राम्ब्र वात्येव सवेगं प्रविष्टा
 निक्षामभूमिम् । पूर्वं प्रनिवृताया अप्यनिप्रयत्नत्वाग्निरोद्धुमश्वयाया, पञ्चभि
 प्रवाहं पतन्त्या गिरिनद्या इव भारतसेनाया अतिरातो निराबाध प्रवर्तनं स्म
 निक्षामसेना रजवरदलानि च मित्रतागुहाणीव परितो भग्नानि, न्यस्तशस्त्रा
 ष्वच शरणं प्रपद्यन्ते भारतसेनाया ।” इति शनं शनं सकलमपि निक्षामराज्य
 भारतायत्तं समजायत । भारतसेनानायकं चोघरी च तत्रशासकत्वेन
 निवेशित । परस्ताज्ज्ञातमभूद् यत् सरदार चिरादेव भारतमेनाधिपेन प्रच्छन्न
 मत्तयन् निक्षामभूमिं परितः प्रवलान्यनीकापि सन्नाहयितुं प्रवृत्त आसीत् ।
 सर्वतो विसारि आक्रमणं च मध्यरात्रावुपाक्रमत । तत्पूर्वमेव तत्र प्रच्छन्न
 दिल्लीतो गत्वा सन्निहित आसीत् कार्यविदा वर सरदार । विशुद्धेन सर्व-
 दिग्भ्यः सेनाप्रवेशेन व्यामोहनीयं विद्धुतं व्यतामूढताञ्च प्रापणीयो निक्षाम
 इत्यासीत् सरदारस्य योजना । बहुकालात् स व्याप्रियतात्मानं कर्मण्यस्मिन् ।
 अथापि न कोप्यवेद् गूढसत्त्वस्यास्य प्रवृत्तिम् । “फलानुमेयां प्रारंभा सत्कारा
 प्राक्तना इव ।” इति कालिदासवचं किल सार्थकीकृतमनेन नरशार्दुलेन ।

दक्षिणरत्नाकरोपकण्ठे ‘नावणकोर’ नाम विशाल विभववञ्चं राज्य-
 मासीत् । महाप्रज्ञा धर्मप्राणाश्च तस्य राजानं प्रजाप्रिया विद्वदाश्रयाश्चासन् ।
 तत्र मेधाविसत्तमो बहुमुखप्रतिभश्च सर रामस्वामी अय्यं मन्त्रिपदमुवाह ।
 सोऽपि भारते स्वाधिष्ठितं राज्यं मा विलीयतामिति दृढं प्रत्येति स्म । निक्षाम
 राज्यस्य विलयमन्तरा स्वशासितस्य राज्यस्य विलयो न न्याय्य इत्यप्यासीत्
 स्याकूतम् । राजापि तदभिप्रायमतिक्रामितुं नासीत् प्रभुः । विचक्षणवरो
 बल्लभ पटुभिरुपायं तत्रत्या प्रजा विद्रोहिणीविधाय राजानं भाययामास ।
 अभिसघाय च तं भारते स्वराज्यप्रवेशपत्रे हुस्ताक्षराणि कारयामास । भग्न-
 मनोरथो महामती रामस्वामी सपद्येव मन्त्रिपदं तत्याज ।

एवमतिविभवेन कार्यदाक्ष्येण च महदुपद्रवहेतुतो देशिकराज्यस्वातन्त्र्याद
 रक्षं देशं सरदारः । नूनं द्विसहस्रेऽपि वर्णानामननुभूतपूर्वा विस्तृतभारतस्यैक-

च्छत्रता सपादिता कार्यविदाऽधरीकृतविस्मार्कैर्न वल्लभेन । (विस्मार्कं जर्मन-
देशस्यैक्य साधयामास)

सरदारो राज्याना विलयमावश्यक मन्वानोऽपि राज्ञामुदार त्यागमिम
कृतज्ञभावेन सस्मार । अत तेषा सम्मानपदरक्षा, नियता द्रव्यप्राप्ति, कर-
मुक्तिश्चेतादृशा कल्पा आयोजिता साग्रह सन्निवेशिताश्च भारतसविधाने ।
अथापि नाय शाश्वतिकोऽर्थमारो भवतु प्रजास्वित्यमिसधायानुवश तद्द्हास
पञ्चाशद्वर्षेभ्य पर च ननामशेषता घटयामास । एतया व्यवस्थया राजान
अकृतपूर्वानुद्योगानभ्यस्येयु स्वावलम्बितश्च स्युरित्युदार कल्पोऽभवद् विधान-
घटकानाम् । अत स्वसपदाच्छेदकमपि वल्लभ ते हितैकमतिममसत ।
कर्मण्यस्मिश्च वल्लभो भीमकान्तैर्गुणैर्नूनमधृष्योऽप्यभिगम्य एव मत ।

उपदेशादाचारः श्रेयान्

वल्लभो वचनकर्मणोर्विसर्गति कदापि न सेहे । महात्मया नून पञ्चम-
वर्णानामस्पृश्यतानिवारणमुद्देश्येष्वन्यतममधार्यत । महात्मा गाधिस्तद्वि-
दीर्घकालीनपापप्रणोदक हिदूधर्मशोधकञ्चाकलयत् । किन्तु न तदनुयायिन-
स्तत्र बद्धश्च द्वा येन ते समामु हरिजनाना पृथक्स्थानान्यकल्पयन् । एकदा
तादृक्सभाया सौराष्ट्रे कृताया वल्लभ उपातिष्ठत् । स हि दूरोपविष्टान्
हरिजनानवलाक्य समायोजकाना दम्भ सम्यगबुध्यत् । एतेन क्लिष्टमना
म तृष्णीमुत्थाय घूलिघुसरित्ताना कुचैलाना हरिजनाना मध्यमुपगम्योपविवेश ।
पुरपंभ वल्लभ हरिजनमध्यगत दृष्ट्वाऽप्येऽपि द्वित्रास्तत्र गत्वोपाविशन् ।
आयोजकाश्चैतन मृश लज्जिता निम्नविस्तारितोचना बभूवु । क्रमेण च
सभापीठ विहाय सर्वे समानायका वल्लभ परित समुपाविशन् । तत पर न
कदापि लल्लभसेसेविते सदसि हरिजनाना पृथगासनानि प्रकल्पितानि ।
मुदीर्यव्याख्यानादनुष्ठानमेव बरीय इत्यामोद्वल्लभस्य निष्ठा ।

वल्लभो लोकवल्लभः

स्वातन्त्र्यप्राप्ते समनतरत्रिपुर्वेषु सरदारकृता राष्ट्रसेवा भारतीया सबहु-
मान सविस्मय च पश्यन्ति स्म । अत तस्यान्तिमे जन्मदिने तस्य चिरकाल

कार्यभूमिभूतेनाहमदाबादनगरेण सोल्लण्ठं सादर च तं निमज्ज्य प्रजाप्रेमप्रतीकरूपेण पञ्चदशलक्षरूप्यकात्मकं धनमुपदीकृतमभूत् । गुर्जरप्रजा सरदार गाधि-
द्वितीयमेवाकलयन्ती तन्नाम्ना महान्नं विश्वविद्यालयं निर्मातुमभ्यलपत् । ततश्च तदर्थं बल्लभपितृग्रामस्य करमसदस्य नातिदूरे कृतज्ञं कर्पकं स्वीयानि सरसानि बहुमूल्यानि च क्षेत्राणि अहमहमिकया परापत्य समर्पितानि । नैक-
श्रोतव्यापिन्या च तस्या भूमौ 'सरदार बल्लभभाईपटेल विश्वविद्यालय' सस्थापितः । एतस्मिंश्च कर्मणि सरदारगुणावजितचेतसां कर्मकुशला भाई-
लालभोखालाल इति पुरुषपंथौ प्रभूत प्रावर्तताम् । वेगेन च भूमिसंस्कार, विद्यालयादिसंस्थापनञ्च निर्मितिः समपाद्यत ।

बल्लभस्य धर्मेश्वरनिष्ठा

बल्लभो बाल्यादेव परमधार्मिक इश्वरैकनिष्ठश्चावर्तत । किन्तु स स्वस्य धर्मनिष्ठामान्तरमेवं व्यापारममन्यत, न प्रदर्शनविषयम् । लोकोपदेशे सः सर्वदा "भगवत्कृपया न सदुद्देशे सेत्स्यति, शुभे कर्मणि सदा परमेश्वरोऽनुकूला याति", इत्याद्यभणत् । ईश्वरास्याहीनो जन स्वसिद्ध्या गर्बितो भवेत् । कार्यासिद्धौ च विषण्णो दीनता व्रजेदिति स हृदयेनामस्त । सौराष्ट्रे सञ्चरन् स एकदा पश्चिमसमुद्रोपकण्ठे विराजमामाद्यज्योतिर्लिङ्गत्वेन लब्धप्रथं भगवन्तं सोमनाथं साक्षात्कर्तुं जगाम । यवनानां नैकराक्रमणभङ्गनाय तदालयञ्च दृष्ट्वा स भृशमुद्विग्नोऽभवत् । भारतपश्चिमदेवतायां सोमनाथप्रभोरागारस्य पुनर्निर्माणाय च समुद्रजलाञ्जलिना सुदृढं सकल्पं व्यापयामास । तदानीमेव चायोजनपटुरयं मुन्शी-जामेशादीनां समितिं निर्माय सकल्पितस्य महामन्दिरस्य रचनाविशेषान् निरधारयत् । भारत-
शासनेन च वर्तव्यं साष्ट्रं बल्लभे कृतमतौ विना प्रत्यवायमलभ्यत । बल्लभवचसा प्रोत्साहिताश्च विशिष्टाः सोमनाथभक्ताः अहमहमिकया परापतन्तः प्रभूतं धनं सञ्चीय, दर्शनीयरामणीयकं मन्दिरं तूर्णमेव निर्मापयामासुः । समस्तप्राय एव मदिरे, विचारिते च शिवप्रतिष्ठामहोत्सवे,

लोहवल्गुमो वल्लभ एव प्रतिष्ठापनाग्रणीर्भवति सर्वसम्मत्या निरणायि ।
किन्तु हन्त ! पूर्वमेव वल्लभेन परित्यक्ते भौतिके क्लेशवरे तत्समानशीलेन तदा
राष्ट्रपतिपद भूषयतोदारसत्वेन राजेन्द्रप्रसादेन नत्पुण्यपुण्य कर्म समन्वष्टीयत ।

शाश्वतप्रयाणम्

१९५० द्विस्ताब्दस्य नवम्बरमासस्य १५ तमे दिनेऽप्याध्यव्याधिना
समाक्रान्ते सरदारो, सर्वोऽपि देश सचिन्तस्तत्स्वास्थ्याय जगदीश प्रार्थयत् ।
अनवरतकार्यभारभुग्न तच्छरीर दिने दिने विपमामेव स्थितिमभजत् । उप-
चारसंकर्षाय स मुवापुरोमानीयत । किन्तु हन्त ! न पुन स स्वास्थ्यमलभत ।
१५ तमे दिसवरदिने च सहस्रशो जनैरावृत सायुनत्रै साक्रोशश्च तैर्विज्ञमाण
एव नश्वर क्लेशवर परित्यज्य द्युसदा मार्गं प्रतस्थे । विद्युद्वेगेन प्रसृतायाञ्च
दुःखमय्यामस्या वार्ताया सर्वोऽपि भारतो वर्षो ग्रहप्रस्त इव सस्तब्धो विपाद-
समुद्रे निमग्नो बभूव । तदन्तिमयात्राया लक्षशो जना भागभागिनोऽभवन् ।
प्रधानामात्यादयश्च नायका तदर्थं दिल्लीन समागत्य चिरसहाय भारतमातु
प्रियपुत्रममु श्रद्धाञ्जलिना अश्रुपूर्णश्चाभिवर्षन्ति स्म ।

स्वभावविशेषः

शिशोर्वल्लभस्य बाहुमूले प्रपीडको गुल्मोऽजायत । तदानीं ग्रामेषु भ्रिय-
वप्राप्तितं मुकरा । गृहोपचारश्चास्य गुल्मस्य सुतप्तलोहदण्डेन प्रज्ज्वालन नाम ।
एतत्कारी नापि आहूत । स हि शिशोर्वल्लभस्य पीडाभीनो न तप्तामयो-
यष्टि सत्नगमितु शशाक । असकृदुक्तोऽपि स यदा तथाकर्तुं नापारयद्रल्लभ
स्वयमेव तामारक्ता यष्टि गृहीत्वाऽऽगुल्मदाहमविकृतमनागुल्मेयोजया-
मास । बालस्यापि तस्याबालसहजा पीड धमता दृष्ट्वा सर्वे विस्फारितलोचना
अभूवन् । प्राशसश्चास्य वयस्यार मन । अयमेव गुणस्तमग्रे भारतस्य 'लोहपुरुष'
इति विरुदभाजमकरोत् ।

अस्य दूरदर्शित्वमपि विस्मयावहमासीत् । चीनदेशे साम्यवादिनामाधि-
पत्ये जाने नेहरुमहाशय तन्मैत्रीलाभ सादरभाववाक्ष । स्वयं तत्र गत तम्य-

प्रधानमन्त्रिण 'चाउ एन् लाई' नामानञ्च भारतदर्शनाय न्यमन्त्रयत् । भारत
 मागते तस्मिन् 'हिंदी चीनी भाई भाई' इति लक्षकण्ठवनिना नभोज्ञ्यत ।
 सरदार चीनदेशीयेषु प्रदर्श्यमान प्रीत्यतिरेकमिमं न युक्तरूपमन्यत । स हि
 तेषामाधिपत्यलालसा साधु विवेद । रुग्णशय्य, गतोऽपि स नेहरूमहाशय
 पत्रेण चीनीयेभ्यः सावधानतामुपादिशत् — 'तिवटप्रदेशे तेषामाधिपत्यस्वीकारेण
 तैर्भारतभुवश्चङ्कमणः सम्भाव्यतेऽतः सीमाविषयं पूर्वं निर्धारणीयोऽप्यथा
 मित्रकञ्चुकिना तेषां सख्यं नोऽनुशया, कल्पेत' इत्यादि । ऋजुमतिरुदारचेताश्च
 नेहरूस्तदा सरदारवचसु नास्थामभजत् । उपेक्षत च पत्रमिदम् । किन्तु हन्त !
 बल्लभे दिव गते चीनशासकं प्रदर्शिता कृतघ्नता नेहरोर्हृदयं भृशं समतपयत् ।
 तन्निकृतिसन्तप्तश्च स हृदयव्याधिनाऽऽक्रान्तोऽचिरादेव दिव्यलोकं जगाम ।

तथैव कश्मीरप्रदेशे पाकिस्तानप्रेषितं विलुण्ठकैर्निर्दयं विलुण्ठने प्रारब्धे
 तन्नृपतिर्भारतेन सहात्मसयोगं निवेद्य शीघ्ररक्षां ययाच । देशिकनृपकार्यमन्त्री
 बल्लभस्तूर्णमेवोदभटभटसेनां वायुयानं सप्रेष्य शार्दूलं शूगालानिव लुण्ठकान्
 तान् विद्रावयितुमारभत । परन्तु हन्त ! असमाप्त एव शत्रुविद्रावणे महामना
 नेहरु सरदारवचोऽवमन्य कलहकथामिमां सर्वराष्ट्रसघायं न्यवेदयत् । घूर्त-
 मेलकवल्पः स सघस्तूर्णमेव युद्धविराममादिशत् । असमाप्तशत्रुनिबर्हणा च
 भारतसेना मन्त्रीपथिरुद्धवीर्यां सर्पिणीव विरतव्यापारा तस्थी । अद्य बहुतिथे
 बाले व्यतीतेऽपि काश्मीरकलहोऽयं न शिरसि कण्टक इव कष्टायते । युद्धद्वयेन
 च भारतभटानां महती हानिमजनयत ।

बल्लभसुभाषितानि

- (१) सुदार्पणं सेविता परतत्रता मधुरेव जायते । पञ्जरस्य पक्षी विसृष्टा-
 ऽपि पुनस्तदेव वधनागारं प्रविशति । यस्तुतो दासभावमापन्न इवा-
 न्यान् दासीपुर्व्वंनपि पापभाग् भवति । दास्यभावः न्मुक्तिं पश्यन्वतो
 जनस्य ननु स्वर्गलाभमप्यतिशेने ।

(३) सधभाव प्रपद्यत । धानस्य जहोत । सशय विहाय निर्मय वतंध्वम् ।
मिषः कलह कातर्यञ्च दूरे कुस्त । साहसे श्री प्रतिवसति । दृढ-
सङ्कल्पं सासाहंरप्रतिहताञ्चन दंष्ट्र नरपंथं सङ्कल्पित न
किमपि दुरावदन् । योग्या एवामोष्ट नमन्त । भीतारवानयंशत
स्निष्यन्ति ।

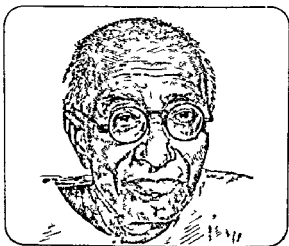
(३) श्रममिद्धमन भुञ्जान एव पुम्यजीवी भवति ।

(४) शासनशक्तिर्नास्तीति शङ्कते । या हि प्रज्ञान्वाप्तवतः ।

(५) ईश्वरे सश्रद्धस्य न कोऽप्यन्यस्य । सव विन ससार परमात्मना
छन्न । कथं नु तत्र कश्चिदप्यस्या भवेत् ? ईश्वरा न केवल प्राप्ता-
दान्, अपि तु दीनानामुद्धारान्पशिवसति ।

(६) न हि क्षान्दप्यनुद्यमिभि भाज्यम् । अनुद्यम खलु सर्वेषा पातकाना
निघ्नानम् । उद्यमादव सयम प्रभवति । सयमस्य सर्वसदाचारानां
मुखानाञ्च बीजम् ।

हन्त ! गतिर्नेहस्या महोद स्वसरस्वान विकृतान् विमाध्य
ससन्ताप दिवगता । इमंविदा वरो वन्तमस्तु स्वामीष्टसिद्धि
परमन् मुखेनास्वाप्नोत ।

विचक्षणवर

राजगोपालाचार्यः

बृहस्पतिसमो ज्ञाने नीतो चागव्यसदृशः ।

युधिष्ठिरस्तपो धर्म 'राजगोपाल' शब्दितः ॥

दक्षिणभारतभूमिर्नाम धर्मतत्त्वविन्ननगराणां कलाबोविदानां भुराणाञ्च
प्रमवित्री मन्त्रशास्त्रिणी भूमि ।

बुद्धिमता वरुण यो अचरन्तो राजगोपालाचार्यं १८७९ ख्रिस्ताब्दस्या
न्तिम मास यावत्पुर्वी नाम ग्राम स्वग्रन्था भूषयामास । प्रामादि स्नामिस्तादु-
प्रदत्तय (नदानीं मद्रपुरीराज्यस्य) तेभ्यः मण्डलान्तर्गतं धर्मत । मण्डल-
स्यापीरता मीगुर-राज्यम्, आगत आद्यप्रदशरचनि तमिलभाषया सह तस्य

कनकभाययोरप्यस्ति प्रचारस्तत्र । ग्राम वनश्रिया चारुदर्शनं देवमन्दिरादिभिश्च
विभूषितं सत् कपिलमृण्मयभूम्या चेतोहरं रामणीयकं दद्याति । वृष्टे
पर्याप्तत्वात् सुलभजलत्वाच्च प्रदेशोऽयं पुष्कला धान्यसमृद्धिं जनयति, सुपुष्प-
फलं लतागुल्मवृक्षवनस्पतिभिश्च तत्र वसता जीवनयात्रा सुखेन संपादयति ।
ऋद्धिमतिं तत्र ग्रामरत्ने ऋद्धिमत्तरं चक्रवर्तिकुलावतमो नत्समं अप्यग्राह्यो
भूमिपतिर्विप्रवरोऽवात्मीत् । विष्णुभक्तं स कुलपरंपरामनुवर्तमानो धर्मा-
नुष्ठानेन, शास्त्रविमर्शेन, मस्कृतवाङ्मयप्रचारेण च सदाचारसुरभिं सुखं
गमयति स्म समयम् । लोकेषु विश्रुतकीर्तोरस्य वैदुष्यं सदाचारनिष्ठा च
तयाऽऽप्ता ययंकदा मद्रपुरराज्यपालाऽपि द्रष्टुममुं समागतं, विचारविनिमयेन
चात्मानं कृतकृत्यं मेने ।

साध्वीश्रेष्ठा शौंगारामल्लाख्याऽभवदस्य धर्मपत्नी । सा हि सर्वात्मना
पतिमनुसरन्ती योपितामादर्शभूता च सती नरसिंहाचारि-श्रीनिवासेति
मुनरत्नद्वयं सुपुत्रे । तृतीयश्चास्मत्कथानायको नरमणी राजगोपालो बभूव ।
जनकोऽयं बालराजं श्रोत्रे निवेश्य श्रावयति स्म रामायण-महाभारत-पुराणादि-
कथा । विस्मयविस्फारितलोचनश्चायमद्भुतानि कथाचरितान्यापीय परा
मुदमवाप । पञ्चमे च हायने राजं शालां प्रवेशितं । गुरुबोधितं च सर्वं
सकलं सानन्दं गृह्णन्मन्दमेधया विस्मापयति स्म गुरुजनान् । प्राथमिकाध्ययनं
स्वग्रामे समाप्य समीपवर्तिनि होमुरग्रामं आङ्गलभाषाध्ययनार्थं प्रेषितं ।
तत्र च वक्षात्रयं प्राथम्येनोत्तीर्य पुनर्वैङ्गलूरनगरं जगाम । वैङ्गलूरनगरे च
विचक्षणवरोऽयं बालोद्भूतेन विद्यारसेन शिक्षकाणां मनः प्रमोदयद्भुतमा-
नाम्लभाषाप्रधानात्मसादकरोत् । अस्य सर्वेषु विषयेष्वनुत्तमा मेधामाक्लपन्
देह्ये नामाऽङ्गलशिक्षकोऽबोद्ध "राजगोपाल ! त्वादृशो मेधावी यद्याङ्ग-
देशं गत्वाऽऽप्नोते महतीं प्रतिष्ठां लभेत् । चेदिच्छति तत्र गन्तुं त्वामहं शिष्यवृत्तिं
'लभ्यमेय' इति । राजस्तु सविनयं प्रत्यभाषत - "अनुगृहीतोऽस्मि भवता
संहर्दैनं, विन्तु यद्यस्ति मे बुद्धिविभवः स्वदेशे एव पर्याप्ता विद्या प्रतिष्ठा

च लभेय, विगाहप्रदेशगमने ? माग्नि मे विदेशगमनशीति " इति । अहां
न्यस्य जगत्भूमिभक्ति । गुणतश्च न शिष्टकस्ते तानितरा प्रसन्नोऽभवत् ।

तत उपाधिप्राप्तये वर्षद्वय मन्त्रासत्रैस्तद्वत्सी मर्त्यविद्यालयेऽर्थाप्याप्ता-
दशवर्षीय एव बी ए परीक्षामुच्यमुणाद्वयं पारयामास । स्वभावेन सगन्ता-
सुरध्ययनैव व्रती राजाप्रतिमया प्रतिभया सर्वेषां सत्प्रयत्ना गुरुणा मत्री-
र्ष्यानां च प्रियतमोऽभवत् ।

लब्धोपाधिरय मण्डनाधीशपदोपनय्ये 'आई सी एम्' परीक्षामुत्तर-
त्विति बुद्धिरागोदय पितु । विन्तु तरणो राज्ञ तदानीं वाक्वीरविद्यावता
सर्वत्र प्रभावातिशय विभाव्य विधिविद्यामेवाजितु मनो दधे । अनुमनश्च
पित्रा तदर्थं पुन मद्रनगरी गत्वा विधिविद्योपाधिमप्यध्यगच्छत् ।

विंशतिवर्षस्वाय युवा यय प्रौढानां, सार्धशीताना वाक्वीराना मध्ये
विराजेतेति पर्याकुल आसीत् मुत्तस्नेही पिता । अयञ्च मण्डनमुध्ये मेवमनगरे
वाक्वीरव्यवसायमारभत । अगाधारणेन बुद्धिविमवेन, अहर्निश चानुष्ठिते-
नोद्योगेनाचिरादेव स कुशलो वाक्वीर इति तत्र मन्त्रासमुच्यन्यायाय चैव चार्त्तविदा
ख्यातिमलभत ।

अय सेलमपत्तनेर्जिते प्रभूते धने, लोकोपकारदशोऽय लोक्सेवाकर्मणि
व्यापृतमना बभूव । नगरपालिकानिर्वाचने च स्पर्धमानो विनाऽप्यास विजयी
भूत्वा, नगरपालिकाध्यक्षपदमपि प्राप्तवान् । द्वाविंशतिवर्षस्वस्यास्य तादृशे
उच्चैः पदे स्थिति सर्वेषामपि विस्मयमातनोत् । वर्मणि तत्र चिरमभ्यस्ता
प्ररूढवयसश्च कथमय दुरुह भारमिम धहेदिति कुतुहलिन आसन् । गृहीत-
कार्यस्य पारगमनमेव यस्य व्रत स राजगोपालस्तु सत्यपि स्वीये कार्यातिशये,
प्रतिदिन प्रातरष्टघण्टासमय एव नगरपालिकागृहं जगाम । अधिकारिभ्यश्च
कर्तव्यानि कार्याणि निरदिशत्, पूर्वनिदिष्टानां च कर्मणामनुष्ठानं कृतं न
वेति सूक्ष्मेक्षिकया परामृशत् ।

अन्त्यजानां दुर्दशा दृष्ट्वाऽऽर्द्रमना अय तेषां समुद्दारेऽस्पृश्यतानिवारणे
च कृतसद्य आसीत् । तदा जलनालिकाप्रवधेऽन्त्यजद्वयं नियुक्तमासीत् ।

विप्रप्राये पत्तनभागे जलविमोचनकर्मणि नियुक्तमनेन तदन्वयजड्यम् । दाक्षि-
णाया विप्रा स्पृश्यास्पृश्यविचारे गृहीता इति सर्वे ते कर्मणानेन प्रकुपिता
अन्वयज्योश्चान्यत्र कर्मन्विनि कथयितुमानोग कृतवन् । 'नैनद्विधिविरुद्ध-
मतो नान्वययित शक्यते' इत्युक्त्वा राज मर्वांनपि ताननुनयेन, दृष्टवचाभिरव
दिगन्तितविरोधान् चकार । तयैवान्वयाना मनिरङ्ग्य शानासु प्रवेशमपि
कारितवान् । शिशका प्राय ब्राह्मणा । अतस्तेभ्यो नैनदरोचन । किन्तु
'हरिजनान् पाठयन्तु कार्यं वा त्यजन्तु' इति दृढ प्रवाधितान्ते हरिजनवानान्
पाठयितु सन्नाहन्त हठान् । दृढमद्रक्तोऽय महामतिविविधैरुपायं पत्तनस्य
तस्यापूर्वमभ्युदय कृत्वाऽस्पृश्यनानिवारणेन सन्त्वपि केषुचिन् विपष्टेषु बहूना
प्रीतिकरोऽजायत । एव कर्पद्वय यावदनुष्ठितनारिकर्मा, नगरपानिकाकर्मणा
मोक्षयेयमपादकता कथ म्यादिनि आदगंप्रबोधक आनीत् ।

अथ विदृष्टे वाक्कीलकर्मणि, तदयंञ्च मद्रासनगरे मुत्तन्यायालयो
नैकगो गन्तव्य आसीद् । येन समपगक्योव्यंय परिहर्तुं, समयंनमन्य तस्य
कृते मेलमक्षेत्र लघीय इति च हेतो, म मद्राननगरमेव वासयोग्यममन्य ।
मद्रामनगर गतश्च स स्वल्प एव काले तत्रत्योच्चन्यायालयस्यानमा विधि-
वेत्तेति प्रतिष्ठामभवत् । सचित्तेन च प्रभूतनघनेन तत्र स्वाय भव्य सद्म निर्मम ।
सस्कारमूर्त्या च अलरमेतमङ्गमन्तया विवाहमद्रालमन्वभवत् ।

महात्मना संयोग.

राष्ट्रियमहामभाया माहात्म्य कार्यशक्ति च ममप्रयमानेषु विरनेषु
पुद्गवेषु राजगोपात सविनेष स्थानमवहत् । महात्मा गाधि आशिकाशने
मयाप्रहात्मकेन नूत्नेन शस्त्रेणापूर्वं विजयमभवत् । बीतमयस्या-
हिनैकत्रतस्य त्यागमूर्तेस्तस्य कार्यकलाप आवध्यात् पूर्वमेव तस्मिन् दृढादर
आसीद्वा । एकदा राज हिदूपत्रमपादकस्य श्री बस्तुरीमहामागस्य गृह
गतवान् राजकीयसमस्याश्चर्चयितुम् । तदा तत्रात्न आनीद् दिगन्तकीर्ति
मोहनलाल गाधि । आजंभवूनि राष्ट्रमक्युच्छ्वतदृष्टय च त दृष्ट्वा तेन

सह किञ्चित् सभाप्य विजितान्तरङ्गगोष्मवद्राज । तत पूर्वं स तिलक-
 दर्शितपथमेव श्रेयसेऽकल्पयत् । किन्तु मानवप्रेममूर्तिमात्मशक्तिसदलित च
 महात्मान दृष्ट्वा तमेवात्मनेतारममन्यत । तदुपदेशेन च राष्ट्रियमहासभा-
 ऽन्वय प्राप्य ग्रामे ग्रामे सचरन् राज सत्याग्रहान्दोलनस्य प्रचारप्रवण आसीत् ।
 विधिज्ञकार्यं विहाय द्रविणहानिञ्चाविगणय्य, स स्वातन्त्र्यव्रती बभूव ।
 तेषु दिनेषु महात्मनाऽसहकारकान्ति समारब्धाऽसीत् । तदर्थञ्च स कारा-
 गारे निक्षिप्तः । तत्र प्रचाल्यमान 'यंग इन्डिया' नामक साप्ताहिक संपादयितुं
 निमन्त्रितो राजस्तत्क्षणमेवाहमदावादनगरं प्राप्य पत्रसंचालनभारमुरीचकार ।
 महात्मन प्रतिमूर्तिश्चायं कौशलेन तत्कार्यं निरवर्तयत् । गुरो महात्मानं
 दृढभक्तिरयं तस्य मानसं सर्वात्मना प्रविष्टं, येन विविधसमस्यानां तेन कृतं
 समाधानं महात्मन एव हार्दं प्रकाशयति स्म ।

तदनु राजगोपालो महासभाकार्ये सर्वात्मना निमग्नः । महात्मनोऽभिमत-
 रचनात्मकं कार्यमपरिमितेन धैर्येण श्रमेण च स निर्वहति स्म । तदीयासहकार-
 क्राते स्वरूपं च तत्र तत्र प्रभञ्जन इव परिषद्-भू प्रबोधयति स्म ।

महात्मनि कारागृहस्थिते, सत्याग्रहप्रवृत्तौ च स्यगितायां, चित्तरञ्जन-
 मोतिलाल-प्रभृतयो लोकनेतार गणपतने महासभाधिवेशनमापादितवन्तः ।
 तत्र च ते 'शासकीयविधिमण्डले प्रवेशं कर्तव्यं येनान्तं प्रविष्टा वयं शासन-
 विरोधं कुर्वन्तः स्वाराज्यसिद्धये प्रवर्तिष्यामह' इति महात्मनोऽभिमत मार्ग-
 मद्गमयितुं कृतसद्भक्त्या अभूवन् । राजगोपालस्तत्र साभिप्रायं गतः ।
 महात्मनि कारास्थिते तन्मतस्यावमानना, तेन निरर्थकत्वेन मतस्य च मार्ग-
 स्वावलम्बना इति द्वयमपि निन्त्यममन्यत सः । अतः सत्यपि प्रथितयशसा
 विरोधेऽयं ग्राधिमत् तर्कपुष्ट्या वाचा विदग्धतया च तया समर्थयामास यथा
 दासादीनां प्रस्तावः प्रतिहतो बभूव ।

कारागाराद् विसृष्टस्य महात्मनः शासकश्रेष्ठेन (Viceroy) इरविन
 महादयेन सधिषर्चाभवत् । तत्रापि राजः सविशेषं साह्यं व्यक्तनीत् । अस्य
 पुगाणां धीः, दूरदर्शिता च वस्तुनस्तत्त्वनिर्धारणे नितरां विशदस्ते अभूताम् ।

मद्रास-मुख्यमंत्रो

महासभाया प्रादेशिकानि मन्त्रिमण्डलानि निर्मातुं कृताध्यवसायाया, निर्वाचनकर्मणि जय लब्धु नेतार सपरिकरबन्धा प्रावर्तन्त । राजाजी-महोदयस्य प्रभावतिशयेन, प्रचारपाटवेन, अविश्रम च प्रयत्नेन, मद्रासप्रदेशे सर्वाधिकोऽभवद्महासभाया जय । मद्रास-विधानसभाया च प्रमुखपक्षस्य नेतृत्वेनाविद्यत राज स्वपक्षीयै । अयं सो मुख्यमन्त्रिपदमङ्गीकृत्य, तज्ज्ञाना सेवैकव्रतिना मन्त्रिमण्डलं विरच्य च, लोककल्याणाय निर्धारित स्वपक्षाध्यवसाय कार्यपथं नेतुं कृतसङ्कल्पोऽवर्तत ।

मुख्यमन्त्रिपदमलङ्घ्यमाणो राज गृहविभागं स्वाधीनमकरोत् । तत्र च विभाग उत्कोचग्राहिषु धृतदण्डं स आङ्गल रक्षकाधिपति (पोलिस् कमिश्नर) स्वस्य घनसंग्रहं निवेदयितुमाज्ञापयत् । गर्विष्ठं स पदाहतं फणीवाज्ञां ता तृणाय मत्वा तदानीन्तनमाङ्गलराज्यपालमुपसृत्य मुख्यमन्त्रिणं राज स्वकार्य-बाधातो निवारयितुमन्वययत् । राजगोपालस्य प्रामव जानानो राज्यपाल आत्मनस्तयाकरणेऽसामर्थ्यं प्राकाशयत् । गलितगर्वोऽनन्यगतिश्च स आङ्गलाधिकारी स्वाधिकारं परित्यज्य पलायाबभूव । राज किल शुभकर्मव्यापृतो नान्यै कृतमुपरोधमसहत् । येन स्वार्थसाधनेच्छवस्तमभिनिवेशिनममन्यन्त । महात्मनाऽऽरब्धान् रचनात्मकान् कार्यकलापान् परिपापयितुं स सर्वात्मनोद्युक्त आसीत् । तदा मद्यनिषेध, स्वदेशवस्तूनामुपयोग, अन्त्यजानां स्थितिमुधारणा, अस्पृश्यतानिवारण, हिन्दीभाषाप्रचार इत्येते कार्यकलापा मद्रप्रदेशे सर्वातिशयेन कार्यान्विता अभूवन् । आङ्गलाधिकारिणां वेतनानि समधिकान्यासन् । तानि लघूकृतानि, नीचैर्वर्तमानानां च कर्मकराणां वृद्धिं गमितानि । अत्यधिक कुसीदग्राहिणां कुसीदमात्रां ह्रसिता । एतत्सर्वं बहूनां त्रोधायाऽकल्पित । किन्तु स्वच्छशीलस्य, परिमितव्ययस्य, महामतेरस्य लोकश्रेय प्रवृत्तिं प्रतिरोद्धुं न कोऽपि प्रामवत् । स्थितोऽपि महति पदे स स्वीयानि वस्त्राणि स्वयं क्षालयामास । चाणक्यचतुरश्चायं सामान्यजन इव सरल विलासविहीनः च जीवनमभजत् ।

कण्टकितमार्गप्रयाणम्

अथ द्वितीय महायुद्ध प्रारब्धम् । आङ्ग्ला यदि स्वाराज्यदान न प्रति जानते तर्हि न युद्धसाह्य करणीयमिति निश्चित्य, आङ्ग्लेषु तथाशुर्वसु महा-सभामन्त्रिभि स्वानि स्वान्यधिकारपदानि परित्यक्तानि । तत युद्धविरोधाय व्यक्तिश सत्याग्रह आद्रियत । राज सत्याग्रहवृत् तथा कुर्वाण कारा प्रेषित । पुनश्च ततो विसृष्ट क्रिप्समण्डलेन पुरस्कृता योजना स्वीकर्तु महासभा विज्ञाप-यामास । मुस्लिमसघेन च सह सगतिमावश्यकी मत्वा तैर्याचितस्य पाकिस्तान-राज्यस्य तत्तत्प्रदेशलोकाना मतानि विभाव्य स्वीकारोज्ययाभावो वानुमन्तव्य इति स्वीय विचारपूत मतमख्यापयत् । आङ्ग्लाना युद्धयत्नेषु महासभया साह्य कर्तव्य शासनधुरा च स्वायत्तीकर्तव्येति च निवेदित तेन स्वाभिप्राय । नैत-त्सर्वमरोचत महासभानायकेभ्य । दूरदृष्ट्या पुरस्कृतानिमानभ्युपगमात् अन्यथा कल्पयन्तोऽनेके भारतीया 'देशद्रोही खलु राजगोपाल, कारागार-गमनाद्विभ्यदय शासनेन सधि कामयते' इत्यादिभर्त्सनाभूयिष्ठानि वचनानि श्रावयन्ति स्म सर्वत्र । महात्मनि दृढभक्तिरपि राजाजी स्वीय चिन्तनपूत तद्विरोधि मत निर्भीक प्रकाशयति स्म । क्रोधताम्रेष्वपि मिलेपु सोऽविचलितमना स्वाभिप्राय बोधयितुमनारत प्रावर्तत । न च क्रोधस्यावेगस्य च लेशाऽपि तमस्पृशत् । अन्ते च नैकवर्षे ध्रमविन्दुभि सिक्ता सर्वाधिता च महासभा परित्याजयितु कटुसत्यभाषी स निरवध्यत ।

अथ 'आङ्ग्ला भारत त्यजत' इति घोषणापूर्वक ससाहसमारब्ध चरम सन्नामो महासभया । मुन्नापुर्यमितदर्थमयोजिते सम्मेलने, ध्वानिते च सन्नामनादे, महात्मप्रमुखा प्राय सर्वे महासभाग्रण्य १९४२ ख्रिस्ताब्दस्य अगस्तस्याष्टम्या मध्यरात्रावेव सुप्तप्रबोधिता कारागार प्रेषिता । सखिपु सर्वेषु कारा प्रविष्टेषु 'राज' नून भूश सतप्तमना बभूव । प्रलाभितोऽपि स न शासन-पक्षपाती बभूव, नापि महासभाविरोध युक्तरूपममन्यत ।

अथ कारागाराद्विमुक्त महात्मानमपश्यद्वाज । मुस्लिमनेतार सिन्ना-नामान मित्रित्वा, सति सभवे तेन सधायाऽस्तेभ्य स्वातन्त्र्यमधिगन्तव्यमित्यु-

पदिष्य, स महात्मनो क्षिप्रमहाशयस्य च सम्मन्त्रणामायोजयामास । राज-
गायनेन पुरस्कृता विभाजनयोजनामाश्रित्यामीन्मन्त्रणा । किन्तु हन्त ।
दुरभिविष्टेन मुस्तिमनायकेन विफलीकृतं स सन्धिप्रस्ताव ।

मयपि मनभेदे महामनो राजगोपालस्य च परस्पर समादर पूर्ववदवानु-
वर्तमान आनीत् । किन्तु हन्त । मद्रप्रदेशे पूर्व यस्यानुपम मम्मन, यश्चेश्वर
श्वापूज्यत तत्रैव तस्यैव रागगोपालस्य भूयमी निन्दा प्रावर्तत ।

निन्दकानामग्रणी श्री कामराजो राजविरुद्ध बहु प्रललाप । अय निन्दा-
व्यवहारो महात्मना नैकवार तेष्वभिलिख । राजगोपालस्य शुभ्र निष्कण्डू
च चरित्र, पारदर्शनी प्रजा, अनुपमा राष्ट्रभक्तिश्च गुणपक्षपानिना
महात्मना सोपपत्ति प्रशसिता । 'लोकोत्तराणा चेतासि को हि विज्ञातुमर्हति' ।

उच्चपदप्राप्ति

विमुक्तेषु महामनानेतृषु क्रिययोजनायाश्चास्वीकृताया, शासकवरेण
अबेलमहाशयेन निर्मिते मन्त्रिमण्डले, मन्त्रिमण्डलाग्रणी श्री जवाहरलाल.
पानुनय राज मन्त्रिमण्डलेऽन्तरभावयत् । तस्य प्रकृष्टधीयणा कार्यदक्षताश्च
वैजयि सादर समभावयन् । स च काश्चिन्मामान् मन्त्रिपदमुदबहन् । तत्र
शरिचमवगस्य राज्यपालपदं लब्धवान् । तत्र हि प्रदेशे पूर्वशासनं भूतं
सतापिता हिन्दवो यवनेषु, पाकिस्ताने जान, बङ्गरोपा वैरबुद्धया हिमानाण्डव-
मारभेरत्रियामीद्भीति । यवनेषु विश्वाममुत्पादत, हिन्दूना रापनिर्वाण-
मिति द्वय ससाध्य, तेषु भ्रातृभावोत्प्रेष च समुद्भाव्य, प्रदेशकल्याणाय जना
योजनीया इति दुर्गमे कमणि कुशनमती राज एव सफल म्यादिजासीनेह-
एप्रभृतीना मति । राज किल तत्र गत्वा केषाञ्चिद्विरोधिनाश्च मन साधु-
भावेन सतप्यं, सर्वेषा सौहार्दं घटयितुं प्रारब्धत् । आजंक्वपूर्णं व्यवहार, विकार-
हेतावपि अनाकुला प्रकृतिरिति शस्त्रद्वयेन समिद्धाश्च शत्रून्पि मित्रतामर्नयोत् ।

भारतशासकवरे माउन्टबेटने पदं त्यक्त्वा स्वदगं गन्तुमनसि, को नु
तत्त्ववोच्चपदं साधन्येन निर्वहेदित्यानीदितकं । तत्र नेहरूमाउन्टबेटनयो.

प्रवृत्ते विमर्शे, श्रीराजगोपाल एव सर्वतोऽनुरूप पुरुषपंभ इति निर्णय आसीत् । महात्मप्रमुखा अन्येऽप्यभ्युपगममिम सर्वात्मनाऽभ्यनन्दन् । आहूतश्च सबहुमान राज पदमेतद्विभूषयितुम् । वृत्तेऽस्मिन् प्रचारमुपगते, देशे विदेशेषु च समे तज्ज्ञा हर्षतुन्दिला अभूवन् । अनुरूपे पदेऽनुरूपस्य पुरुषसत्तमस्य नियोगार्थं च ते प्रधानामात्यमभिनन्दन्ति स्म । जागतिकानि सर्वाणि वृत्तपत्राण्यर्थाकमत्येन निर्णयमिम प्रशशसु ।

देहल्या देशशासकोत्तमस्य प्रासादोऽतीव पृथुलोऽभवत् । स्वभावेन सरलो राजोऽस्य स्वल्पमेव भाग स्वस्मै निर्धार्याऽवशिष्ट कार्यान्तरेभ्योऽर्जयामास । निर्धारितस्य वेतनस्यापि चतुर्थमेवाश जग्राह । तुच्छा अपि कर्मकरा तेन कुटुबपुरुषा इव स्नेहेन समादरेण च दृष्टा । सखलु वास्तविको महात्मशिष्य इति सर्वे विना वैमत्य प्रतिपेदिरे । राज्यपालाधिपपदमलङ्कुर्वाण स मन्त्रि-मण्डल प्राप्तकालेनोपदेशेन, जनता सस्कारशीलसवर्धनाय प्रचोदनेन, देशनृपाश्च कालानुरूपप्रजास्वातन्त्र्यप्रदानोपदेशेन च, राष्ट्रकल्याणवर्त्मनि प्रावर्तयत ।

साहित्यरचनाः

भारतस्य नवीनसंविधाने विरचिते, श्रीमति राजेन्द्रप्रसादे च प्रथमराष्ट्र-पतिपद प्रापिते, राज तदुच्चपद विहाय निवृत्तिमुखमनुभवितु सरस्वती च समुपासितुमियेष । किन्तु हन्त ! नासीद्युक्ततमस्य प्रतिभापुञ्जस्य च तस्य निवृत्ति । मद्रासराज्ये विक्रमशासने जाते, स एव तच्छासनधुर यथावन्निर्वोदु पारयेदित्यभ्युपगमेन वरिष्ठं स धिरन्यवत् मद्रासमुख्यमन्त्रिपद पुन सानुनय ग्राहित । तच्च कार्यं स परमवैचक्षण्येन साधयामास ।

बाल्य एव पितु सवाशात् सुरगिरा समधीतवताऽस्यासीन्महती प्रीति भारतीये वाङ्मये, तदनुप्राणित च शुभसंस्थितिनिर्धः । कारागार गतेन च तेन, उपनिषद, रामायण, महाभारतमित्यादिग्रन्थरत्नानि सम्यगधीत्य, तदनुवाद-प्रवचनादीनि कृतानि पूर्वम् । अथेदानीं विचारपरिपाक प्राप्ताऽय महामति भारतीयधर्मदर्शनादीना सेवामेवोत्तममुद्योगमन्यत । तदर्थं च प्राचीन-

ग्रथानुवाद तानाश्रित्य स्वतन्त्ररचनाश्च कर्तुंमुरीचकार । बहुश तामिल-
भाषायाम्, अल्पतश्चाङ्गलभाषायाम् तदीया नानाविधया रचना प्रकाश गता
या पठन्त सहृदया परा मुदमवापु । कथामिषेणोपदेशकरणेऽस्य पाठवमनु-
पमम् । अनया रीत्या च स स्वाभिप्रायं ह्य मर्मस्पर्शिनं च व्यदधात् ।
उपनिषद्-गीता-रामायण-महाभारतान्याश्रित्यानेन कृता रचना लक्षणो जनानां
चेत आवर्जयन्ति, परिशोधयन्ति च मनसि ।

विश्वशांतिदूतः

शासकश्रेष्ठे, महासभावरिष्ठे च नेहरूमहाशये साम्यवादरीतिरोचिष्णौ
जाते, तत्प्रतिरुध्य जनस्वातन्त्र्यरक्षायै पुनरपि बद्धपरिकरो जात राज । स
हि 'स्वतन्त्र पक्ष' इति राजकीयपक्षं घटयित्वा तद्द्वारा प्रचारभाषणै, 'स्वराज'-
नाम्नि स्वप्रचालिते समयिके च नैकैल्लेखै, व्यक्तिस्वातन्त्र्यरक्षायै भूरि प्रायतत ।
राज्यायत्तवागिज्य, राज्यायत्ता उद्योगा, राज्यशासकानां मुखमवलोक्यैव
स्वस्य देशविदेशेषु गतागत, विविधवस्तूनां प्राप्तिरित्येतत् सर्वं व्यक्तिस्वातन्त्र्य-
प्रतिवधनानि, अधिकारिणाञ्च प्रभुत्वमनगलं करोति । उत्कोचाद्यनिष्ठा-
न्यप्येनदेव जनयति-इत्यासीदस्य प्रकोपबीजम् । एतद्वुद्धिविभवानुग्रहीत
'स्वतन्त्रपक्ष' केषुचित् प्रदेशेषु विशिष्टं प्रामवमविन्दत, ओरिसाप्रदेशे च
मत्त्रिमण्डलमपि रचयितुं शशाक । अयं अमेरिका रुमादीनां आणविकास्त्राणां
निरङ्कुशेऽभिवर्धनव्यापारे प्रवृद्धे, प्राणिसंगस्य विध्वंसमाशङ्कमाना नरोत्तमा
व्यग्रमनस आसन् । राजगोपालस्तु कथङ्कार मनुष्यस्यायं वानरव्यवसायो
निरोद्धव्य इति तच्चिन्तामन्तानावृतं समजायत । वैश्वचिन्मित्रं प्राथितश्च
स प्रबलतमराष्ट्रस्य अमेरिकाव्यस्याधीशं द्रष्टुं कृतमङ्कल्पो बभूव । त्रिचतुरै
समानशीलैः सहितश्च स अमेरिकाराष्ट्रं गत्वा तद्वाष्ट्रपतिं पुष्पशरोक् वेनेझो
महाशयमपश्यत् । जगद्रक्षायै अण्वस्त्रस्फोटं प्रयोगार्थमपि परिहृतं इति
च तं विशदयत्, हृदयस्पर्शमिव चोभिविज्ञापयामास । वार्धक्यक्षीणे, दुर्बलेऽपि
काये कीदृशो बुद्धिविभवः । कीदृशो च सर्वभूतहिनरतिरिति विमृशन् वेनेझो-
महाशयस्तस्मिन् प्रसूढभक्तिं मन् सर्वहृमानं सत्प्रदञ्च तमाद्रियत ।

स्वातंत्र्यरक्षावीरः

स्वातन्त्र्यलाभात्परि विशेषतश्च महात्मनो निर्वाणादनन्तरं, राष्ट्रहिताय पूर्वं त्यक्तसर्वस्वा सोवनायका स्वातन्त्र्यनिर्वाणश्च उच्चं पदलिप्सया विभव-वाञ्छया च ग्रस्ता नीतिनियमान् सदाचारान् विमुक्त राष्ट्रहितमप्यवगाननीति दर्शदर्शं नितरामुद्विजते स्म राजगोपालस्य चेत् । युवानस्तु सदाचारमूला सस्कृति धर्मञ्चोपेक्ष्य पाश्चात्यैरादृता भोगवृत्तिं समाश्रयन्ते, देशभ्रष्टागून्या, धर्मं शीले चास्यारहिता निरुद्देश मोहभूषिष्ठं च जीवनं यापयन्तीनि मुक्ता स व्यग्रमना अभूत् । एता दुरवस्था प्रतिरोद्धुं संज्ञैर्वरुपायै प्रायतन् । 'देवी-सपदभनादृत्यासुरी सपदमुपासानाना पतनं पारवश्यञ्चावश्यभावि-इत्य-सदिग्धमनारतञ्च स प्रतिपादयामास । भारतस्य ग्रामेषु वसन्तः कोटिशो जना धर्मश्रद्धया, परमात्मनिष्ठया, पूर्वजेषु प्रीत्या च श्रमविलिष्ट दारिद्र्यदुःखितं च जीवनं यापयन्ति । तेषां जीवनरीतिं निन्दन्तो नागरिका तेषां श्रमादुद्भूता-न्येव भोगसाधनानि विनियुञ्जते, इति न विस्मयतव्यम् । सामान्यजनेषु समत्व-बुद्धिं समादर एव च राष्ट्रभक्ते प्रमाणम् । आत्मानं गाधेरनुयायिनं स्थापयन् जनो यदि तेन पुरस्कृतान् त्याग-सेवा-सारल्य-सत्य-अहिंसादीन् गुणान् नाद्रियते, न च ताननुष्ठानपथं प्रापयति, तर्हि तस्य बाङ्गमयी गाधिनिष्ठा प्रतारणैव मिथ्यावाद एव दम्भ एव चे'त्यादिकठोरवचोभिर्निनिन्द गोपाल स्वायंसाधन-रतान् राजकीयकार्यकतृन् ।

"स्त्रियः पुरुषा इव ज्ञानविज्ञाननिष्णाता भवन्तु, राष्ट्रस्य विविधेषु कर्मसु मूर्धन्यं स्थानं च वहन्तु, किन्तु यदि ताः पत्नीभावे मातृत्वे चाकुशलाः, परिवार-पोषणे शिशुषु सस्कारसेचने चादक्षाः, तर्हि स्वकर्तव्यमप्यष्टा एव ता इति निश्चित्य, तामी राष्ट्रस्य समाजस्य च श्रेयं सिद्धयतीति नाहं मन्ये" इति स्त्रिय उपदिदेश । एव स्वातन्त्र्यलाभात् परमपि भारतमातरं बह्वीभिर्विधाभिः सेवमानो विपश्चिदपश्चिम पुरुषपंभोज्य १९७२ ख्रिस्ताब्दस्य दिसबरमासस्य २५ दिनाङ्के चिरमुपासित विश्वेशपादपद्मं जगाम । विरते च तस्य भौतिके जीवने न केवलं भारतमेवापि तु समग्रमपि विश्वं भारतमातुः पुत्ररत्नाया-स्मावश्रुसमन्वितं निवाषाद्गर्जितं समर्पयामास ।

एवमन्तिमशताब्दे भारतनभसि प्रादुर्भूतेषु प्रदीप्तनक्षत्रेषु भास्वरतर-नक्षत्रमिदं नामशेषतां जगाम ।

सर्वपल्ली राधाकृष्णः

तत्त्वज्ञानां वरेण्याय वाङ्मने विश्वबंधवे ।
प्रदीप्ताध्यात्मदीपाय राधाकृष्णाय ते नमः ॥

अष्टादशशताब्दे भारतवर्षे वैदेशिकानां विशेषतश्च आङ्ग्लानां सस्कृति-साहित्य-विचारा दृढमाक्रमन्त । तत्पूर्वं इस्लामधर्मीयानामत्र चिराय स्थिति-रामीत् । किन्तु तद्धर्मीयाणां बहुसंख्याकानां शासकानामितरमतासहिष्णुतया हिंदुधर्मस्यानां प्रदूषण-विभञ्जनपरतया, तैर्बलात् कृतया स्वधर्मप्रसारण-प्रवृत्त्या च भीतभीता इव तत्प्रसंगपरान्मुखा अवर्तन्त हिन्दवः । केचन 'मुफि' मनानुयायिन इस्लामधर्मिणः सर्वधर्मसहिष्णुतामुपादिशन्, धर्मस्य बाह्यभेद-मुपेक्ष्य तत्त्वैकताञ्च पुरश्चक्रुः, किन्तु शासकानां पीडनपरेषु व्यापारेषु जाग्रत्सु नेतरधर्मानुयायिनी जनता मुस्लिमसंसार्याय समुत्सुकाऽभवत् । परंतु पाश्चात्यानां व्यवहारः तद्विलक्षण एवामीत् । ते हि विभिन्नजाति-जातिविभिन्नात् हिन्दू-

समाजाद् हीनत्वेनावमतान् दारिद्र्यदष्टान्वा स्वगमवाये प्रवेशयितुं मनुमुञ्च।
सन्तोऽपि मृदूपार्यैरेव तत्सिद्धिं युक्तरूपामावयन् । भारतीय साहित्य
दर्शनानि यत्राश्च यथावदधीत्य त तद्गतमुत्कर्षं प्राणमन्, तद्बुद्धये, च
सबहुमानं प्रावर्तन्त । अन्यच्च, पाश्चात्यानां सामग्रिकीं विशाददृष्टिं,
लोकतत्रप्रधानां राज्यव्यवस्था, विज्ञानविदाद्यता, नवनवोन्मेषशक्तिनी प्रज्ञा,
इत्येतत्सर्वं रुद्धिप्रस्तं सुदीर्घदास्येन विचारदैन्यमापन्नञ्च हिन्दूसमाजमनिशेन
इत्यभावयन् नवशिक्षादीक्षिता युवान् । अयं चाङ्ग्लेषु केचन पौर्वात्यविद्या-
विभूषिता विपश्चितो भारतीयवाङ्मयरत्नानि सुपरिभाव्य, तानि नवीनया
दृष्ट्या समालोच्य प्रकाशयामासु, आङ्ग्लभाषामुखेन च विदेशेषु तत्प्रचारप्रवशा
अपि बभूवु । तेषां वाङ्मयविशेषपरिचयश्च नवशिक्षादीक्षितानां भारतीयानां
नवीनमेव विचारोन्मेष जनयामास । एव परस्परविचारविनिमयेन सस्कार-
धर्म-दर्शनानादितुलनाप्रसूतो नवीन एव दृष्टिसमन्वयः प्रादुरभवत् । अयं
संस्कृतिसंगमं द्विस्तधर्मपक्षपातमप्यजनयत् केपुचिद्युवसु । तथापि
भारतीयस्य प्राचीनवाङ्मयस्य नवीनदृष्ट्या विमर्शो बहूनां तत्र नवीना-
भास्यामपि उद्भाषयत् । एकतो राजा राममोहनरायप्रभृतय द्विस्त-
वैदिकधर्मयोः समन्वयात्मकं धर्ममुपादिशन् । अपरतश्च साक्षात्कृतधर्मतत्त्वेन
परमहंसेन रामकृष्णेन प्रबोधिततत्त्वा विवेकानन्दादयः वैदिकधर्मस्य वेदान्तस्य
च सर्वसंग्राहि स्वरूपं प्रकाशयामासु । सेयं प्रणालिरद्याप्यब्राधिताऽनुवर्तते ।
उत्साहमूर्ते विवेकानन्दात् पर विदेशेषु भारतीयतत्त्वदृष्टेः समर्थं परिचायकोऽ-
भवत् तत्त्वविदा धरेण्य, उद्भटश्च वाग्मी सर्वपल्ली राधाकृष्णः । अयं
विलं महानुभाव १८८८ द्विस्ताब्दे सप्टेम्बरमासस्य पञ्चमतिथौ मद्रप्रदेशे
तिरुत्तनि ग्रामे जनिं लेभे ।

शिक्षाप्राप्तिः

अनेन प्राथमिकी शिक्षा विख्याततीर्थस्थले तिरुपती बेलोरपत्तने च
संपादिता । सम्पन्नमाध्यमिकशिक्षश्च मद्रपुरे द्विस्तमहाविद्यालय उच्चशिक्षा-
मधिजगाम । मद्रासविश्वविद्यालयस्य च एम् ए उपाधिभविन्दत । एक-

तदा कनकनाविश्वविद्यालयस्य प्राज्ञ इत्युक्तपति मेधादिभेदं
 ज्ञानुनोप मुञ्चन् प्राध्यापकघोष्ठानां सङ्गहे व्यस्य आसीत् । अल्प एव वयसि
 दिगन्तव्यावकीर्तिं राधाकृष्णं सः स्वविश्वविद्यालये तत्पञ्चानविभागव्यवसाय-
 न्मन्त्रयन् । तच्चाङ्गोद्भूतं पूर्वं दश वर्षाणि पश्चाच्च चत्वारि वर्षाणि तत्र
 विद्यावितरणपरो बभूव । महापठितस्यास्य विषयपारीणता विवेचनापाठ्यं,
 पौरस्त्यपाश्चात्यविद्याशाखानां मार्मिकमध्ययनम्, अनुपम मेधावित्त्व-धौ
 गुणाः सर्वत्र दिशु तद्वशं सौरभं प्रसारयामासु । येनादौ दर्शनापरिषद-
 मदस्यत्वं लम्बितं स तस्या मुबापुर्यधिवेशनस्याध्ययं प्रापितं ।

राधाकृष्णं किलात्मप्रत्ययवान् महानुभाव आसीत् । एवदा तच्छिष्यो-
 प्वन्यतमस्त 'ओक्सफर्ड' विश्वविद्यालयस्यान्तेवासित्वमुपगम्योपाधिविशेष-
 लाभाय न्यवेदयत् । स हि प्रत्यभाषत — 'नूनं गमिष्यामि तं विश्वविद्यालयं
 किन्तु न शिष्यभावेन, अपि तु शिक्षकत्वेनैव' इति । स एव तस्यात्मप्रत्यय-
 पटुत्वेव वर्षेषु फलेग्रही सम्भवत् । स हि तत्र सबहुमान् भारतीयवर्षाताभ्यापन-
 पदमलङ्कृतुं न्यमन्त्रयत ।

विश्वव्याप्तयशाः सरस्वत्या प्रियपुत्रोऽयं विविधेषु निदेशेषु तत्र-
 सबधिनो विषयान् व्याख्यातुं प्रार्थितोऽभवत् । यो 'ओक्सफर्ड' विद्याविद्याल-
 यान्वयिनि 'माञ्चेस्टर महाविद्यालये' 'उपरो'—'व्याख्याता', 'पञ्चागो-

विश्वविद्यालये सर्वधर्मंतुलनात्मकानि 'हम्बेन' व्याख्यानानि, लंडनम्बे विश्व-
विद्यालयमहाविद्यालये च 'ह्वंट' व्याख्यानानि चकार। १९३१ ख्रिस्ताब्द
यावत्तेन वृत्तेषु तेषु व्याख्यानेषु विचारवैशद्य, प्रमेयस्य मर्माविगाहि निरूपण,
जान्हवीप्रवाहमनुबुवंशचास्पलितो वाक्प्रवाह, श्रोतुणा वर्णोत्सवायावत्सन्त।
एतादृशानि गौरवशालीनि व्याख्यानानि दिनन्ति नान्यो भारतीयो निमवि-
आसीत् पूर्वम्।

आन्ध्रप्रदेशे 'वाल्टेर'पत्तन इदप्रथमतया स्थापितस्य विश्वविद्यालय-
स्योपकुलपतिपद स्वीकर्तुं प्रार्थितो राधाकृष्ण १९३१ ख्रिस्ताब्दात् पञ्च
वर्षाणि यावत् तन्नियोग सगौरवमुवाह। स हि न केवलमध्यापनेऽपि तु
शासनकर्मण्यपि परमा प्रज्ञा प्राकाशयत्।

ततश्च प्रतिभापुञ्ज स 'ऑक्सफर्ड' विश्वविद्यालयेन सर्वहुमान
निमन्त्रितस्तत्र पौरस्त्यधर्म-सदाचार-विषयप्राध्यापकोऽभवत्। भारतीयेषु तादृश
सम्मान स सर्वप्रथमतयाऽलभत। प्रतिवर्षं पणमासान् कार्यमिद निर्वर्तयन् स
कार्यान्तराण्यपि कुर्वाण आसीत्। तत स १९३९ ख्रिस्ताब्दे महामनसा
मदनमोहनमालवीयेन स्वप्रतिष्ठापितस्य काशी हिन्दुविश्वविद्यालयस्योप-
कुलपतिपदमङ्गीकर्तुं प्रार्थयत्। तेषु दिनेषु विश्वविद्यालयस्य तस्याधिकी
व्यवस्थासद्विधिनो च स्थितिर्न सुचारु प्रावर्तत। अत्युदारमना मालवीयश्च
तन्निमित्तं चिन्तामन्वभवत्। नव वर्षाणि तत्कार्यंभारमुद्वहन् विपश्चिद्वरो
कार्यपटुश्च राधाकृष्णो दुरवस्था ता निवर्त्य साधीयसी स्थितिं जनयामास।

राजकीयप्रवृत्तिः

अध्यापनविचक्षणा प्रायो राजकीयप्रवृत्ति न रोचयन्ते। रोचयन्तोऽपि
न तत्र साफल्यमश्नुवन्तीति बहुधा दृष्टचरम्। किन्तु हन्त, मतिमता वरो
राधाकृष्णस्तत्रापवाद प्रमाणयति। भारतप्रधानामात्यो नेहरू, तत्त्वविदुत्तम-
स्यास्य सर्वतोमुखी प्रतिभा प्रमीय त रूसदेशे भारतस्य राजदूतकर्मणि नियोज-
यामास। स च नियोगस्तेनापूर्वया बुद्धिमत्तया निर्व्यूढ। लोहहृदय स्त-

ज्ञानक. स्तालिनो न कदापि राजदूतान्तराणि माक्षात्कारायाजुहाव । राधा-
 कृष्णस्य भूयो भूय कर्णपयप्राप्तया कीर्त्या प्रचोदिन स त मवदृमानमाजुहाव ।
 मस्मितमुपसृतो राधाकृष्णस्तु त मांहादेन मुखे चिबुके च परामृशत् ।
 अननुभूतपूर्वेणामुनात्मभावेन द्रवितहृदय माथुनेत्रश्च स मग्गदमुवाच -
 सर्वे जना मा राक्षसं मन्वाना मत्तो बिम्पति । भवानेक एव मा मनुज
 मत्वाऽऽत्मभावेन पश्यति । भवतो स्नेहस्निग्धेन व्यवहारेणानेन नून प्रहृष्ट
 मे हृदयम् । आजीवन भवतः सौहार्दमिदं न विस्मरिष्यामि । इतो गच्छतो
 भवतो विरहो नूनं मा विदादयति ।" इति । श्रूयते यत्पुरा मुनीनामाश्रमपदेषु
 व्याघ्रादयो हिंसा निमगंमिद्धा क्रूरता विहाय माधुभावेनावर्तन्त । कोटिगो
 जनान् क्रूर यमसदन योऽप्रेषयत् वस्तलोक म स्तानिन श्वापदेभ्योपि खलु
 क्रूरतर । तस्यापि हृदयद्रावण राधाकृष्णस्य वै मुनिवरत्वमेव प्रमाणयति ।
 "अहिंसाप्रतिष्ठाया सर्वभूतवन्द्यता": इति नु स्मारिता स्मो वय
 पानाञ्जलस्य योग-सूत्रस्य प्रमदगेनानेन ।

रुमदेशात् प्रतिनिवृत्तो राधाकृष्णो भारतस्योपराष्ट्रपतिपदं प्रापित ।
 तत्पदान्वयेन च स भारतीयराज्यसभाया कार्याध्यक्षमध्यकरोत् । तदा
 देहलीविश्वविद्यालयस्य च कुनपतिपदमपि महर्षं नववर्षाभ्युवाह ।

राष्ट्रसंघसंबंधः

प्रतिभापुञ्जो राधाकृष्णो द्वितीयादिश्वयुद्धात् पूर्वं प्रवर्तितस्य राष्ट्रसंघस्य
 (League of Nations) 'सर्वराष्ट्रियबुद्धिमत्संघ'स्य सदस्यत्वमभज-
 दष्टवर्षान् । युद्धात्परञ्च नवीनराष्ट्रसंघस्य शिक्षाविभागे (UNESCO)
 भारतीयप्रतिनिधिमण्डलम्याग्रणीभूत्वाऽष्टवर्षाणि य वद् भागभागभवत् । वर्ष-
 चतुष्टयं च तद्विभागाध्यक्ष्यं कुर्वन् समेषां सबधिना प्रणमापात्रमभूत् ।

१९५६ ख्रिस्ताब्दे भारतोपराष्ट्रपतिपदमाक् स नैकान् विदेशान् गत्वा
 भारते तेषां मैत्री प्रीतिञ्चोदपादयत् । मासद्वयव्यापिनी तद्विदेशयात्रा कुर्वन्
 म बेलजियम्-पोर्लेड-शेकोस्लोवेकिया-रुगिया-हंगेरी-बल्गेरिया - आफ्रिका-

पृथस्य मध्यपूर्वभागौ च जगाम । पुनश्च तस्मिन्नेव वर्षे सिंगापोर-हिंदेशिया-
-जापान-चीनदेशानव्रजत् । भारतस्य निसर्गमिदं सासृत्तुवदूतं स
तत्समनंतरहायने पुनर्देशान्तरेषु मचरन्, हिंदीचीन-चीन-मागोलिया-हाप-
कागदेशान् स्वोपस्थित्याऽमोदयत् । वर्षद्वयात्परञ्च 'होनोलुलु' नगरे सम्प्रे
प्राच्य-अर्वाच्यदर्शनसम्मेलने भागभागी भूत्वा ततः अमेरिकाराष्ट्रमगच्छत् ।
ततो जर्मनदेशमाङ्गलदेशञ्च पर्यट्य 'पेरिस'नगरे मपद्यमानाया 'युनेस्को'
सभाया समन्वयमलभत ।

विश्वस्य सर्वत्र दिक्कोणेषु परिव्रजन् स भारतीयामुदात्ता सासृत्तिर्वी
दृष्टिः, निष्पक्षा सर्वशान्तिदायिनी राजनीतिं चोदबोधयत् ।

अजस्र स्फुटं न्यवेदयत् स यद् "यथा यथा विज्ञानं विसृमर भवति, यथा
यथा च यातायातोपकरणानां प्रजवित्वं सर्वंगमित्वं च सपद्यते तथा तथा
निखिला अपि पृथ्वीगता देशा एककुटुम्बभावं भजन्ति । नियतिकृतेषु
स्थितिरनिच्छताऽपि जनेनाङ्गीकार्येव । विश्वबन्धुभावना पुरस्कुर्वन्तोऽ-
खिलदेशा हि स्थितिमिमामभिनन्दन्तु" इति । एव विज्ञानविकासं लोकश्रेयसे
व्यापयन्नपि स विज्ञानदूषणेभ्योऽप्यात्मानं त्रातुं सर्वानजस्रमुपादिशत् ।
"धर्मशून्या दृष्टिमुपलस्यत, समाजस्य विशृङ्खलता निश्चप्रचा । न हि
सदाचारमात्मनिष्ठा परमात्मपरायणताञ्चोद्वाह्यं श्रेयसाधना मुकरामुत्प-
श्यामि । धर्मनिष्ठाया महत्त्वमुपेक्षन् समाजं आसुरीमेव भूतिमुपासीत" ।
इत्यादि ।

शिक्षाव्यापृतानामुन्नतिं गौरवञ्चाभिवर्धयितुकामं सोऽभणत् यत्
"शासनकर्मणि व्यापृतेभ्यः शिक्षकानां कार्यं न मात्रयाऽपि हीयते । अतः
शिक्षकाणां वेतनादिव्यवस्था न शासकेभ्यो न्यूना भवितुमर्हति" इति ।

तत्त्ववेत्ता राष्ट्रपतिः

ग्रीकदेशीयं पाश्चात्यतत्त्वविदामाद्य 'प्लेटो' चतुर्विंशतिशताब्देभ्यः
पूर्वमवोचत् - "तत्त्ववेत्ता हि राष्ट्राप्रणीर्भवितुमर्हति" इति । तदानींतनस्य

राष्ट्रपते पुण्यश्लोकस्य राजेन्द्रप्रसादस्य विदेशयात्रामयेऽजारोग्यकाले चेति
द्विवार तात्कालिकराष्ट्रपतिपदमुवाह राधाकृष्ण । निवृत्ते च राजेन्द्रप्रसादे,
राधाकृष्ण १९६३ ख्रिस्ताब्दस्य मेमासस्य १३ दिनाङ्के सर्वसमत्या राष्ट्रपति-
पदमधिरोह । स हि भारतीययूना भोगपरायणता, कर्तव्यविमुखता च दर्शयति
भूयो भूय सखेद परिदिष्यति स्म —“स्वातन्त्र्यग्रामे युवसु दृश्यमाना राष्ट्रसेवा
हन्त क्व गता । मा आत्मनिष्ठा, त्यागपरायणता, उद्यमशीलता, मातृभूमि-
श्रेयस आत्मापणवृद्धि, सर्वमिदं स्वतन्त्रस्य भारतस्य नवनिर्माणेऽभ्युदयाय च
नूनं सुतरामावश्यकं वर्तते । किन्तु हन्त । अत्यायामेन बहुफलकामिनो नो
युवान् चारित्र्यशुद्धिं साहसञ्चोपस्थादशंशून्यं श्रद्धाहीनञ्च जीवनं यापयन्ति ।
युवानो हि राष्ट्रस्य सपद् । तेष्वेव ह्यायतने राष्ट्रस्य भविष्यम्” । इति ।
राष्ट्रपतिपदं प्राप्तवति तत्त्वज्ञशिरोमणीं राजाकृष्णे, दशे विदेशेषु च नैके
प्रज्ञावन्तो मुमुदिरे । अयं किल तत्त्वजुषा वरेण्यो गभीरेण चिन्तनेन, मनुष्य-
स्वभावस्य सुदीर्घपरिचयेन, सार्वजनीनव्यवहारवैचक्षण्येन च समन्विनः सन्
भारतस्य शासनं प्रजाश्च सत्पथे प्रवर्तयिष्यतीति चाभिप्रयन्ते स्म निखिला
धीमन्तः ।

अवाप्तभारताध्यक्ष्यो राधाकृष्णः पूर्वं गान्धारदेश (अफगानिस्तान) ततः
इरानदेशञ्च सद्भावप्रकाशाय जगाम । तदनन्तरमाङ्गनदेशं गतो पूर्वं
वैदेशिकद्वयेनैव लब्धं विरलं सम्मानपत्रमलभत । तत्पूर्वममेरिकादेशं गतो
राष्ट्रसघस्य महासभामुद्बोधप्रयत्नमापत —

“विश्वशान्तिश्चेदपेक्ष्यते राष्ट्रसंघस्यास्य प्रत्येकं कर्म विश्ववैश्यसमयंकमेव
भविष्यति । राष्ट्रामिमानातिरेको हि विश्वबन्धुत्ववृक्षं मूलादेव
कृन्तति परस्परप्रद्वेषं च प्रसूते” इति ।

राष्ट्रपतिपदं भजता राधाकृष्णेन तदर्थं नियतस्य वेतनस्य चतुर्याश एव
(साध्यसहस्रद्वयं रुप्यकाणाम्) स्वीकृत्य त्यागादर्शः पुरस्कृतः ।
स्वाधिष्ठितं राष्ट्रपतिमवनञ्च जनसाधारणानामपि सुलभप्रवेशं सपाद्य
बन्धुत्वभावनां कार्यरूपं प्रापिता ।

भारतस्योत्तरपूर्वस्या दिशि नागभूमीं छिस्तधमिणा बहुलता वर्तते । ते हि भारताद्विच्छिन्न स्वतन्त्रशासनमैच्छन् । चीनदेशस्य समानसीमत्वाच्च त ततः शस्त्रास्त्राणि प्राप्य धूमकेतव इवोपद्रविणोऽभवन् । तेषां प्रतिकाराय भारतीया सेना तत्र दिवानिश सन्नद्धाऽवर्तत । तत्रत्याया जनताया सेनायाश्च स्नेहमार्वाजितु तेषु भारतभक्तिञ्च समेधितुमज्ञातसञ्चार एव राधाकृष्णस्तत्र जगाम । आत्मभावप्रकटनेन तस्य प्राप्तकाले मधुरवचोभिश्च तत्रस्थानां समेषां मनः प्रफुल्ल हृष्टञ्चाभवत् ।

विश्वस्मिन् विश्वे नेपालदेश एव एक हिन्दुशासित राज्य वर्तत । हिम-वदुपत्यकासु प्रतिष्ठितस्यास्य प्रकृतिरामणीयकेन चेतोहरस्य लघुराष्ट्रस्यास्य धर्मसंस्कारसबधेन भारते ज्येष्ठभ्रातृभावो वर्तत । किन्तु बृटराजनीतिवशात् तत्तोद्वाहदंसरस्तदा कलुषितमभवत् । राष्ट्रपती राधाकृष्णस्त देशं गत्वा मधुरया गिरा, स्नेहभृता व्यवहारेण च तदीयनृपस्य प्रजानाञ्च चेतः प्रसादयामास । नवीनञ्च सद्भाव घटयामास ।

भारतस्य सर्वातिशायि शासकपदं प्राप्तस्यान कार्यान्तरव्यग्रस्यापि विद्वदुत्तमस्यास्य सारस्वतसुतत्वं न ग्लानिमवाप । तत्र तत्र धर्मतत्त्वस्य दार्शनिकमत्त्वस्य च प्रकाशनप्रवृत्तौ स सुतराममादत । वेदान्तप्रकाशित सर्वात्मिक्यं स अविश्रान्तमुपदिदेश । देहलीनगरे समवेते प्राच्यविद्याविदुषां समाजे स “विरखेषां जनानामव्यभिचैवानुभवितुं कामये । न हि भेदबुद्धिपराहतस्य परस्परं धुर्युरायमाणस्य राष्ट्रसघस्य भयं तदृश्यामि । कुटुम्बभाव धरदेक-नीडताञ्चानुभवदेव जगत् शान्तिमुखं प्राप्स्यति”- इति दृढप्रत्ययं तावे गमसदृशं प्रतिपादयामास ।

प्रतिवर्षिकराष्ट्रस्य पाकिस्तानस्याविवेकप्रगूत प्रद्वेषपूर्णं व्यवहारं पर्यालोचयनस्तस्य महद् दुःखमजायत । १९६५ छिस्ताब्दे तद्राष्ट्राध्यक्षेण भारतं आप्रमितं भारतराष्ट्रपतिरेवमगदत् - “पाकिस्तानाध्यक्ष भारतं सह युद्धं पापितवान् । किन्तु न वयमात्मानं तद्राष्ट्रेण सह युद्धं गन्मावलयाम । नूनं वयं मैत्रीं शान्तिं च कामयामहे । एतद् युद्धं शान्तिप्रियेत्वरमागु हठावशिष्टं

वर्ते। विधिना प्रतिष्ठापित काञ्चीरशासन वनादन्वयिन् प्रयत्न
पाकिन्तान । न ह्येय विवेकिना पन्था ।" इत्यादि ।

१९६४ चिन्तादे राधाकृष्णो ह्मदेग इत्तरार्द्धदेग च मंत्रीमन्त्रेण गत ।
त्तिमननम्बर्षे च पूर्वयुरापस्य चतुरो देशानयामोत् ।

१९६३ चिन्तादन्व मे मासे राष्ट्रपतिनियोगानिवृत्ताञ्च महापुरपा
पद्माननगरे स्वीये मदने वमन् नवामना मरन्वतीमुपमान प्रवृत्तिमधुराणा
गीतदाहिता नशनेपमुखञ्चानुमवन् काल मुखेनानयत् ।

निवृत्तिकाले प्रतिदिन देशविदगमुहृदा प्राय सज्जति पत्रान्ध्रिगच्छन्
तेषामुत्तरादिनेखनय्यापूत निभृन्मेव कालमयवाहयत् ।

निवृत्ते पर म न वदपि राजकीयामु प्रवृत्तिष्वामानमयाजयत् । न
चान्यै पृष्टोर्जि नत्र स्वाभिप्रायमद्योनयत् । न ह्येतादनेष्वेतत् मुनभम् ।

विश्वव्यापनैर्नै विश्वविद्यालयै सम्मानोपाधिभिरतञ्जितोञ्च महा-
पण्डित मोन्कोविश्वविद्यालयस्य सम्मानितप्राध्यापकपदमुदाह । नैकेषु
विद्यामस्यानेषु च स्वमतिविम्व व्यानानादिमुखेन व्यननोत् । लेखकमपस्य
(PEN.) आध्यक्ष कुर्वाणश्च जागतिकाना लेखकाना नमगंमवाप्य
वानुच्चादगंयुक्तामु रचनानु प्रवर्तने पराया आनीत् ।

टेम्पलटोन सम्मानना ।

राधाकृष्णोद्दिनीयस्त्वत्त्वद्वष्टेति प्रथितमानीद्विस्वस्मिन् विश्व ।
प्रकाशितञ्च तज्जागतं प्रज्ञावद्भिर्बहुग कृतं तन्मम्मानं, नडिरकजयन्ना
प्रकाशितन महता स्मृतिप्रयेन च । अमेरिकादेशीय 'टेम्पलटोन' नामा कश्चिद्
घनाद्व्य प्रतिवर्षं धर्मतत्त्वप्रतिपादकेश्वन्यनमन्याद्वितीयस्य विदुष मम्मानाय
प्रभूत घन वर्षद्वयात्पूर्वमेवाकल्पयत् । नैकाभि प्रतिभातूगांभिविधाभि
धर्मतत्त्वप्रकाशकस्य विश्वविद्यालयनाम एव महाविदुषन्प्राप्ति मम्माव्यत ।
अष्टनक्षरस्यकप्रायञ्च तनुरस्कारधन सम्मानिताय महानुभावाय विनीयते ।

१९७५ धिस्ताब्दीयन्तत्पुस्तकार श्री राधाकृष्णाय समम्मान गमपित्तं ब्रामोत् ।
आसन्नमहाप्रस्थानस्यास्य भारतरत्नस्य सम्माननेय समेपा भारतीयाना
महाप्रीतिवराऽभवत् ।

महाप्रयाणम् ।

यमनियममरक्षितस्वास्थ्यस्य राधाकृष्णस्य शरीर मुदीर्घमविरतोद्यमाद्वा,
वयोभाराद्वा, सचरणवर्मानुष्ठानागन्तत्वाद्वा, व्याधिमकुपमामोदन्तिमवयं-
द्वयम् । तदा तदा विञ्चिदिव स्वास्थ्य लाभमानोऽपि न श्रमसाध्या प्रवृत्ति-
मङ्गीवर्तुमसहताय वरमयोगो । अन्तिमेषु दिनेषु विवर्धमानो रोगस्त रुणात्य-
शरणमकरोत् । सचिन्ता विपण्णाश्च पुत्रपुत्र्य सुहृदश्च दिवानिश सपर्या-
परास्तमावृणवन् । किन्तु हन्त ! १९७५ धिस्ताब्दम्याग्रैलमासपोडशदिने,
स्वसमवायात् विच्युतस्य प्रियसुहृदस्तस्य विरह चिरमसहमाना इव दिवोक-
सस्त प्रेमपाशैराकर्षयन्त स्व निवेश सवहुमानमनैषु । बृहस्पतिवत्पस्यास्य
भारतमातु पुत्रश्रेष्ठस्य चिरप्रस्थिति ज्ञात्वा प्रकम्पमिवान्वभवत् समग्र राष्ट्रम् ।
देशान्तरेष्वपि प्रज्ञावतामुदस्थात् परिदेवन हा ! हन्त ! गतो नो विश्ववन्धु-
दर्शिनिकशिरोमणिरिति ।

देवरहित मंदिरमिव निष्प्राण तत्कलेवर पुण्यमय्या शिविकायामुपस्थाप्य,
सेनाभटं राष्ट्रधेष्ठैश्च ससम्मानमुह्यमान चन्दनमयी चितामारोपित, भुसु-
ण्डिघोषै पूरितदिगन्तमग्निजिह्वाभिरालीढ यथायात पञ्चभूतानि निववृत्ते ।

राधाकृष्णस्य विचारविभवः ।

अर्थदृष्ट्या साधारणस्थितिमति परिवारे प्रसूतो राधाकृष्ण पुरुषार्थसहाय
एवोच्चै शिक्षामलभत । अर्थलाभायान्यान् तदा तदा पाठने प्रवृत्त स्वाध्य-
यनव्ययपर्याप्त धनमार्जत् । धिस्तसचालिताया शालायामधीयान धिस्तै
हिन्दुधर्मं क्रियमाणान्निर्मूलानसूयामूलान् वाऽऽक्षेपान् श्रावश्राव भृशमतपत् ।
सान् प्रतिकर्तुञ्च वृत्तसकल्यो बभूव । धर्मप्राणपितु पुत्र स स्वामिवरस्य

विवेकानन्दस्य हिन्दुधर्मंगोरवापादकैर्ब्याख्यानैर्विवृद्धस्वधर्माभिमान स्वधर्मस्य शुद्धमोजस्वि च रूप वेत्तु प्रकाशयितु च निरणयत् । हिन्दुधर्मग्रथान् तस्यैतिहासिक स्वरूपञ्च निपुण निरीक्ष्यात्मसात्कृत्य च स दृढममन्यत यद् “धर्मो उपास्यादिविषये च हिन्दुधर्मोऽनुपममौदार्यं भजति.-” इति ।

स्नातकवक्षा यावन्मुख्यविषयत्वेन स तत्त्वज्ञानमध्यंष्ट । तत्र पाश्चात्य-तत्त्वज्ञानमेवातिशयेनाध्याप्यते स्म । अनुस्तातकवर्गो तन भारतीयदर्शन-मुपविषयत्वेनाधीत किन्तु न स तत्पर्याप्तज्ञानायामन्यत । अत परीक्षा-सबधमन्तरैव तेन वेदान्तादिदर्शनानां मूलग्रन्था गभीरमवगाहिता येन ध्विस्ता-क्षेपान् यथावदुत्तरितु पायें । स हि प्राचीनतमग्रथावगाहनेन नि मज्ज्य बुबोध यद् “वार्तमानिको हिन्दुधर्मं , सत्यपि विचारविभववति महाग्रथराशी, न पर-धर्मप्रतीकाराय पर्याप्त वीर्यमाधत्ते । धर्मनाम्ना नैका क्षुल्लका न्दयाऽनु-स्त्रियन्ते, सारिष्ठा ओजस्विनश्चाशा नाद्रियन्ते । हिन्दुधर्मेण पुरस्कृता विशाला जीवनदृष्टि सकुचितं सामाजिकविधिनिषेधैराकुलीकृताऽऽस्ति । समाज-शरीरञ्च तेन रुग्णप्राय प्रशिथिलावयव परस्परबहेलनाकदंमक्लुपित, विनश्यत्सत्त्वञ्चोच्छ्वासति” । इति । एवमाकलय्य स ध्विस्तानामाक्षेपनिवृत्ति-पूर्वकं हिन्दुधर्मस्य तत्त्वदृष्टेश्च वास्तविकमनुपमञ्चादाय प्रकाशयितु बद्ध-कटिरभूत् । भारतीयविश्वविद्यालयेषु ‘दर्शन’ नाम्ना पाश्चात्यदर्शनानामेव प्रधानतयाऽध्यापन भवति, सारिष्ठोऽतिविपुलो बहुमुखश्च भारतीयो दर्शन-राशिरुपेक्ष्यत इत्यसंगताऽध्यापनव्यवस्थापि त भृश दुःखाकरानि स्म ।

अनुस्तातकपरीक्षार्थं (एम् ए) तन दर्शनविषयमाश्रित्य महानिबध्दो व्यरचि य दृष्ट्वा तस्याङ्गलदेशीयोऽध्यापक श्री ए जी होग एवमभणत् - “विचक्षणो राधाकृष्ण तत्त्वज्ञानस्य मूलभूता समस्या यथावदाकलय्य, सम्य-गवबुध्य च ता अतिनिपुण विशद च विमर्शितवान्, गभीरस्याप्यस्य विषयस्य तदीया प्रतिपत्ति नून विदुषोऽपि विस्मय जनयति । आङ्गलभाषापाटवञ्चास्य विलक्षणमेघावित्व प्रत्याययते” इति ।

राधाकृष्णो बहुशोऽभाषत .—“धर्मो हि मुक्तरूपेण विचारेण, धेय-
सपादकेषु कर्मसु, न्यायपूर्णाया समाजव्यवस्थायाञ्च माधीयसीमभिव्यक्ति
सपादयेत्” । इति ।

‘हिंदुजीवनदृष्टि’ इति विषयमाश्रित्य इंग्लेण्डदेशे कृतेषु ध्याख्यानेषु स
दृढ प्रत्यपादयत् “अद्यत्वे प्रकाशमानो हिंदुधर्म ऐतिहासिकी स्वरूपघटना
कुर्वन्नेवास्ते । न तदनुयायिनो विकासस्य विरामचिह्नं प्राप्तमित्यभिप्रयन्ति ।
भारतीया तत्त्वदृष्टि हि जीवनोत्कर्षं सततोद्यमसाध्य इति सम्मन्यते ।”

“ये हिन्दवो रुढिपरायणा सन्तो विकासशीला जीवनदृष्टिमुपलब्धयन्ति
नून ते सत्यस्वरूपं न यथावद् जानन्ति । सत्यानुभवंकतत्परा वयं पूर्वग्रहशून्या
उद्धाटितदृष्टयश्च भवेम ।”

“ईश्वरो न रुढिरूपोऽपि तु सत्यस्वरूप । बहुज्ञ दृष्टचर यत् कालान्तर
उपयुक्ता रुढयः कालान्तरे विकासविधातका निरर्थकाश्च सपद्यन्ते । विवेक-
चक्षुषाऽर्घशून्यान्भ्युपगमान् सुपरीक्ष्य, तेषां परित्यागप्रवणो हि समाज
स्वास्थ्यमातनोति” । इति ।

“हिंदुधर्मं सदोत्कर्षप्रवणो भवति । सदाचारेष्विव बुद्धिव्यपारेष्व-
प्यस्माभिः सदा जागरूकं पर्यवेक्षणपरंश्च भाव्यम् । प्राचीनव्यवस्थानामनु-
सरणं सदा विवेकविशुद्धमेव भवितुमर्हति” ।

“भौतिकविज्ञानं नूनं जीवनोपकारकं वर्तते । किन्तु तदुपयोक्तुमनतो
विशुद्धिं विना न तदुत्कर्षं श्रेयसे स्यात् । सदाचारदृष्ट्या प्राचीनजनादर्वा-
चीनो जनोऽपवर्षमेव प्रकाशयते । विज्ञानेन भौतिकया समृद्धौ प्रचयं गतायामपि
कोटिशो जना दीनदीना दुःखेन जीवनं निर्वहन्ति । अत्र मानवस्य भ्रातृभाव-
गुण्यता स्वार्थपरायणताञ्च निमित्तमुत्पश्याम ।”

“आर्थिकी समानताऽवश्यमभ्युपेया । किन्तु न तदेव केवलं पर्याप्तम् ।
आर्थिकी पर्याप्ततैव न मनुष्य “मनुष्य” विदधाति । मनुष्यस्य यथार्थं मनुष्यत्वं
तस्य दैवीगुणयो विराममात्रमव्यते । आत्मप्रकाशस्योपलब्धिमन्तरा न दैवी-

संपदुपचिनोति । प्रेम्ण सौहार्दस्य च विस्तर एव मानवचेतसो वास्तवम-
भ्युदय प्रमादञ्च तनुते । जगति न्यायस्य सदाचारस्य च विकास आध्यात्मिक-
सत्त्वस्य पुष्टि विना किलाकाशकुसुमायने । न च लोकेऽध्यात्मपरिशुद्धि विना
शान्तिः समुदेति ।”

वास्तविकोऽध्यात्मविकासः

“शरीरदाढ्यं बुद्धिप्रकर्षश्चाध्यात्मप्रकर्षादृते भयावहे भवत । अध्या-
त्मप्रकर्ष एव सस्कृतिसमुदयस्य मानदड । प्राकृतिक विज्ञान भौतिकी
बुद्धिरव न स्वतः पर्याप्ते । सदाचार-सन्निष्ठे सुतरामावश्यके । मनुष्येण
सनिश्चय युक्तकारिणा भाव्यम् । स्वयं प्रचीयमाना प्रकृतिरेव न श्रेय
साधयिष्यतीति न भ्रमितव्यम् । जडा हि प्रकृतिश्चेतनस्य मनुष्यस्य शुभोदकं
प्रवर्तनमपेक्षते । यमनियमसयतो मानव एव विज्ञानप्राप्त बल साधु प्रयुञ्जीत ।
तथा कुर्वश्च सस्कृतिशिखरमधिष्ठातु प्रभवति नान्यथा” ।

“हिन्दुतत्त्वबुद्धि खलु बुद्धिव्यापारमात्रेणाग्राह्य सत्य साक्षात्कर्तुमनारत
प्रवर्तते । तदर्थं च साऽऽध्यात्मिकी शुद्धिर्मानवार्वाभामनुते । तत्त्व तर्कमात्र-
ग्राह्यमिति न साऽभिप्रेति । परिशुद्धा बुद्धिरेव सत्यस्य पन्थानं दर्शयितुमलम् ।
अयमेवाभ्युपगमः । प्लेटो-सेटपोलप्रभृतिभिः पाश्चात्यचिन्तकैरप्याद्रियते ।”

“ईश्वरो नाम न निषेष्ट व्यापक वस्तु” । स हि अन्तर्यामी सन् जगत्
सर्गस्थितिसहाराणां प्रवर्तकः । न हि स कदाचिज्जगत् सृष्ट्वा विश्रान्ति
निद्रासुखं वानुभवति । स हि प्रनिक्षणं सर्जनशील एवास्ते । लौकिक्य
इतिहासघटना नूनं परमात्मनोऽभिव्यक्तेरवस्थाविशेषान् आवेदयन्ति । प्रकृति-
द्वाराऽऽत्मानं प्रकटयन्नेव परमात्मा विभिन्नाकारो विराजते” ।

“ईश्वरो नाम नास्माकं मनःकल्पनामात्रम् । स हि सचराचरस्याधार-
भूमिः” । इति ।

धर्मस्वरूपम्

“धर्मो हि न्याय्यव्यवहारे, सर्वसत्त्वकरणाया, सर्वसुखप्रवृत्तौ च प्रतिष्ठित । साधवो हि मानवाना परस्परप्रीतिसवर्धनशीला प्राणिन । न निष्क्रिया वाचपुत्तलिका । सर्वसुखभावनैव ताननारत प्रवर्तयते । न केवलमात्मबुद्ध्या, देहबुद्धयाऽपि साधव सर्वेषु समानभाव भजन्ति । सर्वप्राणिज्वात्मदृष्ट्या प्रवृत्तिमन्त सत्पुरुषमेव साधुमामनन्ति” ।

“भारतीया सन्तो न केवल प्रवचनपाठवेन, प्रज्ञाविभवेन वा, अपितु हृदयस्योदायैणाध्यात्मिकप्रकर्षेण च यशस्विनोऽभवन् । धर्मविप्रहाणा तेषामात्मदीप्तिरेव न शिरासि नमयति, चेतो हरति, भावोन्नति च दिशति” । इति ।

तत्त्वविद्याया प्रयोजनम्

“भौतिकलाभविषये निस्पृहा तत्त्वविद्यैवाध्यात्मस्वातन्त्र्यस्य परम साधनम् । सा हि मनुजमुच्चैरन्त स्थितिं गमयन्ती, परितः प्रवर्तमानाया परिस्थिते पारं च नयन्ती, जडस्य भौतिकजगतो बन्धनान्मोचयति । तत्त्वानुभवो हि, जडजगतो भोगैरप्राप्यस्यालौकिकानन्दस्यानुभवमुखेनात्मनो भगदास्य निवर्तयतेऽभौतिक आत्मप्रकाशे च प्रीतिं जनयति” ।

“लोके न वै किमपि निष्कारण निष्पद्यते । अन्तर्निगूढ वर्तमाना सस्कारा प्राक्तनकर्मजन्या वासनाश्च नो भौतिक सबध घटयन्ति । तुच्छत्वेन मता अपि जागतिकयो घटना अस्मज्जीवनेऽकल्प्य सस्कारमासञ्जयन्ति । नदाचिद् अनालोचितपूर्वं आध्यात्मिक सबध कञ्चित्प्रति नो निर्हेतुकी रति विरति वा जनयन्नालक्ष्यते । केपुचिद् दृष्टमात्रेषु नश्चित्त भक्तिसम्भूत द्रवति । नात्र हेतु पश्याम ” ।

“एतादृशीना रतीनामस्तीना वा हेतुरस्मद्बुद्धयनिवृद्धा वासना एव भविनुमर्हन्ति । न ह्यत्र बुद्धि प्रसरति । इति ।

जादृग्मन्देशीयो विश्वविख्यातस्मत्त्वचिन्तक 'बर्नाड रसेल' राधाकृष्णस्य परम सखा बभूव । स हि न परलाके नापि परमात्मनि विश्वमिति स्म । एकदा स राधाकृष्ण मम्मिनमपृच्छन् - "ईश्वराङ्गीकारा नाम मनुष्यस्य पुण्यायविमुखताया बीजम् । धर्मोऽपि मानवस्य परस्परप्रद्वेषहेतुरिति मानवे-
तिहाम प्रमाणयति । तत्त्वविचारस्य, एतादृश्या आम्निक्तायाश्च बन्नुता अहि-नकुनभावा जागति । मत्पथ्येव किमिति भवान् तत्त्वविचारमदमं धर्ममीश्वर वाञ्छकृदुदाहरति ?" इति । प्रमत्तवदना राधाकृष्णाऽपि ममयन्नेव प्रत्यभाषत -

"धर्मं, ईश्वरो वा मानवस्त्व परमश्रेयस साधने स्त । अनलोक धर्मा-
नुष्ठानमीश्वरास्या च नैकेषा जगदुपकारकाणा महापुरुषाणा प्रवृत्तिबीजमिति नूनमितिहास एव प्रमाणयति । कामत्रोघाद्यभिभूतो मानवो यदि धर्ममीश्वर वा पुरस्कृत्य स्वस्य दुर्वासना उपरामयितुं दुश्चरति तर्हि तत्तस्यापराध । न खलु धर्मो नापीश्वरस्तत्रापराध्यति । भुजङ्गपीत पयोऽपि विषभावमाप्नोति न तावता पयो विषहेतुरिति व्याहरेद् विचारवान् । सम्यगनुष्ठितो धर्मोऽ-
च्छद्मनोपासितश्च परमेश्वरो ध्यक्ते साधुभावस्य, जगतश्च श्रेयसोऽनुपम साधनमित्यवन्तु प्रज्ञाधनो भवान्"- इति ।

एव मयितविश्ववाद्मयस्य राधाकृष्णस्य कूनङ्कषा घीपणाऽप्रतिहन-
प्रमरा धर्मस्य तत्त्वस्य च निगूढ रहस्यमहर्निश प्रकाशयन्ती विद्यानन स्म विश्वम्मित्रपि विश्वे ।

पंडितः जवाहरलालः

आढ्यकूले समुत्पन्नो नानाविभवलालित ।
 दास्यदारिद्र्यनाशाय लोकानां सततोद्यत ॥
 कारावासादिदुःखानि भजन् धैर्येण वीर्यवान् ।
 जवाहरो महाभात्यो देशरत्नं विराजते ॥

अत्यौष्ण्यमतिशयं वा शरीरस्वास्थ्यं दूषयति । तथैव अतिदारिद्र्यं प्रवृष्टविभवस्य पापहर्त्रिं विनासिताञ्च परिपोष्य जनमन आबिलयत । उत्तमगैनीयमस्यास्यापवादो विरलविरलो दृश्यत । दृष्टञ्च स समाजस्य महते सौभाग्याय कल्पते ।

मोतीलालो महाविचक्षणो वाक्कीरमूर्धन्यश्चामीन् । प्रभूत धनमर्जनस्य
हे दुग्धमरित इव प्रवहन्त्य आसन् । १८८९ तमे द्दिमादौ, तत्रैव मामस्य
४ तारिकाया मोतीनानस्य रनिरूपा यथायंताम्नी पत्नी स्वरूपराणी पुत्ररत्न
लभूत । वैचक्षणेन यशमा विभवेन च प्रथितस्य मोतीनानस्य पुत्रलभ
उमग्रस्य प्रयागनगरस्य महोलवायाकल्पत । तूर्यध्वनिभि, तौरणोत्सारणै,
मिष्टान्नराशिभिररणेन चानन्दानिशयमभिव्यञ्जयन्तां नेहृदम्पती जनगण-
न्यामिनन्दनवर्यया भृग स्तपितावभूताम् । पुत्ररत्न चान्वयैत जवाहरेति
नाम्ना प्रथितमभूत् ।

नेहरूकुटुम्ब पूर्वं काश्मीरेष्ववासीन् । वर्षशतकद्वयात् पूर्वं विगीर्णप्राये
मुगलसाम्राज्ये फरसिज्जार्-नामा औरंगजबनयो जवाहरपूर्वज मस्तुनफारसी-
विद्वाम राजकौलसक्त देहलीनगर सत्रहुमानमनैपात् । यमुनानालिकोपकण्ठे
च तस्मै विस्तृता भूमि प्रामादञ्चोपायनीचकार । नालिकोपकण्ठमुपवसन
कौनकुटुम्बस्य 'नेहरू' इत्याख्या ममजायत । नालिका लोकभाषाया 'नेहर'
शब्देनोच्यते ।

जवाहरस्य प्रपितामहा लक्ष्मीनारायणो देहली परित्यज्य कञ्चित्काल
आग्राजनगरमुवाच । ततश्च गङ्गायमुनयो सगमशोभित तीर्थराज प्रयाग
गत्वा तमेवामनो वामभूमिमकरोत् । तत्पुन मेनानायक सम्राट्पञ्चशासन
मिपेदे । अल्प एव वयमि दिवगते तस्मिन् तज्ज्येष्ठमुने नदलाते कुटुम्बभार
सपतित । अल्प एव वयमि नदलाते च दिवगते कनिष्ठप्राता मोतीलालो
ज्येष्ठप्रातु परिवारस्य पोषण सत्प्य स्वीचकार । जवाहरपिता स मोतीलालो
वाक्कीरविद्यावैचक्षणेन विपुलधनराशिमर्जन् महाराज इव विभववनामधेसरो
वभूव । पार्वतीव पनिप्राणा मोगीन्यमूर्तिर्माता स्वरूपराणी धर्मधना, आंदाय-
विग्रहेवासीत् । धर्मनिरपेक्षस्य प्रनापदन पितु प्रभावानिशयाञ्, जवाहरो
धर्मभावनागून्य 'धर्मस्तु स्त्रीणामेवोपास्य' इति विनर्कशोल आसीत् । तस्य
जन्मदिनमतिविभवेन मममान्यत । तदा धान्येन त तोलयित्वा दीनेभ्यस्तद-
धान्य व्यतीर्यत । त्रयोदशहायनस्य जवाहरस्योपनयनविधिर्यथाशास्त्रमन्व-

पठायत । वमनीयावृत्तेर्मुण्डितशिरमश्च तस्य रूपं तदा सुमस्त्वनस्वर्णवर्णस्यैव
दर्शनीयमासीच्चक्षुष्मताम् । वीशेषवस्त्रावृतदेहं स्वधन्यस्तदण्डं, वत्स्रुत
भिक्षापात्रश्च स वामनरूपिणो विष्णोः सुप्रभामावहत् ।

विद्यार्जनम्

धनाढ्यो मोतीलाल सुतस्य बालान्तरं सह सामान्यशालायामध्ययनं
नारोचयत । स हि गृह एवाङ्ग्लदेशीयं शिक्षकंस्तस्य शिक्षामायोजयत् ।
किन्तु शिशोर्जवाहरस्य भवनाप्रवणं चेतो वत्सलया मात्रैव सरसतामापद्यत ।
सा हितं क्रोडे निवेश्य रामायण-महाभारतकथा, प्राचीनानां शूराणां सतीनाञ्च
चरित्राण्यश्रावयत् । येन धर्मशिक्षा यथावदप्राप्यापि जवाहरः प्राचीन-
संस्कारानात्मसादकरोत् । तथापि धर्मप्राणायामं सीतासावित्रीकल्पायाम् स्व-
रूपराण्यां तरुणे जवाहरे नाधिकं प्रभावः । यतो हि, विवर्धमाने वयसि, स
पितृप्रभावाच्छत्रो धर्मानुसरणं नूनं स्त्रीणामेव व्यापार इति कलयति स्म ।

पितेव पुत्रो जवाहरोऽपि हयारोहणोत्सुक आसीद् । अश्वप्रियेण पित्रा
एकदा नवीनतया क्रीते जात्ये हये, तमारोढुमना जवाहरः पित्राननुमतोऽपि
किङ्करमनादृत्याश्वमारुह्य सुदूरं गतवान् । पर्वतकायो वातरथश्च स उत्प्लवन्
जवाहरं निक्षिप्य गृहं प्रत्यागतः । तथाभूतं तं दृष्ट्वा, जवाहरञ्चैकाकिनः
तमारुह्य गतं श्रुत्वा सपरिवारस्तातः सुतं मृगयितुमधावत् । अनधिकत्रणं
स्वयमागच्छन्तं च पुत्रं परिपश्य, तं गाढमाश्लिष्य हर्षाश्रुभिः स्नपयामास ।

एकादशवर्षीये जवाहरे सोदरा विजयास्तक्ष्मी ततश्च नैर्बर्षेरेपरा
कृष्णेति भगिनीद्वयं विलम्बेनाजायत । ते दृष्ट्वा एकाकिनोऽस्य भगिनीरूपं
क्रीडनकमवाप्य महान् प्रमोदोऽजायत ।

विदेशवासः

मोतीलालः पाश्चात्यसंस्कृतिरञ्जितः सन् पुत्रमपि तादृशं दिदृक्षुः
तयोदशवर्षस्वमेव तमाङ्ग्लदेशं प्रेषयामास । तत्र चातिप्रसिद्धे हेरोनान्ति-

विद्यान्वे मोक्षयताय निवेक्षित । पाठयविपनेषु नामान्यप्रजोऽपि जवाहर इतर-
विपनाध्ययनमट्टं रासीत् । येन राष्ट्रान्तरागामपि राजकीयप्रवृत्तिविज्ञान-
मन्त्रिभ्यान् तत्रातिगते स्म । १९१० क्रिस्ताब्दे केम्ब्रिज विद्यापीठस्य बी ए
परीक्षामूर्त्तार्थं स 'बेरिस्टर' पदवीलामापोसाकृतम् । तेषु दिनेषु प्रकृतिराम-
पोरक दृष्टमना सो दग्गनीय नोर्वेदेन जगाम । निखिल दिन पर्वतपर्यटनेनानि-
बाह्य श्रान्तगरीरो जवाहर निवाननिकटस्य हिमश्रान्त प्रस्रवा न्नानु प्रविवेग ।
संयेन जडोभूतदेहो विवगामा च स प्रवाहप्रवाहितो जलवेगेन मुद्गर नीयमानः ।
कषञ्चिन्मित्रेण पादे गृहीत्वा मरक्षित । माहर्गकमनिरय तदा क्षणादेव प्रकृति
प्रपदे । भूयोऽपि स नैकान्यसागरणानि साहमानि चकार । एव बहुग स
रात्रावेकाक्येव लदननारे मुद्गर पद्भ्यामेव पर्यटति स्म ।

स्वदेशागमनम्

सप्त हायनानि विदेगेष्वनिबाह्य वत्नां मे प्रत्यागच्छतीति ज्ञात्वा मातु
हृदय हर्षम्यातिवेलामस्पृशत् । "एतत् मे पुत्राय रोचते, स हि स्वप्रकोष्ठ-
मेतादृश विभूषित रोचयते । तस्यैतानि भक्ष्याणि बहुमतानि" । टवेनादि-
हर्षोद्गारं सा स्व गृहजनारब्ध बहुदिनानि कार्यस्यग्राह्यकरोन् । तदागमन-
दिने तु ब्राह्म एव मूर्त्तौ स्नात्वा देवानभ्यर्च्य, गृहमन्त्रं हि विविधरत्नै रञ्ज-
यित्वा, तारणान्यावध्य, द्वारदललोचना च विम्बनान्दवृत्ताग्रनिष्ठम् । हयो-
त्तमाभ्यामाकृष्यमाणे रथे च गृहाङ्गणे म्यनिमापते नवो त प्रत्यगावन् ।
ततश्च कामकमनीय कोमलगात्र चञ्चलगति तरामवनरत्न दृष्ट्वा नवो
तमाकृष्यन् । स हि पितरौ प्रणम्य, अनुजा विजयलक्ष्मी पृष्ठे प्रताड्य, अदृष्ट-
पूर्वा कृष्णामाचुम्ब्य, परिचिनाश्च महाम शिरो नमयित्वा नभाब्ज, परिजनान्
हृन्मनुष्यं कुशलवार्तामापृच्छ्य, मुचिरात् विवृतद्वारलयेन सोऽनुक प्रतीप्त-
मागमिव प्रमाद प्राविशत् ।

अयं गृहजनै सुहृद्भिश्च साय विस्मम्भकथाभि कनिचिद् दिनानि मुखेनाति-
बाह्य स वाक्कीलकर्मणि प्रवृत्तोऽभवत् । वाक्कीलवरेष्वस्य पितु पुत्र इति

न तेन तत्र कार्यमन्वेष्टव्यमासीत् । पितॄन्वै स्वयं स्वस्य लघूनि वार्याणि तस्मै
निरदिश्यन्त । बहुश स बुद्धिविभवेन प्रहृष्टमतिमपि पितरं व्यम्नापयन् ।
किन्तु तस्मिन् कर्मणि न मुदीर्यं जवाहरमनोरज्यत ।

करुणाधनो जवाहरः

मनःखेदं शमयितुं स एकदा मित्रैरावारितः मृगयार्थं जगाम । बाल्यादेव
प्राणिमात्रप्रेमिणस्तस्य जीवहिंसाया न चेतः प्राप्तम् । अप्यापि विनोदमात्र-
मेतदिति मत्वा वने मित्रैः सह सभृशुण्डिवंध्राम् । तत्र च प्रमादादेव जातेन
गुलिवाप्रहारेण भल्लुकः एको विद्धोऽभवत् । तदाक्रोशं धृत्वा मथितमना
स तमुपाधावत् । किन्तु तद्गमनात् पूर्वमेव तपस्वी स भल्लुको हत्यादुःख-
माख्यातुमिव स्रष्टारमुपजगाम । अन्यदापि एवमेव प्रमादादसौ हरिणवध-
हेतुर्वभूव । कोमलाङ्गस्य विस्फारिताद्रंनेत्रस्य तस्य वधात्परं सविद्वचेना
करुणाधनः स न कदापि मृगयार्थमगच्छत् । न चास्त्रसंग्रहमप्यकरोत् ।

एकदा दुर्भिक्षपीडितायं जनतायं साहाय्यधनं याचितुं केचन युवानो घनवृद्ध-
मोतीलालमुपासयन् । तेषां कोलाहलेन क्रुद्धो मोतीलालस्तान् विद्राययितुं
द्वा स्वमादिशत् । तदैव तत्रैव स्थित्वा कलकलायमानान् तानकस्मात्तन्नागतो
जवाहरो ददर्श । कश्म इति द्वा स्वपृष्ट्वा तेन च यथार्थं प्रबोधितः स तान्
सस्नेहं स्वप्रकोष्ठं निनाय । तत्र भोजनं पानीयञ्च तेष्य साग्रहं प्रदाप्य,
एकाधिकशतं रूप्यकाणां सहर्षं व्यतनोत् । स प्रसन्नाश्च तान् सबहुमानं
व्यसर्जयत् । दीनानां दुःखवार्तां श्रुत्वा भृशं दुःखात् दीनबन्धो तस्य चेतः ।

राजकीयस्थितिः

तदा भारतस्य राजकीयस्थितिर्विसफुल्लाऽवतंत । उद्दाम-विनीतेति-
सपद्वये विभक्ताऽमूद् राष्ट्रिया महासभा । उद्दामानामग्रणीस्तिलकः, विनीता-
नाञ्च मोतीलालप्रभृतयः । जवाहरः पितृपथमनुसरन्नपि न विनीतमते समा-
हितमना आसीत् । महात्मा गांधिनं तावत्कालं यावत् राष्ट्राग्रणीपदं प्राप । राजं

कीयेष्वपि कर्मसु धर्मस्थेश्वरस्य मदाचाराणाञ्च प्राधान्यं पुरस्कृतं गांधी-
 कार्यपद्धतिरपि न तदानीमरोचत जवाहराय । ततः मायमनमग्निर्विरोधा-
 यामृतमरुतगरे सम्मिलिते महति जनमम्मर्दे निर्दयं गुनिकावृष्टिमाननोदा-
 दृश्यं शामनम् । तेन च तत्र चतुश्चतस्रः कुर्यात् यममदनं प्रापिता । शासन-
 स्थिता नृशसता परिपश्य गांधीमोतीलालप्रभृतयः तद् भूशमनिन्दन् । किन्तु
 कथं शमनप्रतिकारं कर्तव्यं इत्यत्र गांधीरेव प्रमाणमिति दृष्ट्वा,
 गांधीरेव निर्भीकं शमनप्रतीकारां योजनं निभात्य, मोतीलाल इव साहसप्रियो
 जवाहरोऽपि तच्छिष्यतां स्वीचकार । भारतपारतन्त्र्यमेव सर्वानर्थवीजमिति
 अमृतं प्रतिपादनपरो महात्मा नेहरुश्चेतोऽप्यस्वान्तोऽप्य इव आचक्षते ।
 स हि गांधी प्रथमपरिचय एवानुभूतं तत्प्रभावविशेषमेव निरूपयति — “गांधी-
 रतिनम्रोऽपि वञ्चदृढं प्रातीयत । तस्य भाषार्जवयुक्ताऽभिप्राया हृदयादेवोद्-
 गताऽभवत् । तद्वाणी प्रतिपदं प्रामाणिकतां प्रत्यापयति स्म । नूनं तस्य मृदुनी
 अगाधे च नेत्रे राष्ट्रभक्तेः पूरमिवास्त्रावयताम् । धैर्यमूर्तिः स देशवामिनो
 दीर्घमर्षायानुपमत्यागाय च मनाहयितुं प्राचोदयत्” । स एव निजगाद —
 “बलान्मत्ताद् विदेशशामनान् स्वातन्त्र्यमाच्छेत्तुं सर्वममर्षणायोद्युक्ता भवन्तु
 भारतीया । अहिंसैकत्रना अपि न वयं शमकं शमनमद्गतीकुर्मः इति घोषयन्
 कषाधानान् यष्टिप्रहाराश्च महामं महेमहि । मा यदि भवन्तो नेतारः मन्यन्ते
 मद्गतिं पन्था सर्वयानुमन्तव्यः । यदि मा नेतृकर्मण्ययुक्तं पश्यन्ति अशनी-
 योऽहं नेतृपदान् शूलं वाऽऽरोपणीयः । किन्तु यावदहं सूत्रधारस्मावन् मन्त्रित-
 नियमनमवश्यमद्गतीकर्तव्यम्” । एवमादि भगित्वा, मोक्षहकार्यं घोषया-
 मानः । इति । तदनु सत्यपि नैकशो मनवैरुक्ष्ये, नेहरु आस्वातन्त्र्यनाम
 गांधीमेव गुरुमव्ययत् ।

१९१६ ख्रिस्ताब्दे जवाहरस्यातीव मुरूपया, मृदुत्या अपि तेजस्विन्या
 कमलाख्याया कन्यया सह विवाहविधिं विमवात्विनेनात्माहनं निरवर्तनं ।
 कमला स्वातन्त्र्यप्रिया, अतः पतिपरायणापि पन्था नैकशः मधुरं मवाप । अपापि
 श्रीनिमनोऽन्तर्धर्मोऽन्तिभेदप्रयुक्तं कन्यो न चिरायवर्तनं ।

यातनापरंपरा

१९२१ ख्रिस्ताब्दे नागपुरनगरे सवृत्ते महासभाधिवेशने गांधिप्रेरित सत्याग्रहप्रस्ताव पारितोऽभूद् । “ब्रिटिशशासनमत्याचारभूयिष्ठम् । समग्रोऽपि देशस्तेन महाकाराग रता नीत । अतस्तस्याहिंसक प्रतीकार एव न कर्तव्यम्” । इति महासभादेश श्रावयितुं ग्रामग्राम भ्रमन्तो देशभक्ता श्रममविगणय्य त घोषयन्ति स्म । जवाहरस्तु यूनामग्रणी सन् बाल्येव वेगेन ग्रामेषु सञ्चरन्, शासनविद्रोहमुपादिशत् । अथ च आङ्ग्लयुवराजस्य प्रयागामनसमये, न तत्सत्कारोऽपि तु कृष्णध्वजैरवमाननैव कर्तव्येत्युपदिशन्तां मोतीलालजवाहरौ राजद्रोहाभियोगेन पञ्चासभोग्य कारागारं प्रापितां । इदप्रथमतया प्राप्तमिमं कारावास सहासमङ्गीचकार सेवाधनो जवाहर । गृहीतमुक्तश्च स पुनरपि वृषकानां शासनेन त्रियमाणस्य दमनस्य शोषणस्य च प्रतिकाराय ग्रामेग्रामे भाषणानि कुर्वन् शासनेनाऽभियुक्त आसीत् । अधिकरणस्थलं नीतोऽसौ नात्मव्रणाय प्रावर्तत । स हि प्राङ्ग्विवाकमेवमभणत् —“अस्माकं शस्त्राणि प्रेम-त्यागमयानि विद्यन्ते । वयं किल स्वान्त्याय युध्याम । न वयं कस्यापि राष्ट्रस्यानिष्टं कामयामहे न च कमपि शासितुमभिलषाम । अन्य इव वयमपि स्वायत्तशासना स्वाभ्युदयप्रवणाश्च भवेमेति नोऽप्यवसाय” । पुनश्च मोञ्जादौत् —“भारतमातु स्वातन्त्र्याय प्रवर्तमानोऽहमात्मानं भाग्यवन्तं वनये । महात्मनो गांधेरनुयायित्व हि मे तद्भाग्यं द्विगुणीकरोति । स्वस्य शुभभावनासिद्धयर्थं प्राणपरित्यागोऽपि नूनं मनुजजीवनं सफलमिति”—इत्यादि । एतद्विषयस्त्रिगुणदर्पणो जवाहरो जगद ।

तस्य गृहे विग्रहवती सप्तमीविरराज । विभवभूमिष्ठे गृहे विलासतामसौ अनायासं गुरुभाऽभूद् । गुरुणा प्रीतिमती च भार्या, वत्सना माता, स्निग्धे स्वगारो, अनुकूल परिजन, एव भोगगुरुभे सर्वस्मन्नप्यस्मिन् वर्तमानेऽपि देशदायकविभो भावप्रिया जवाहरो देशमुख्यं पुनरपि वर्षद्वयभोग्यं कारावागं वारयामाग ।

एकदा मद्य एव कारामुक्त जवाहर ग्रीनबुडास्य प्रयागमुख्यप्राड्विवाक
 मन्नेहमाजुहाव । मधुमापी म हि नैकाभिर्विग्रामिन्त भूरि प्रगजम् ।
 'आद्रस्यशामन वस्तुतो भारतश्रेय कामयते । विधानस्य नवनिर्माणेन च
 देशस्याभ्युदय चिकीर्षन्ति । एतादृशे देशहितकर्मणि तद्धि भवादृशा प्रज्ञावता
 साह्य काक्षते । अतो शामनविरोप्रमार्गं परिहाय शामनमहाया भवतु भवान्'-
 इति च निवेदयामास । पुनश्च स्मिनमुख म नेहरु लाभयतिवामभन् -
 'चिद् भवान् प्रस्तावमिममभ्युपगच्छति राजप्रतिनिधौ (वार्डमरासस्य)
 मन्त्रिष्वन्वयमो भविष्यति । स्वदेशधेयश्च घटयितुं शक्यति' इति । श्रुत्वा-
 तन्पुरुषपंभो जवाहरोऽभाषत - "नैव मन्त्रिपदनामेन मा वञ्चयितुमर्हन्ति भवान् ।
 शामन स्वस्य स्थितिं द्रष्टयितुमेव विधाननिर्माणस्य जान विन्मारयति । न
 मा तज्ज्ञापयति द्रश्यन्ति भवान्" । इति । उत्तरमिदं श्रुत्वा स्तब्धीभूत स
 प्राड्विवाको (न्यायाधीश) यथागतं प्रतिनिवृत्त । भारतशामनेन जवाहर-
 मनुनीय स्वपक्षपातिन विधानुमेव म प्रेषित इत्यवागच्छद् जवाहर परवान् ।

नगरपालिकाध्यक्षः

प्रयागनगरपालिकाया प्रमुखमभ्यन्वेन निर्वाचितो जवाहर नव लोका-
 भ्युदयाय नागरिकव्यवस्था चार मपादयितुं भूरि प्रायतन । न हि शामनकृता-
 नवरोगान् अविगमय्यानेकान् दुर्वृत्तान्प्रकारिणोऽर्थचन्द्रं दत्वाऽधिकार-
 प्रदानकरोत् । तस्य लोकप्रियता कार्यदक्षता च विभाज्य मनस्तेन शामनेन
 बह्व प्रत्यवाया समुपम्यापिता । तं किञ्च म विवशीभूय वपंदयात्वर
 तन्यद तयाज ।

कारावासक्लेशः

पञ्चायतप्रदेशे नाम्नातामक देशिकराज्यमवर्तत । तद्रूपा राष्ट्रमस्त इति
 त विम्याप्याद्रस्यप्रतिनिधिनिवेगित । एतदमहमाता तवत्या प्रजा मया-
 ग्रहराजभवन् । प्रजाप्रतीकारं द्रष्टुं निमन्त्रितो जवाहरमन्त्रिभूमि मृगश्रेव

सैनिकगृहीतो मलीमसेऽनेकजन्तुसेविते च वारागृहे निवेशित । न्यायानय नीतश्च स प्राड्विवाक् स्वस्य दोषपत्र ययाच । किन्तु विधिभूयै तत्र न्यायगारे न कोऽपि नियमविधिरन्वष्टीयत । 'भवतोऽत्र प्रवेश एवापराध' इत्युक्त्वा स पुन कारा प्रेषित । तत्रत्य नियमान्ध्य पश्यन् जवाहरो व्याकुलचेता अपि ओषधिरुद्धवीर्यं पन्नग इव दुःखेन पञ्चदश दिनान्यगमयत् । तत्र वास-स्थान मलिनमलिन भोजनञ्च पशुभिरयग्राह्यमिति रोमाश्रान्त समजनि । तादृश त श्रुत्वा तज्जनक तूर्णं तद्वागत , तञ्च मोचयित्वा गृहं निनाय । मुकुमारशरीरस्य जवाहरस्य जन्तुभिः क्षुधया मनस्तापेन च क्लिष्ट काय तदनु चिरेणैव स्वास्थ्यमाप ।

सहित्यरचना

भूयोभूय कारावास प्रपन्नो जवाहर एकदा दीर्घकालीन कारावासमनु-भवितुं देहरादूनकराया निवेशित । तत्र स्थितेन तेन मनः सतापमुपगमयितुम्, अदम्यामुच्छ्वलच्छवितञ्चोपयुक्ते कर्मणि योजयितुं, प्रियपुत्र्यै इन्दिरायै रोचकशैल्या निपुण निरूपितो भारतेतिहासः पत्रपरपण्या प्रेषित । ततश्च समयान्तरे स्वस्यात्मकथा विरचिता या भारतीयनवोत्थानस्य स्वरूपं साधु परिचाययति, विविधानां महारूपाणाञ्च स्वभावविशेषं श्लिष्टतया निरूपयति । आङ्ग्लभाषायामसाधारणं प्रभुत्व, विषयान्तरङ्गप्रवेशसामर्थ्यं, हृदयङ्गमा निरूपणशैली कल्पनाप्रौढिश्चेत्यादयो रचनागुणा अस्य कृतिषु प्रचुरवर्तमानाः सहृदयचेतासि निपुणमावर्जयन्ति ।

द्वितीये जागतिके युद्धे विजृम्भमाणे वेचनं मुभावप्रभृतयो नेतारः ब्रिटिश-शत्रुभिः सधायाङ्ग्लेभ्यः स्वातन्त्र्यमाच्छेत्तुमैच्छन् । किन्तु विपरीतकारिभिरु-जर्मेन-जापान-इटालिदेशैः सधानमयुक्तं मन्वानो महात्मा गांधि नैतदुचितं मपश्यत् । आङ्ग्लैर्यदि तत्सधान्तर्गतं स्वातन्त्र्यमनुमन्येत तदपि नो बहुमतं स्यादिति च तेन विज्ञापितम् । किन्तु मुभावमुख्यैरन्यैर्महासभाकर्णधारैर्नैत-दङ्गीकृतम् । एतेन महासभयाऽनादृतमाङ्ग्लशासनं रुष्टमासीद् । मुस्लिमलिग-

नेतार कुटिलमतिं सिन्धुमहाशय च प्रोत्साह्य तन्मुखेन भारतस्य हिन्दु-मुस्लिम-भूभागौ कल्पनीयाविति विषयं तेन पुरस्कृत । अस्य चाङ्गोकारो न कदापि महामासम्मत इति तन्नेतारो सडिण्डिममनेकशोऽप्रययन् । अनेन विवादेनाङ्गला भारत स्वान्त्र्यवञ्चित चिकीर्षन्तीति परिभाष्य, गाधिमहात्मना पूर्वं व्यक्तिशः सत्याग्रह आद्रियत । दिनोबा भावे चास्याग्रदूतोऽकारि । तृतीयश्च नेहरूमहाशय । स हि प्रयागनगरे युद्धविरोधं कुर्वाणो गृहीत कारगारे च निक्षिप्त । ततः पुनश्च राजकीयचर्चाभिषेणाचिरादेव स विसृष्ट ।

अन्तिमसंघर्षः

स्टेफर्ड क्रिप्स नाम्न वस्यचित् भारतमित्रत्वेन मतस्याङ्गलस्य प्रामुख्ये समितिरेका प्रेषिता ब्रिटिशशासनेन । तया पुनरत्रत्यैर्न्यायिकं सह सम्मन्त्र्य, भारतसाह्यमधिगन्तव्यं महायुद्ध इत्यासीदभ्युपगम । किन्तु भारतविभागाग्रहिणा मुस्लिमनेत्रा तस्योद्योगो विफलता नीत । मुस्लिमसङ्घस्य विरोधं पुरस्कृत्य धूर्तशिरोमणय आङ्गला भारताय स्वातन्त्र्यदानं नेच्छन्ति-इति विभाव्य, 'कार्यं साधयेद् देहं वा पातयेद्' इति दृढमत्या महासभया चरमसंघर्षमभिलक्ष्य महदधिवेशनमाकारित मुवापुर्याम् । गोबलिपाटैकं मैदानाभिधे (अद्य अगस्त नान्तिमैदानाभिधे) विशाल उद्याने, विस्तृते मण्डपे, भारतस्यात्मभूतानि राष्ट्रसेवैकत्रतानि नररत्नानि सममिलन् । अस्याधिवेशनस्य निगंयान् सकुतूहलं प्रतीक्षन्ते स्म जागतिका जनाः । महात्मगाधेनेतृभावे पूर्णस्वातन्त्र्यमेव पणो नो युद्धसाह्यस्येति प्रस्तावः सात्ताह सजयघोषः च पारितः । १९४२ ध्विस्ताब्दस्यागस्तमासस्याष्टमे दिने प्रस्तावे पारितमात्रे, तन्मध्यरात्रि एव सर्वे सम्मिलिता महासभानायका गृहीता शासनेन, विविधानुकारानु च सन्निरुद्धाः । न केवलं मुवामुर्यामपि तु समग्रे देशे, ग्रामेषु, नगरेषु च वर्तमाना सर्वे राष्ट्रभक्ता निगूह्य कारागारेषु निवेशिताः । वपंत्रयव्यापिनि अस्मिन् कारागृहवासे जवाहरेण 'भारतगवेषणा' (Discovery of India) इति भारतस्य सांस्कृतिक, राजकीय, प्राकृतिक च

विशेष गर्भीकुर्वन् महावायो ग्रथो विरचित । प्रकाशितमात्र एव यस्मिन्
लक्षशो ग्रथा सर्वदेशेष्वहमहमिकयाऽक्रियन्त ।

ततश्च महाप्रज्ञ विजयिनमपि रुद्धिदास चंचिल तत्पक्ष च पराजित्य
श्रमिकपक्ष शासकोभूदाङ्गलदेशे ।

तस्य प्रधानमन्त्री एटलो महोदयो भारत।य स्वातन्त्र दातव्यमित्यभिप्रायेण
भारतीयराजकीयपक्षं सह सम्मन्त्रणाय राजप्रतिनिधिमादिदेश । तदनुसारं
हिन्दुस्थान-पाकिस्तानेति विभज्य द्विधा भूखण्डेस्मिन् स्वातन्त्र्य प्रवर्ततामिति
शासननिश्चयो जातः । तदङ्गीकारे, स्वाभिप्रेता भारताखण्डता नश्येद्,
अनङ्गीकारे च दास्यानुवृत्तिरित्युभयतो पाशाखण्डं पश्यद्भिर्महासभानेतृभि-
र्गान्धिमहात्मनो विरोधमविगणय्यापि भारतविभागोऽङ्गीकृतः । तत्र च पुनः
स्वतन्त्रभारतस्य मुख्यामात्यपदमापादितो जवाहर । अयं किल चिरात्
स्वातन्त्र्यस्वप्नद्रष्टा स्वतन्त्रे भारते सामाजिकीमार्थिकी राजकीयाञ्चोन्नति-
मुद्भावयितुं द्रढमकल्प आसीत् ।

जातिसंघर्षो हिंसाताण्डवञ्च

चिरादनेकेषामुद्भटानां राष्ट्रभक्तानां बलिदानेन स्वातन्त्र्यलाभो जातः
इति नूनमुत्साहमप्यनन्दस्य च परा वाष्टामस्पृशद् भारतीया जनता । विभक्ते
भारते उभयभागयार्जनता शासने च मिथः सख्येन प्रवर्तिष्यन्ते स्वा स्वामुन्नतिं
च विधातुं कृताध्यवसाया स्युरिति मतमासीज्जवाहरादिभिर्नेतृभिः । विन्दु-
हन्तः । तस्यैव स्वराज्ये पाकिस्तानगता मुस्लिमास्तत्रत्याना हिन्दूसिख्याना-
मुन्मूलनार्थं प्रवर्तन्तः । तत्र हि पितृपुत्रस्य तु शिशवः पाषाणेष्व्यासरोदय-
मारिता, मुखयाऽग्रहता, निशम्या जनाः शस्त्रमासृता, गृहाः प्रग्वानिता,
एवञ्चानेकेष्वर्णनीया पाषाणानामप्यधुविमाचका क्रूरक्रूरा अध्याचारा
अनुष्ठिता । पाकिस्तानान् बर्षाञ्चित्पनाय्यागता हिन्दूगिक्याना बहण-
वरणा बध्ना धुत्वा जानकेरवबो मन्युमन्तोऽयस्या हिन्दुगिक्या धैरेण परिष्मान-

मनमौ नष्टविवेकाश्च सन्तोऽत्र वसन्तु मुसलमानेषु क्रूरकर्माणि सवृत्ता ।
 भारते वर्षे सर्वधर्मोपाणा समानोऽधिकार इति कृतसकल्पेऽपि शासन एतत्प्र-
 निकारकार्यमनिकठिनमभवत् । चिरात् सर्वधर्मसमभाव शिक्षिता उदार-
 चेतसोऽपि हिंदव प्रतिदिन पाकिस्तानपशुकर्माणि श्रावश्राव भारतशासनस्य
 मुस्लिमप्रीतिमनिन्दन् । सत्यपि तादृश्या विषमाया स्थितौ नरशार्दूलसरदार-
 पटेनसहाया जवाहर कथञ्चिद् भारत शान्तिरक्षामातनोत् । जवाहरे-
 र्जननसाधारणी लोकप्रीतिरेव तदा जवाहरस्य नेतृत्वरक्षायै अलमभूत् ।
 पाकिस्ताने हिंदूसिखद्वाना करुण वदन भवतीति श्रुत्वा व्यग्रचेना जवाहर
 आत्मरक्षामविगणय्य तत्र स्वयं गतः । तत्रत्यप्रधानमन्त्रिण सहृदत्वा सहार-
 भूमिं च गत्वा यथाशक्य हिंदूसिखद्वान् ररक्ष, तेषां भारतागमनव्यवस्थाञ्च
 समपादयत् ।

अत्रैव भारतव्रतिभिः जवाहरसरदारप्रभृतिभिः कथं भारतविभागाजुमत
 इति बहूना विचिकित्सा भवति । अत्रेदमवधेयम्—स्वातन्त्र्यप्राप्तं पूर्ववर्षे
 महासभा-मुस्लिमसंघयोः संयुक्तं प्रायोगिकं मन्त्रिमण्डलमारब्धम् । तत्र
 मुस्लिमप्रतिनिधिभिः शासनकर्मणि प्रतिपदं प्रत्यवाया उपास्थाप्यन्तः । येन,
 प्रजोत्कर्षस्य कार्यं सर्वथाऽवरुद्धमासीत् । इयमेव स्थितिः सर्वदाजुवर्तते चेद्
 गतिरोधः स्यात्, प्रजाभ्युदयसकल्याणं स्वप्नायमाना स्युरिति च सभाध्य-
 उपायान्तरमपश्यन्तो विवशा महासभानेतारा भारतविभाजनमङ्गीकृतवन्तः
 इति । अन्यच्च, भारतनेतृभिर्मतमभूद्यद् लग्ने स्वीयेऽभिमतं शासने, पाकि-
 स्तानशासका प्रजाश्च स्वाभ्युदयकर्मणि निरता सन्ता जनिप्रद्वेषं विस्मरेयुः,
 अभ्युत्थितमपि तमुपशमयेयुः । पाकिस्तानस्रष्टा सिन्ना भूयाभूयस्तत्तथाव्यापयतः ।
 तस्मिन् श्रद्धावन्तो ऋजुमतयो महात्मनः शिष्या नूनं प्रतारिता बभूवुः ।

धर्मभेदनाथित्यं परस्परं घ्नन्तु पान्क्तिपु नितरां चुकोप जवाहरः । एवदा
 देहलीनगर्यां सञ्चरन् स प्रधानमन्त्री रक्तेक्षणमुद्यतखड्गं सिद्धं यवनमेकं
 प्रहर्तुं कामपश्यत् । तेषांभूते तस्मिन् दृष्टमात्रं एव जवाहरो बाह्यादुत्प्लुत्य,
 तस्य हस्तात् खड्गमाच्छिद्य, तं शोधकमिन्कण्ठरवेणोपानयन् । तयैवान्यदा

मुस्लिमस्यान्यस्य पर्णि दग्धमुद्यत जनगण निवारयामास । स न कदापि स्वदेहसुरक्षाविचारेण वर्तव्यान् न्यवर्तत ।

विश्वनेता जवाहर.

द्वितीयविश्वयुद्धात्पर विश्वराष्ट्राणि साम्यवादिना तद्विरोधिनाञ्च दलद्वये विभक्तान्यासन् । परस्परप्रद्विषतो तयो कदा नु सघर्षो जगद्दिनाशाय परिणमेदिति भीतभीतमिवाभवज्जनमत । अण्वस्त्रसज्जाना समानबलाना राष्ट्राणा सघर्षकण्टक उन्मूलनीय इति शुभाशयेन पङ्क्तिवरो नेहरूपक्षपातिना राष्ट्राणा समूह सघटयितुमुचितमपश्यत् । युद्धमोतिञ्च परिपश्यन् स युद्धबीजमुन्मूलयितुमर्हनिशमयतत । तदर्थं च सर्वराष्ट्रसघस्य (U N O) तटस्थता शक्तिमत्ताञ्चोपोद्बलयितुमुपायानाद्रियत । काश्मीरप्रदेशे पाकिस्तानेनाक्रमिते, राष्ट्रसघ निर्णयायोपधावतोऽस्येदमेवासीदभिप्रेतम् । किन्तु हन्त ! कुटिलमतयो महाराष्ट्राणामग्रण्यस्तस्य न्याय्यमपि पक्षमुपेक्ष्य, कुटिलरूपाय काश्मीरगत व्यवहार अथिभूयिष्ठ दु साध्यसमाधानञ्च व्यदधु ।

एवमेव चीनदेशस्य मंत्री काक्षन् भद्रभावो जवाहर प्रतारणाभाजन बभूव । स हि नवीनतया चीनदेशे स्थापित साम्यवादिना शासन भूरि प्रशशस । तच्छा-शरैश्च मंत्री द्रढयितु तत्प्रधानमन्त्रिण भारते निमन्त्र्य सबहुमान त सत्कृतवान् । 'हिदीचीनी भाईभाई' इति लक्षशो जनै कृतन घोषेण च तदा भारतभूरापूर्यत । किन्तु तिबेटप्रदेश असित्वा तद्द्वारा च भारतमाश्रम्य, 'साधो शाठ्य प्रयोजये'-दिति चीनदेशा नूतनमव व्यवहारमूत्र प्रवर्तयामास ।

उद्योग-यंत्ररचनाध्यवसाय

यपंतहस्ताद् दारयमनुभवन् भारतवर्षोऽस्तीव दारिद्र्यमाप्तवानस्ति । सत्यपि प्रभूत यनिजद्रव्यगणे, सत्यामपि विपुलाया प्राकृतिवस्तपदि, सति च विश्वगमिन् विश्वश्रतिशयत्वन द्वितीयता प्राप्त जनतामुदाये, सत्स्वप्येतेषु धनादप-नागपादनक्षमेषु कारणेषु यदा यथावद् विनियोगाभावादीनतमा दयनीयाञ्च

दशमनुभवति भारतराष्ट्रम् । भारतपुत्रपुत्र्यो विविधासु विद्यासु, कलासु,
 विज्ञानं च प्रयितयन्तम् । यदि तेषां बुद्धिविभवः, जनतायाश्च क्रियाशक्तिः,
 समुचितेन पयोपयुज्येते, नूनं देशोऽयमाद्यतमदेशानामन्यतमो भवेदिति
 ममोद्देशः, विज्ञानसुलभानामुपायानामाश्रयणमन्तरा न देशसपद उल्लाम-
 सुवर इति च विचार्य, प्रधानमन्त्री नेहरूमहोदया जलबन्धानां, कुल्यानाम्, अयो-
 निर्माणयन्त्रगृहाणां, यन्त्रनिर्माणोद्योगानाञ्च प्रतिष्ठापनपर्योऽभवत् । द्वितीय-
 विश्वयुद्धसमये युद्धसामग्रीनिर्माणव्यापृतेषु देशान्तरेषु, भारते केषाञ्चिदु-
 द्योगानां प्रस्थापनाऽभवत् । किन्तु ते व्यक्तिशः स्वार्थनामैकदृष्टिभिरुद्योग-
 निभिः स्थापिता इति, बहुधनापेक्षाणां प्रारम्भे लाभगून्यानां मौलिकाना-
 नुद्योगानामभाव एवामीत् । तच्च प्रभूतधनवता प्रभविष्णुना शामनेनैव कर्तुं
 शक्यमिति पर्यालोच्य, श्रीनेहरुविशिष्टानां तज्ज्ञानामुपदेशमामाद्य, विदेशे-
 ऽपि च निष्ठातान् धनयन्त्रादीनि चोपलभ्य, महत् उद्योगानस्थापयत् ।
 धूमशकटयन्त्राणां तदासनगृहाणां (engines & carriages) च निर्माणाय
 दिशाम्बुद्योगगृहाणि, रासायनिकभूरस्रवणां (chemical manur) कृते
 मिन्दरो-यन्त्रशाला, अयसो नानाविकारनिर्माणाय च दुर्गापुर-राज्यप्रभृतीनि
 उद्योगगृहाणि, विद्युदुपकरणोत्पादनाय भोपालनगरे च महदुद्योगगृहमिति
 नैकान्युद्योगगृहाणि निर्मापिनानि । इषिबृद्धयं भास्वरानागलनागार्जुनमागर-
 प्रभृतयो जनबन्धा, विद्युदुत्पादनाय च नानाप्रकारां सेतव आरचिता ।
 युद्धसामग्र्यर्थं परमुखावलोकनं प्राणहरमिति परिपश्य, तदर्थं विमानाना-
 ऽन्वोत्पादनार्थं, नैकान्युद्योगगृहाणि विरचितानि ।

अथस्त्रविस्फोटो महानर्थकारोत्यनुभूतमस्माभिः । अतस्तन्निर्माणमन-
 र्थकारीत्यसदृत् सावष्टम्भं प्रतिपादितं भारतेन । किन्तु प्रतिदिनं क्षयं गच्छ-
 न्त्या भूतनादिममृदया, विदेशेभ्यश्च प्राप्तव्यानां भूतनादीनां महार्थेनया च
 उद्योगगतयेऽनुशक्तिप्राप्तिरनिवार्येति पर्यवेक्ष्य, तत्प्रादनाय मुद्यायुषां
 महदायोऽत्र विहितमनुविज्ञाननिष्ठातव्यं होमी भामा इत्यस्याध्वर्यवे ।
 एतद्वारा पुनः शास्त्राभूतान्यन्यान्त्युद्योगगृहाभ्यारब्धन् । मोक्ष दीप-

दृष्टेजंवाहरस्याध्यवसाय वधवार देशस्योपकारक. सर्वत इति वाक्यं पाकिस्तानन सह युद्धप्रगङ्गं, अणुशक्तिगृहेभ्यो विद्युतो नामेन च मुष्ट साधित वर्तते । भारतस्य सर्वशास्त्रमभ्युदय सापादयितुमर्हतिशमविरत व्यापृतम् नेहरो स्वस्वास्थ्य-सुखयोर्विस्मृतिरेवाभवत् । विविधाः पाञ्चवार्षिकीयोजना आयोज्य क्रमेण द्रढीयानुत्तरं वरणीय इति विभावितं नेह्रुमहाशयेन । चिरात् पारस्तव्यवागुराया पतिताया जनताया उद्यमपरायणता जागृतिमभ्यु-दयोन्मुखताञ्चापादयितु भूशमायतित तेन ।

मायापराणां चीनीयानां प्रतारणा

अत्युत्पट देशकल्याणतत्पर, 'धमुर्ध्व फुट्टम्बकम्' इति भारतीयसंस्कृति-पय आपीय विश्वबन्धुत्वभावनाप्रवणश्च जवाहर समग्रेषु देशेषु शान्ति सुख चाभिवर्धयितु सुतरा प्रवृत्त आसीत् । तत्रापि दरिद्रेषु देशेषु तस्याधिका प्रीति । दीनानामाद्येभ्य सरक्षणतत्परा साम्यवादपुरस्कर्तार इत्यभ्युपागच्छन्नेह्र । धनिकजना इव धनिकदेशा अपि साधनहीनराष्ट्राणा शोषणपरा इत्यवागच्छत् स । अत अमेरिकादेशो न. नैकप्रसङ्गेषु धनेनोपकुर्वन्नपि, तस्यानुगामित्वे स्वीकृते च प्रभूत धनेनोपकरणैश्चोपकर्तु समर्थोऽपि, स बहुशो निन्दितस्तन्मार्ग-मनुचित मन्वसनेन जवाहरेण । चीनदेशे नवीनतया साम्यवादिशासनप्रतिष्ठाया जाताया तत्र प्रीतिमान् नेह्रु तदग्नौना विस्तारभावना प्रतारणपटुताञ्च न विवेद । तत्र स्वय गत्वा तदीय प्रधानामात्यञ्चात्रामल्य तदीयामभियुक्तता सर्वेभ्य प्रत्याययत । तिबेटप्रदेशे तेन नि सकोच निर्दय च निगलितेऽपि, नेह्रु तूष्णीमतिष्ठत् । 'पञ्जशील' सिद्धान्तनाम्ना च सर्वेषा बन्धुभावेन स्थितं परस्परविषयैष्वनुपरोध च स प्रचारयामास । निकृतिपरास्चीनीया एतदनु-मतमस्माकमिति तार घोषयन्तोऽविज्ञातसञ्चारा पूर्वं प्रच्छन्न ततश्च प्रत्यक्ष निर्लेज्ज भारतभुवमाश्राम्यन् । तेषा तद्दुष्कर्म पश्यन्नेह्रुस्तान् तथाकरणा-न्निवर्तितु प्रार्थयत् । किन्तु घृष्टास्ते ततोऽप्रच्छन्नमेवाक्रमणव्यवहार विस्तारयन्त बहुयोजनविस्तीर्णा भारतभुव स्वायत्तीचन् । इदानीमपि च ते न ता भूमि जहति ।

चीनीयेषु पूर्वं दर्शितभक्तेर्जवाहरस्यैतन् महान् मर्मधातोऽभवत् । तस्य साम्यवादिपक्षपातं पुराश्रुत्वा प्रतिपादयन्तो जनाः किं तस्य मुग्धत्वं मूढत्वमिति च प्राख्यापयन् । एतन्नु मोडुमशत्रुवृत्तयः साधुवृत्तः ऋजुस्वभावश्च पुरपर्यभो हृदयरोगपीडितोऽभवत् ।

महाप्रस्थानम्

अनारतं विश्रान्तिशून्यस्य, देशोद्धारनिरतस्य, प्रच्छन्नशत्रूणाञ्च कृतघ्नताहतस्य, भारतमातुः पुत्रोत्तमस्य महापुरुषस्यास्य जीवनदीपः सहस्रैव १९६४ ख्रिस्ताब्दस्य मे मासस्य २७ तमे दिने निर्वाणं प्राप । नमोवाण्या पुरुषपरत्नस्य जवाहरस्य परलोकयात्रावार्तायाः प्रसारितायाः सर्वत्र जगति दुःखादद्विषरुच्छ्वानितं आसीत् । भारतीयास्तु शोकस्तब्धवृत्तयः सन् किङ्कृतं व्यतामूढा अभूवन् । विश्वशान्तेरप्रदूतमिमं तदीयैर्नानागुणानुवादपुष्पैरभ्यर्चयामासु विश्वनायकाः । महात्मगाधिमन्तरा नान्यः काश्चिद् भारतीयो नरमणिरैतादृशं जनताप्रेमं लोकमम्मानञ्चाधिगन्तवान् ।

आयत्या न केवलं भारतस्यापि तु विश्वस्येतिहासे जवाहर उदात्तेन चरित्रेण, सौशील्यगुणव्ययेन, अनुपमया लोकसेवया, सत्यमकत्या, शान्तिरत्या, अप्रतिमया लेखनप्रतिमया च शाश्वतं स्थानं प्राप्स्यति, महामानवगणनाप्रसङ्गो सबहुमानश्च स्मृतः प्रजावता प्रेरणाबीजं भविष्यति ।

प्रतिभापुञ्जः श्रीमुन्शी

लक्ष्मीयस्यति गोविन्दे सुरश्रीः सुरवेशमनि ।
गते मुन्शीप्रभापुञ्जे निरालम्बा सरस्वती ॥

श्रीमुन्शीहीरकमहोत्सवे पुण्यश्लोकै श्रीराजेन्द्रप्रसादरवोचि "अनेकेषु क्षेत्रेष्वनितरसाधारण्या प्रतिभया प्राप्तोत्कर्षाय तुभ्य नमः" इति । श्रीमुन्शीमहाशयस्येतिवृत्त जानन्त सर्वेऽप्यनेन बचोरत्नेन निर्विवाद सम्मता भवेयुरिति विश्वस्यते ।

श्रीकन्हैयालाल माणिकलाल मुन्शी महोदयस्य जन्म १८८७ तमे ख्रिस्ताब्दे दिसम्बरमासस्य ३० तमे दिनाङ्के गुर्जरप्रदेशे भृगुकच्छ (भडोच) नगरेऽभवत् । भागवद्ब्राह्मणानां विद्याया राजसद सु च प्रसिद्धे वंशे जातोऽयं बाल्य एव परणु-

रामागस्त्य विश्वामित्रादीना भारतीयमस्कृतिव्रीजस्थाणा जीवने, उपदेशेषु च परम श्रद्धालुर्भवत् । 'भगवान् परशुराम' इत्यदीना ग्रथमपीना जनिरप्येनमेव नरोत्तमेषु भक्त्यतिशय प्रकाशयते ।

बाल्य एव पिता 'माणिक्यताल' स्वर्गत । पितरि द्युलोक प्रस्थिते 'जीशोमा' इति पुष्पनाम्नी मातैव मुग्धोमहाशयस्य भवर्धने विनयन च धृनभाराऽभवत् । शिवराजमाना 'जीजाजी' इवेयमपि शिशु त्रोडे कृत्वा रामायण-महामारतादीना प्रकृष्टचरितं तच्चेत मन्ययति स्म । कथामु कथ्यमानामु विस्फारितनयनश्च बालोऽय भीममिवानिन्न, अर्जुनमिव च पुरपायंमूर्तिमात्मानमभावयत् ।

वयोदशे एव हायने बालदर्शनोऽयबालबुद्धिरय वटु 'मेट्रिक' परोक्षा-मुत्तीर्य बहूनामारच्यप्रमोदकर समभवत् । तत उच्चज्ञानायाननिदूरे बडोदा-नगरे प्रेषित । तत्र वयमा लघीयानपि बुद्ध्या प्रौढोऽय वटु सतीर्थ्याना गुरुणाञ्च समानमाकर्षणमासीत् । तत्रैव महायोगिन, कान्तिकारश्चेष्टस्य, अरविन्दघोषस्य शिष्यतावाप्ता । श्रीधोपस्य सत्रामिक्या देशभक्त्या, भारतीयमस्कृतिप्रेम्णा च स्वात्मा सर्वत सज्जावितो बालमुन्निना ।

वटपुरे वी ए परोक्षामुत्तीर्य, विधानशिक्षायं मुम्बापुरी प्रयात मुन्शी । तत्र चाध्ययनेन महार्थनाभाय गुर्जरभाषामयी रचना अप्याख्या । अस्य रचानामु जीवनामिव समत्त्वाना पात्राणा सृष्टिम् अपूर्वतया विलोकयन्मन्त-दानीन्तना शिष्टा कोऽय कोयम् ? इति माम्नेदित मिथोऽपृच्छन् । कृत्रिम-नाम्ना विविधा विचित्राश्च कया उपविशनिवर्षयस्को युवा एव लिखतोनि चेदुक्तमभवद्विष्यत् तदा न काऽपि तन् श्रद्धास्यत् । तदनु गुजरेतिहान मामाजिकी च तदानी परिस्थितिमाश्रित्यानेके उपन्यासाश्च विरचिता श्री मुग्धोमहाभागेन ये विविद्रष्ट्याऽपूर्वा नवीनामेव साहित्यिकी शैली दृष्टि च प्रबोधितवन्त । इमा कृतीरप्यजीव्यानेकानि नाटकानि पटचित्राणि च प्रादुर्भूतानि परस्तात् ।

वार्धकेऽपि, शिथिलितेष्वपि गात्रेषु, श्रीमुग्धोमहाशयस्य लेखनप्रवृत्ति रनर्गल प्रवर्तमानैवावर्तत । गुर्जरभाषायामाङ्गलभाषाया च मुन्शीमहा-

भागस्य संसृति-इतिहास-पुराणोपन्यास-नाटक-वाक्यनिबन्ध-अधुनयेति प्रायः
सर्वास्त्यपि साहित्यशास्त्राणु अप्रतिहृत गण्यन्ते प्रमारोज्वलन ।

किन्तु मुन्शीमहाशयो न केवलं लेखक । विधानशास्त्रित्वेन, निशा-
शास्त्रित्वेन, शासकत्वेन, राज्यपानत्वेन, निशागम्यानां ग्यापकत्वेन, मासृति-
वाक्यमुदयशीतत्वेन च सममेव व्यराजत श्रीमुन्शीचरितम् । भारतस्य साव-
तश्रात्मके विधाने बह्वृत्त श्रीमुन्शीमहाशयेन । मुवापुर्या हिन्दू मुसलमानानां
हिंसक बलह वागुचित् घटिवाक्यमय्य प्रदर्शितमेनेन शासनपाठकम् ।

भारतीयविद्याभवनस्य स्थापनाद्वारा भारतीयसंस्कृते प्राचीनानां
तत्त्वानां रक्षणेन सह, नवीनानां विभिन्नप्रजाससर्गजानानां विज्ञानयुगीनानां
तत्त्वानां सवगदस्थापनाय, महानामीत् प्रयत्न श्रीमुन्शीमहाभागस्य । अतः
एवात्र प्राचीनपरम्परानुसारी संस्कृतमहाविद्यालय इव नवीनवलाशानां,
विज्ञानशाला स्थापत्यादिविद्याशाला च सममेव प्रवर्तन्ते । सशोधनविभाग-
मुखेन च प्राचीनस्य साहित्यस्य सशोधन, प्रकाशन, भारतीयैतिहासरचन,
सांस्कृतिकव्याख्यानायोजन मासृतिवसाहित्यप्रकटनमित्यादयो भवन्ति
त्रियाकलापा भवनस्य ।

एव विविधासु प्रवृत्तिदिक्षु प्राप्तप्रकर्षंस्यापि मुन्शीमहोदयस्य जीवन
शिशुसरल देशसेवापरम् उदारञ्चावर्तत । स खलु लब्धमपि महान्त विधान-
विद्याप्रकर्षं उपेक्ष्य, महात्मनो गान्धिन आदेश शिरमि कृत्वानेकस्य सत्याग्रह-
निमित्त कारावास अङ्गीकृतवान् । अनेकेषां शूलारोपणशिक्षा लब्धवता
राष्ट्रसेवकानां च प्राणा रक्षिता विधानविद्याकोशलेन । अनेकासा संस्थाना
उदभावेन, पोषणेन च वाग्देवी निधुण समाराधिता ।

राजकीयविषयेषु सत्त्वपि मतभेदेषु, राष्ट्रे विपदग्रस्ते, श्रीमुन्शीमहाशय
प्रतिपक्षं सह सम्मिल्य भारतमातुरैक्यरक्षार्थं, विदेशीयेभ्यो रक्षणाय च सदैव
बद्धकटिरास्त । न कदापि प्रादेशिकी भावना प्रविशति स्म तच्चेत । समग्रो
भारतदेशो मे जन्मभूमि, तस्यैकदेश प्राप्ता विपद् समग्रदेशस्य सेति

चानेकशो व्याख्यानैर्लेखं कर्मभिश्च म प्रतिपादयति स्म । अङ्गुलिच्छेद
नून समग्र कार्यं कदर्ययति ।

विरनिद्रात जाग्रदस्मान् देशं येषा महापुरुषाणा प्रयामैरनुगृहीत,
येभ्यश्च महदूण धारयति तेषु श्रीमुन्गीमहाशयस्यापि निश्चित स्थान भवति ।

अखंडभारतस्योद्गाता

शिक्षाधिष्ठिता 'मुस्लिमलिग' यदा भारतस्य विभाजनाय बद्धपरिकरा-
ऽऽसीत् तदा मुन्गीमहाभागो देशस्यैक्यरक्षायै नैकविधानुपायानाद्रियत । 'अखंड
भारत' इति ग्रथं विरच्य, तत्र तेन भारतस्य विभाजनं कथमयुक्तमिति
बह्वीमिर्युक्तिभिः साधितम् । यदि दुर्दैवाद् विभाजनं चेद् भवेत् कीदृशा
अनयां मपतेयु । कथं ह्यार भारतस्यायिक-राजकीय रक्षामबन्धिनी च भूयमी
दुरवस्था भवेदिति च तत्र सविमर्शं तेन प्रदर्शितम् । इत्त ! अद्य विभक्ते
भारते तत्सर्वमेव सत्यमिति वयं मांशात्कुर्म ।

संस्कृतसेवा

मुन्गीमहाशयस्य वैदिकधर्मं, संस्कृतभाषायाञ्च विरलविरला प्रीति-
रासीत् । वैदिकधर्मं प्रीतिस्तेन वैदिकपिमवन्धीनि नाटकादीनि विरच्य
प्रकाशिता । संस्कृतप्रीतिश्च प्रथमं भारतीयविद्याभवनस्य तदनु च संस्कृत-
विश्वपरिषद् स्थापनया प्रकटिता । संस्कृतविश्वपरिषद् द्वारोक्त्य, तेन
भारतराष्ट्रे संस्कृतशिक्षाया प्रचार प्रसार मवर्धनञ्च व्यापकरूपेण साध-
यितुं सफला उपाया आम्नीयन्त । तत्र तत्र प्रदेशेषु परिषदोऽस्या अष्टाधि-
वेशनानि आयोजितानि । अग्रिवेशनस्य सर्वोऽपि भारस्तत्तद्राज्यशासनेन
ऊढ आसीत् । यत्राधिवेशनमभूत् तत्प्रदेशस्य राज्यपालो मन्त्रिणश्च सोत्साह
परिषदायोजने नियोग प्रापिता । परिषदं मम्मन्त्य अध्यक्षाश्च पुष्पश्लोक
श्री राजेन्द्रप्रसाद महाभाग आसीत् । राष्ट्रपतेस्तस्योपस्थित्या संस्कृतमहा-
त्म्यप्रकाशनेन च सर्वत्र देशे विदेशेषु च संस्कृतगरिमा साधु प्रकाशितोऽभवत् ।
वर्तमानपत्रेषु विस्तीर्णं प्रचारोऽभूत् । परिषन्माध्यमेन, तदानीन्तना लोक-

वरिष्ठा श्री राधाकृष्ण, उच्चन्यायालयमुख्यप्राधिववा श्री. पतञ्जलि शास्त्री, लोकसभाध्यक्ष श्री अनंतशयन अय्यंगर, मेधाविधेष्ठ श्री सी पी रामस्वामी अय्यर, तथा श्री पनीकर—एते अन्ये चौदशटा महामानवाः सस्कृतकार्ये संयोजिताः । एतेषाञ्च प्रतिनिधित्वं विरच्य, तद्द्वारा श्री नेहरू महाभागः सस्कृतसेवायै प्रार्थितः । येन रत्न सुनीतिशुमार चेटर्जो प्रामुख्ये 'सस्कृतायोग'स्य रचनाऽनियतः । आयोगश्च स सर्वत्र देशभाष्येषु परिधाम्य, सस्कृतविदुषो मिलित्वा, सस्कृतस्य परिस्थितिं तदुद्धाराय च कर्तव्यानुपायान् सम्यगवबोधः । ततश्च आयोगोऽयं सस्कृतस्थितिं, तद्रक्षणवश्यकतां, तदुपायाश्चेत्येतत्सर्वं सञ्चित्य, वृत्तरूपेण महाग्रन्थ (Report) प्राकाशयत् । एतत्फलरूपेण केन्द्रशासन प्रदेशशासनानि च सस्कृतशिक्षार्थं विविधानुपायानाद्वियन्तः ।

आयोगवृत्तोपदेशफलरूपेण च 'सस्कृतसमिति' (Sanskrit Board) रचिता केन्द्रशासनेन । तच्चानुसृत्य बहुभिः प्रदेशशासनैः सस्कृतसमितयो रचिताः । तदुपदेशानुसारं च प्रवर्तमानानां सस्कृतविद्यालयानां साहस्रं नवीनानाञ्चोद्भावनं समनुष्ठीयतः ।

मुन्शीमहाशये राजपालपदाधिरूढे उत्तर प्रदेशस्य प्रधानमन्त्री सस्कृतस्य च महापंडितः श्री सपूर्णानन्द आसीत् । राज्यपाल-प्रधानमन्त्रिणो शुभसङ्कल्पेन च तदा वाराणस्यां राजकीय सस्कृतमहाविद्यालयस्य (किन्तु कॉलेजस्य) वाराणसेयं सस्कृतविश्वविद्यालयरूपेण परिवर्तनमभवत् (विश्वविद्यालयोऽयं परस्तात् वाराणसेयस्थाने सपूर्णानन्दनाम्ना प्रथा लम्बितः) ।

मुन्शीमहाशयः स्वयं महत्कर्मणामनुष्ठाताः सन् अन्यैरभियुक्तमहापुरुषैः कार्यं साधयितुमनितरसाधारणी शक्तिमावहत् । सोमनाथज्योतिर्विद्भ्यः पुनः प्रतिष्ठा, तद्भव्यमन्दिरस्य रचना, स विश्वपरिपन्मुखेन सस्कृतस्य विसृमरा सेवा, भारतीय विद्या भवनस्य कार्यवनापा, इत्येतत्सर्वं तत्कार्य-दक्षता प्रभावातिशयं च प्रवटयन्ति ।

वनमहोत्सवस्य प्रवर्तना भारतकृपिमत्रिपद बहुता श्रीमुन्शीमहाभागेन कृता ।
वन्यसप्तते रक्षा अस्माक जीवने कीयदावश्यकीति स सावज्जम् न्यरूपयदनवश ।
वनाना वृक्षाणा चानगलध्वसो बहुमुखी हानि करोतीति स असद्वदभाषत

संस्कृतविदुषामभ्यर्हणा

“संस्कृत चेज्जीवति भारत भारत स्यादि”ति नैकज्ञो वदति स्म मुन्शी-
महाशय । प्राचीनार्वाचीनेति प्रकारद्वयेनापि संस्कृतशिक्षा प्रवर्तनामिति
न दृढमभिप्रैति स्म । तत्रापि संस्कृतस्य जीवद्भाषात्वेनोपयोगं कुर्वन्तु प्राचीन-
पण्डितेषु पाठशालीयशिक्षाप्रणाल्याः च, तस्याधिकतरा प्रीतिरासीत् । यदा
कश्चित्सुदामसदृश कुचैलो दरिद्रो पण्डितस्त द्रष्टुमागच्छद् विना विलम्ब
स साक्षात्कारमलभत । मृदुलैर्वाक्यैस्त साधु सम्मान्य वित्तं च वित्तीयं, स
मबहूमान विमर्जित इति नैकज्ञो साक्षात्कृतमस्माभि ।

आसनशरीररत्याग श्री मुन्शी शास्त्रचर्चया, परमेशस्तोत्र भजनादि-
श्रवणेन चाधिक कालमत्यवाहयत् । संस्कृतभाषाया शब्दानामर्थान्तरभावन-
शक्तिं परिभाव्य, स भृशं परिताप मोद चावाप । अन्तिममासेषु शिथिल-
तनुं स मा भगवद्गीता पदशो विवेक्तुमचक्यत् । ‘गीतामाश्रित्याङ्गलभाषया
रचितं भवत्युस्तत्कल दशावृत्ती प्राप्तमस्ति । एतादृश गीतामर्मज्ञ भवन्त
किमहं बोधयेयम्’ इति विज्ञापितो मया स मतिमता वरोऽवदत् - “तिष्ठतु
सा पुस्तकवार्ता, सामान्यजनोपयोगाय तत् । अहन्तु अन्न कृतसाराणा गीता-
पदाना व्युत्पत्तिगर्भमर्थं जिज्ञासामि । भगवत कृष्णस्य व्यासस्य च हृदय
गीताशब्दै सुपरिज्ञातैरेव प्रवेष्टुं शक्यम् । तदेव कामये । बाध्यतु मा प्रतिपद
गीतातत्त्वम् । इति । तदनु यथामति पदशो व्याख्यानं क्रियमाणे, गीतार्थं
श्रावश्चाव पुण्यात्मा सोऽनौकिकमानन्दमनुभवति स्मेति तन्मुखचक्षुषोर्विकासेन
विदितमासीत् ।

तस्य वेदादिशास्त्रेषु महती निष्ठाऽऽसीत् । कर्मकाण्डे नवशिक्षावता-
मोदासीन्य तं दुनोति स्म । ‘विना कर्मकाण्डानुष्ठानं, पुराणादिक्याश्रवणं,

देवालयादिगमनं च न धर्मं प्ररोहति बालेषु सामान्यजनेषु चेति तस्यानुभवान्व-
मतमासीत् । कर्मकाण्डवर्तारो विद्वांसोऽपि यथायथं मन्त्रादीनुच्चरेयुः, विधि-
गतानां त्रियाकलापानां रहस्यं च प्रबोधयेयुः, येन तदनुष्ठायिना मनः समाहितं
स्यात् । तेषां श्रद्धा च सर्वधर्मेति” इत्यपि श्रमन्यत ।

वयमात्मनः पूर्वजेषु गौरवं दधीमहि, गीताविशास्त्राणि च सुपरिशील्य
सुशीलाः, आत्मगौरववन्तश्च भवेमेति असकृदुपदिशति स्म मुन्शीमहाशयः ।
हिन्दूनां धर्मः, अध्यात्मविद्या, जीवनादर्शाश्च सर्वानितरानतिशेरेते इत्यासीत्तस्य
विमर्शपूर्णं मतम् ।

महामना पुरोषर्पभोज्य १९७१ ख्रिस्ताब्दस्य फरवरीमासस्याष्टमतारिकाया
पार्थिव देहमत्यजत् । अस्य निर्वाणं श्रुत्वा महान्तं सामान्याश्च लक्षशो जना-
स्तस्मै श्रद्धाञ्जलिमर्पयितुं परापतन् । सर्वक्षेत्रेष्वसाधारणं प्रतिभापुञ्जं च
तं नेत्रवारिभिस्तर्पयामासुः ।

लालबहादुरशास्त्री

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोपगते द्विरेफे,
हा हन्त ! हन्त ! नलिनीं गज उज्जहार ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः (देशः) समुन्नतिम् ॥ भर्तृहरिः
को वा विजानाति विधेर्वक्त्रं क्रमम् ।

भारतमातु प्रियतम पुत्र रत्ननगरात् ताश्चदात्प्रत्यागमने सत्कर्तुंकामा
भारतीया सहस्रैव अज्ञातपाना, मर्मभेदिनी श्रीलालबहादुरशास्त्रिणो निधन-
वानामश्रुष्वन् प्रभानायामेव रजन्याम् । बहव -येष्वय जनोज्ज्वलमो भवति-
नभोवाणीकेन्द्रस्य ऐतदीया सूचना भूयो भूय. श्रुत्वाऽपि, कर्णदोषो नु कि
म्यान् । वक्तुविघ्नगो वा विमयम् ? इति वार्तामिमा अविश्वास्याममसत ।
किन्तु हन्त ! कीपदात्मा वृत्तात् क्रूरविधिकर्मणा गोपायितुं शक्य ।
भारताकाशस्य भानुरस्त गत इति वस्तुस्थिति स्वीकर्तव्यं समापतिता ।

“शासनाग्रण्या तत्त्वविदा भाव्यम्” इत्यभणत् पारचात्यतत्त्वविदा वर ‘प्लेटो’। ऐहिके सुखे निरादर, प्राचीनाया स्वसंस्कृतावमितभक्ति, शरीरदौस्थ्यमप्यविगण्य राष्ट्रसेवैकपर, महत्पदमाहूदोऽपि प्रख्यातिविमुख, अगाधहृदयोऽपि बालकल्प श्रीशास्त्री भारतीयाया संस्कृतेर्यथार्थं विग्रह-वत्स्वरूपमभवत्।

संस्कृतसेविना सुचिरसंपर्कित, भारतीयसत्त्वस्य संस्कृतेन दृढस्थिति च जानतोऽस्य महानुभावस्य भाषाया तस्या निरतिशयाऽभूत्प्रीतिः। स्वयं संस्कृतविद्याया कृतश्रमस्यास्य तत्तुणाकर सुपरिचितोऽभवत्। अतः संस्कृतप्रचारप्रवृत्तानां संस्थाना बहु साह्यं वित्तीर्णं श्रीशास्त्रिणा। भारतीय-संस्कृतिप्रेमिण संस्कृतसम्पुसकाश्चाद्य नूनं वैधुर्यग्रस्ता अश्रूणि मुञ्चन्त, अनाथमात्मानं कलयन्ति।

जीवनम्

लालबहादुरस्य पिता शारदाप्रसाद श्रीवास्तव, माता च रामदुलारीति गुणमपत्या प्रयितयशसावास्ताम्। पत्नी ललिता देवी, द्वे कन्ये त्रयश्च पुत्रा समपद्यन्।

सार्धैकहायन एव लालबहादुर दिवं प्रस्थितेन जनकेन परित्यक्तः। अनाया जननी तमादाय मोगलसराईपत्तने पितृकुलमशिश्रयत्। माता-महेन तत्र वात्सल्यवर्षया लालितं पालितश्च प्राथमिकी शिक्षामध्यगच्छत्। ततः काशीवासिन उद्धारचरितस्य मातुलस्य सविधे स्थितो बालो लालो माध्यमिकी शिक्षाम् अविन्दत्। तत्र षोडशवर्षदेशीय एव पुण्यश्लोकेन गाधिना उद्धोषिते स्वातन्त्र्ययुद्धे, सैनिको भूत्वा कारावासं स्वयमववृणुत्। तदनु ‘काशी-विद्यापीठे’ आचार्यभगवानदास-नरेन्द्रदेव-कृपलानी-संपूर्णानंदसदृशैः राष्ट्र-भावनाभरितैर्विद्यापारदृश्वभिर्विनीतोऽयं राष्ट्रसेवामनन्यकर्मरूपामगणयत्। सा हि आहत्य नव वर्षाणि कारावासं तीर्थस्थितिमिवाभुनक्।

ततः प्रज्ञान्तस्वभावस्य, धनेन, गर्वेण, शरीरप्रकर्षेण, वाग्विभवेन च

रहितस्य पुरुषोत्तमस्यास्य तूष्णीमनुष्ठितानि राष्ट्रकार्याणि केषाञ्चिदेव दृष्टिपथमायान्ति स्म । उत्तरप्रदेशस्य तन्मण्डनमनरा नान्यत्र तस्याभव-
त्क्षयानि ।

लालालाजपतरायेण प्रस्थापिते 'भारतमेवकसधे' सदस्यता बहन् श्री
शान्त्री परिमितव्यवहारादवशिष्ट सर्वमपि धन समर्पयत् सधाय । नून अपरि-
ग्रहनेज्य परा निष्ठा ।

प्रथम उत्तरप्रदेशशासने मन्त्रिपद निरुह्य, श्रीनेहरुमहाशयप्रेरणया पूर्वं
राष्ट्रियमहामभाया मन्त्रिपद तदनु च केन्द्रशासनस्य बाह्यविभागमन्त्रित्वमभजत् ।
धूमशकटदुर्घटनाम् च मन्त्रित्वेन स्व दापभाज प्रकाश्य महार्हादपि तत्पदाद्वि-
रनिमभजत् । अहा निष्ठा शाम्त्रिवरस्य प्रजातन्त्रनियमानुसरणे ।

पुन गृहमन्त्रिपदमारोपित, तदनु बाणिज्यमन्त्रिपद च प्राप्त ।
कामराजविधिमनुसृत्य पुन तत्त्यागमकल्पयत् ।

किन्तु शाम्त्रिण मूक कार्यकरणशक्ति, जटिलानामपि कर्मणा अचि-
भेदमामय्यञ्च सदैव प्रतीक्षितञ्भूताम् । अत श्रीनेहरुणा पुन प्रार्थित स
महाभाग अनिश्चितकार्यविभागे मन्त्रिपदे प्रनिष्ठापित । विकलस्वास्थ्यस्य
श्रीनेहरुरोरभीष्ट साह्य कर्तुमयमेवेष्ट इति विदन्ति स्म तज्ज्ञा ।

तदैव नेपाल-काश्मीरादिप्रदेशगता विवादा अप्रतिमन कौशनेन प्रशमिता
श्रीशास्त्रिणा । भारतमुख्येव सर्वधितोज्य, प्रधानामात्यो भूत्वैव प्रथमतया
देशान्तराणि गत आसीत् कर्तव्यनीत ।

दिव प्रस्थिते भारतनीकर्णधारे श्रीनेहरुमहभागे को वा तत्पदे पद
निघातु क्षमेनेति विचारविमूढा अभूवन् भारतीया नेतारो जनाश्च । विचक्षणेन
कामराजेन अजातशत्रु, पक्षप्रतिपक्षमान्य, तूष्णी कार्यपटु श्रीशास्त्री एव
सागरतरणे जाम्बवना हनुमानिव कर्मप्यस्मिन् विचारित, विना विमतिमनु-
मोदितश्च सर्वे ।

किन्तु तदनन्तरं प्रावृषि वर्षाधारा इव सर्वा अपि आपदः सम्भूय समा-
पतिताः भारतशीर्षे । वामनाकृतिमृदुभासी श्रीशास्त्री आपदब्धेरस्य भारत-
नाव परं पारं नेतुं प्रभवेद्वेति सशीतिप्रस्ता अभवन् भारतीयाः । किन्तु हन्त !
भाषाविवादा वा, अन्नसमस्या वा, विदेशनाणकदुष्प्राप्तिर्वा, पाकस्य कच्छ-
प्रदेशाक्रमणं वा, काश्मीरनेतृणां मिथः कलहो वा, सर्वे एते प्रश्नाः शीतेन
बुद्धिपाटवेन प्रशमिताः प्रशमनमार्गं वा प्रापिताः श्रीशास्त्रिणाः । गुरोरपि
प्रभावोर्जतिशयितः शिष्यवरेण ।

शास्त्रिणः सत्त्वस्य परावाण्याः तु अचिरवृत्तेन पाककृतेन काश्मीराक्रमणे-
नाद्भुतः प्रवासिनाः । चीन-गङ्गायोर्युगपदाक्रमणेऽपि दृढं धैर्यमालम्ब्य, तत्प्रति-
काराय सैन्यं प्रजाशब्दबोधयत् । न वदामि तस्य वाणी श्लयिता, न
बुद्धिर्व्यामोहं प्राप्ता, नापि तन विमपि पदं परस्तांशोऽवजनकं न्यधामि ।

भारतीयमस्मृतं सुरभिबुधमुममासीत् श्रीशास्त्री । ईशपरायणस्य विश्व-
बन्धुवन्नृतिनः महात्मनो गान्धिनः स परमः शिष्यः । शान्तिदूतस्य नेहरुरेव
समानशीलः सग्राह्यीति शास्त्री ।

अथा समापनिते युद्धे धैर्येण प्रवृत्तोऽप्यसौ स्वभावतो दाहणपरिणामं युद्धं,
सग्ननितजननादुषं च दर्शदर्शं भूयः समतप्यत । अतः प्राप्तेऽवसरे स
एवायात्रितायाः तावदसभायाः पाकाध्यक्षेण मितितुं गतः । यथासमर्थं
भारतहितानुयाय्यायोग्यतः शान्तिस्थापनार्थम् ।

इति । तस्य मन्त्रणापाटवस्य पतेनानन्दिना जनता वक्ष्यतामिव
तन्निधनवाणी धृतवती ।

‘बहुरत्ना वसुधरा’ इति जानन्तार्थं यद्य सत्त्वपि बहुरत्नेषु सर्वाणि तानि
न वीक्ष्युमनुमानार्थं न विस्मर्तुं पाश्यामः ।

शैले शैले न भोजिष्यं चरनं न चने चने ।

सद्यसो नहि सर्वत्र भोजितव्यं न गजे गजे ॥

आ अन्तिमशरणं भारतमातुः गवात्रिने श्रीनाथबहादुरगारिणे
भारतीया अद्यतनीया भविष्यन्ती च जनता मनमस्तुतां तिष्ठति स्थास्यति च ।

(गविन्दनिवासा प्रकाशित धृष्टाञ्जलिः)

★

ज्ञाननिधिः संस्कृतम्

यावद् गंगा च गोदा च यावद्विन्ध्यहिमालयी ।

यावद् भरतवर्षं स्यात् तावदेव हि संस्कृतम् ॥

एतद् वच पुण्यश्लोकस्य मोक्षमूलरस्य भवति । अनेन हि भारतीय-प्राचीनवाङ्मयसागरे निपुण निमज्ज्य तता विचाररत्नान्याहुत्य सर्वतः प्रथम विदेशेषु प्रसारितान्यासन् । सस्कृतवाङ्मयस्यानुपम तेज, आत्मन आवर्जं, बुद्धेस्तर्पकञ्च सत्त्वमापीर्यवाय सहृदय सस्कृतस्य भारतस्य च सहजीवन सहमरणञ्च विभावयामास ।

उत्पानभूमिष्ठे सागरे निमज्जन्ती नाव, आत्मन एकमात्र तरणापायमाकलयन् यथा कुशलो नाविक सर्वात्मना ता रक्षितुं प्रवर्तत तथैव प्राचीना भारतीया स्वमवंस्वनिधिभूता सस्कृतसरस्वती वैदेशिकोपद्रवमागताद् रक्षितुमयन्त । देशेऽत्र बहवो धर्मान्या ममागच्छन्, ये ग्रथागारा अग्निमातृकृता, विद्वांसश्चासिधारापद प्रापिता । तथापि विद्यैवनिष्ठा विप्रा स्मृतिमातृकृत सस्कृतनिधिं बहुशेन रक्षितवन्त, दायादरूपेण च स्वमन्त्रिभ्यः समर्पितवन्त ।

अमिनकाल यावदस्त्रलित प्राणनमेव सस्कृतभाषाया अन्न मार प्रमाणयति । भारतीयचेतनाया मानयन्त्र सस्कृतमिति प्रमिष्वन्ति इतिहासविद । भारतीयभाषा उन्नतैरवनतैश्चाविनाभावसंबद्धोऽस्ति सस्कृतोन्नत्यवनत्यो । तदानदा गतपयन्ती भारतीया चेतना सस्कृतवाङ्मयमेव नवीनेनोत्साहन समृता विदधे । सस्कृतप्रभूता भारतीयजागृतिरिति अनिमगनाद्दम्यनिहावगाहनेनापि प्रमाणित भवति ।

भारतीयस्य विधानस्य (constitution) निर्माणावसर राष्ट्रभाषा वा स्यादिति विचार प्रावर्त्येन । तदा स्व डॉ. आबेडकर, स्व डॉ. कृतास्तनाथ

वाङ्मयं च सङ्कृतमयं तदर्थं सूक्तभारतमप्येताम् । तदा हीं मीं आरु नेतुं
 बहूनामगौर विचार व्याख्यानं प्राप्तीर्णात् । किन्तु ह्य ' सङ्कृतभाषा हिन्दुना
 धर्मभाषेति व्याख्यानं विचाराय नादनीकृत आसीत् । इत्येव च सङ्कृत
 हिंदीभाषाया साङ्कृतभाषास्वमङ्गीकृतमासीत् । अयमभ्युदयः संस्कृत
 न केवलं तदनु प्रवर्तिता भाषासंपत्ति एव प्रमाणम् ।

यस्तु सङ्कृतभाषाया हिन्दुना धार्मिकमाध्यात्मिकश्च सङ्कृत
 विद्यमान इति ह्युक्तं अगाधदायिने ज्ञाने स्वीकृतेऽपि तस्या ज्ञेयता न
 युक्तिगमता भवति । धर्मसिद्धेः साधनं साधनं साधनं सङ्कृतस्य साङ्क-
 र्भाषात्वेन विप्रकृता इत्यादिनि प्रवादो न विचारगृह्य वर्तते । हेतुः पूर्वं हिन्दु
 एवावगन् । अतस्तेषां धर्मसाहित्य साधनतया सङ्कृतभाषाया साधनं
 स्वाभाविकम् । किन्तु न तत् साहित्य सङ्कृतिना साधनसिद्धता युज्यते,
 अपि तु सर्वधर्महिता साधननिष्ठा विचारमैत्र्यभावनामेव पुरस्चरेति । न च
 सङ्कृतवाङ्मय धर्म-आध्यात्मसाधनं वर्तते । तत् खलु श्रित्य, सङ्कृत-
 दिवता, आयुर्वेदम्, धर्मनिरूपणदशनां, अनुत्तम गणित साहित्य,
 ज्योतिषश्चेति विविधा विद्याशाखा प्रोढीकृतवर्तते । अन्यास्वपि भाषासु
 तत्तद्भाषाभाषिणा बहुमध्यजनानां धर्मसाहित्य वर्तते एव । न तावता
 तद्भाषा साधनसिद्धिर्भवति गच्छते । अतो न सङ्कृतभाषा हिन्दुना धर्मसाधनं
 मतं युक्तियुक्तं भवति ।

इतिहासदृष्ट्यापि सङ्कृत हिन्दुनामेव धर्मभाषेति वचो न प्रमाणम् ।
 शाहजहापुरेण बारातान्ना सङ्कृत गभीरमधीयोपनिपदा फारसीभाषया-
 नुवाद कृत आसीत् । जहांगीरसदृशा मुस्लिमराजा सङ्कृतकवीन् जगन्नाथ-
 प्रभृतीन् सबहुमानमपुष्यन् तथा काव्यरसञ्च निमीलितनयनमपिबन् ।
 बृहत्कथामञ्जरी, पञ्चतन्त्रम्, रामायण, महाभारत चेति ग्रन्थमणय द्विसहस्र-
 वर्षेभ्यः पूर्वमेव आरब्धदेशान् तद्द्वारा च युरोपदेशान् समचरन् । भारतीयेन
 गणितज्ञेन शून्य (०) गवेपणया वैज्ञानिकस्याभ्युदयस्यावश्यक साधन संपादित-
 मभूत् पश्चिमदेशेषु । भारताद् बहिः एशियाखण्डस्य प्रायः सर्वेषु देशेषु

संस्कृतवाङ्मय मूलरूपेण, भाषान्तर प्रविश्य च, प्रसृतमास्ते । बौद्धवाङ्मय संस्कृतप्रचुर वर्ततेऽत्र तद्धर्मैः सह संस्कृतभाषाऽपि एशिया देशेषु प्रसृमर प्रचारमाप । रशिया-काम्बोज-जावाप्रभृतिषु देशेषु पुरा भारतीया सहस्र-शोऽवसन् । तदानीन्तन तत्रस्थ स्थापत्यमपि भारतीयवाङ्मयप्रभावपूत दृश्यते । अद्यापि तत्र संस्कृतनिबद्धा शिलालेखा लभ्यन्ते । हिन्देशियाया बहूनि स्थानानि जनाभिधानानि च संस्कृतसंस्कृतानि विद्यन्ते । विद्याप्रिया आङ्गला अत्रागत्य सर्वत्र प्रथम संस्कृतभाषाया समृद्धिं दर्शयन् मुग्धा अभूवन् । संस्कृतनिहिता च भारतस्य प्राचीना संस्कृतिमवबुध्य तदध्ययनरता अवर्तन्ते । विलियम् जॉन्, मोलमुल्लर, युजिर धर्नुफ प्रभृतयश्च संस्कृत एव भारतीयमात्मान साक्षादनुबन्धन् तदीयामाजस्विनी संस्कृतिं चावागच्छन् । संस्कृतवाङ्मयमेव तान् भारतीयामाध्यात्मिकी साधना विशाना धर्मदृष्टिं चावेदयत् । अत एव एत तदध्ययनाध्यापनद्वारा भारतीया संस्कृतपूर्णा प्राचीनामभ्युद्यतिं बहि-
र्देशेभ्यः प्राकाशयन् । अर्वाचीन भाषाशास्त्र संस्कृतव्याकरणमुपजीव्यवा-
त्मानमभन । एव संस्कृतभाषा हिन्दूना धर्ममात्रावगाहिनी भाषेत्याकलय्य
तदनादरकरणं विना तस्या स्वस्थस्यैतिह्यस्य चाज्ञानप्रकाशनं भवति ।

वनवक्ता-उच्चन्यायालयप्राड्विवाक , संस्कृतस्य चाग्रिम उपामव-
'विलियम् जॉन्' एव भणिति -

—“संस्कृतस्य रचना विस्मयावहा, सा बिल्ट ग्रीक-लेटिनयो सप्रततरा,
नून तदीय साहित्ये ते भाषे अतिशेते । तस्या उचितताध्वमनुपमम् । नियम-
निगडितापीय भाषा विपुलेन धातुविभवेन, ध्याकरणसपदा च युगानुरूप
भवतवान् शब्दानुत्पादयितुं क्षमते । इदमेव तस्या अमरत्वद्योतकं समृद्धिपोषकं
च वसम्” । इति ।

कश्चिदुच्छन् पुष्करराज नेहरू महारायम्-“वा नु भवति भारतस्यो-
त्तमोत्तमा मय् ?” नि गवाच च म मयदेव प्रत्यभाषत - “संस्कृत भाषा
तद्वगल वाङ्मय च” । संस्कृतमेव राष्ट्रस्याम्मेतिहासकुसुमानां वयनवन्धुरिति
म मम्यगवदोत् ।

संस्कृतभाषाया रचनैव ममग्रे भारते धर्म-संस्कृति-कला-आदर्श-ज्ञाना-
दीना निष्प्रत्यूह विनिमय मुक्तर ममपादयत् । तस्या भाषाया व्याकरणनियमै
स्वल्पप्रच्युतिनिरोधो वस्तुनस्तस्या विभिन्नप्रदेशेषु विभिन्नकालेषु च मस्कार-
ज्ञानसातत्यपरिरक्षणायाकल्पत । एव च तस्या स्वल्पपरिवर्तनामहिष्णुता
न दोषपापि तु महते गुणाय भवति । स्यान्कानभेदेन परिवर्तमाना भाषा
देशान्तरे कालान्तरे च दुर्बोधा भवति येन तस्या सनातनतत्त्वाना वाहकत्व
वाच्यते । संस्कृतभाषाया अप्येतादृशी दशा मा भूदिति हेतो पाणिनिना
विभिन्नेषु प्रदेशेषु प्रचलता प्रयोगाणा मस्वरण विधाय एकरूपता मपादिता ।
अनेन अत्यधिकविकल्पभारोऽपि परिहृत । अत एव वेदा , उपनिषद् , रामायण,
महाभारत-वेत्यादिवाङ्मयमम्माकमैक्यस्याधारभूमि । देशेऽत्र विविध-
प्रदेशेषु भाषाणा, वेपथ्य, भोजनादिप्रणालेश्च भेदे जाग्रत्यपि ऐक्यानुभूतौ
संस्कृत भवन्त्यनुपमौ हेतु । व्याम-वान्मीकि-कालिदामा समग्रस्य देशस्य
निधिभूता भवन्ति । ते कुत्राजायन्त, का च तेषा कर्मभूमिरिति नाद्यापि
निश्चेतुं पार्यते । यतो हि न ते कस्यापि प्रदेशस्य कस्याश्चिज्ज्ञानेर्वा विशेषता
पुरस्कृर्वन्ति, अपि तु समग्र राष्ट्र समानभावेनाराधयन्ति, समग्रस्य च तस्यो-
त्कर्षाय प्रतिभा प्रवर्तयन्ति । तेषा कृतिषु समग्रस्य भारतस्य प्राणा उच्छ्व-
मन्तो दृश्यन्त । तेषा वाङ्मय मकीर्णतामुत्सार्य समग्रताया उद्बोधनार्थं
प्रस्फुरद्धर्तत । संस्कृते किं न केवल भारतवर्षं , अपि तु समग्रा वनुषा
एकनीडा सल्लक्ष्यते ।

प्राचीनानाममीषा सर्वग्राहि वाङ्मयमापीय सबृद्धा आधुनिका अपि राम-
कृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानन्द, स्वामी दयानन्द, अरविन्द घोष, महामता
मातलीयः, रवीन्द्रनाथ ठाकुरः, महात्मा गांधी, राधाकृष्णन्, राजेन्द्रप्रसादः,
कनैयालाल मुन्शीयेवमादय ममग्रमेव राष्ट्र माकल्पेनाराधयन्, तथाकृतं
चास्मानुपादिशन् । अनेनैव चैक्यभावेन मधुक्षितान्तरकरणान्ते राष्ट्रिया
चेतना प्राबोधयन् ।

महाभारतादिषु पाणिनिपूर्वनिष्ठेषु ग्रंथेषूपलभ्यमाना शब्दाना घातूनाञ्च
केचन प्रयोगा परस्ताद्विवारिता दृश्यन्ते । एतेन भाषागत बहुविकल्पप्रयुक्त

युगानुरूप नवनव गदेशमुपन्यगितुमनुन गम्भृतगामर्थ्यं नाविदिन प्रज्ञा-
वताम् । यानि ग्रथरत्नान्याधित्य श्रीमच्छंकराचार्यो भारतीयजननाया
आवश्यक वानानुरूपमद्वैतात्मकमुपदेशमुपाशिपत् तान्येवाधित्य वानान्तरे
रामानुजाचार्यं, मध्वाचार्यं, वरनभाचार्यं, ज्ञानदेव, अन्ये च चिन्तवा
त बालोपयोगिनमर्यान्तर प्राप्ताशयन् । गीतान एव युगेऽस्मिन् निनकमहाशय
कर्मयोगस्य, महात्मगाधिशचानामविनयोगस्य प्रकाशकमर्थमविन्दन् । एतादृशी
नवनवार्थप्रसवशानिनी प्राणवती भाषा मृतनि वदता बुद्धिविपये विद्म
वक्तव्यम् ?

अद्य वयमुद्देशहीन सघर्षभूमिष्ठञ्च जीवन यापयाम । नैतृणा प्रज्ञानाञ्च
सदाचारनिष्ठा वचोमात्रविश्रान्ता दृश्यन्ते । सर्वं विन स्वीय प्रदेश भाषा जाति
वा बहु मन्यते । सकुचितमनसा तच्छ्रेयश्च राष्ट्राकल्याणेनापि साधयितु प्रवर्तन् ।
नैतिकमध पतन विपयीवृत्त्य प्रतिदिनमश्रूणि मुञ्चन्ति लोकनेतार । किन्तु
न ते, नापि तेषामनुयायिन, नीतिह्वासस्य मुख्य कारण जानन्ति, जानन्तोऽपि
वा तदुन्मूलनायाध्यवस्यन्ति । स्वातव्यात्पर वय सदाचारवल्या सेचकानि
पोषकाणि च तत्त्वान्युपेक्षामहे । कुटुवभावनामुपेक्ष्य व्यक्तिस्वातव्यमिपेण
स्वाच्छन्द्य पोषयाम । असाप्रदायिवत्ताव्याजेन सदाचारस्वरूपा धर्मनिष्ठा
निन्दाम । भारतीयैक्यस्य चानुपम साधन सस्कृत तद्गतानादर्शाश्चोपहसाम ।
सत्येव किमन्यत् सपद्येत ? बदरीवीजान्युप्त्वा न खलु श्रीफलनाम सभवति ।

पुरातत्त्वविद, भाषाशास्त्रविदश्च सस्कृतस्य यारोपीयभाषामिस्सह
सवधमावेदयन्ति । तञ्च सवधमाधित्य विविधभाषाभाषिणा मुदीर्घे पूर्वकाले
एकभूभागावस्थिति च तर्कयन्ति । भाषाशास्त्रेण मुनिश्चितमिद प्रतीयते
यद् रुस-जर्मन-लेटिन-आङ्ग्लादिभाषा सस्कृतपरिवारभाषा भवन्तीति ।
तथा च भारतस्य जागतिक सवध द्योतयन्ती तद्द्वारा च सास्कृतिक भाषीय
च वैश्वैक्य प्रबोधयन्तीय भाषा मानवसमाजस्य सौहार्दप्रस्थापने महदुपकर्तुं
पारयति ।

सम्बृतभाषाया ग्वनेव ममग्रे भाग्ये धर्म-सम्बृति-कृता-आदर्श-ज्ञाना-
दीना निष्पत्त्युह विनिमय मुक्तर ममपादयन् । तस्या भाषाया व्याकरणनियमं
स्वल्पप्रच्युतिनिगोत्रो वन्तुतन्मया विभिन्नप्रदेशेषु विभिन्नकालेषु च सम्वा-
ज्ञानमात्रपरिरक्षणायकल्प्यत । एव च तस्या स्वल्पपरिवर्तनासहिष्णुता
न दोषमापि नु महते गुणाय भवति । स्यात्कालभेदेन परिवर्तमाता भाषा
देशान्तरे कालान्तरे च दुर्बोधा भवति येन तस्या सुनातनतन्त्राना वाहकत्व
वाध्यते । सम्बृतभाषाया ज्येष्ठादृग्गो दृग्गो मा भूदिति हेतो पाणिनिना
विभिन्नेषु प्रदेशेषु प्रचरता प्रयोगाणा सम्बर्ण विधाय एकरूपता मयादिता ।
अनेन अत्यधिकविकल्पभागेऽपि परिहृत । जन एव वेदा , उपनिषद् गमादय,
महाभारत-वेद्यादिवाङ्मयमन्माकर्मकस्यग्राहभूमि । इत्येव विविध-
प्रदेशेषु भाषाणा, वेपथ्य, भोजनादिप्रणानेष्व भेदे जाग्रत्यपि ऐक्यानुभूतां
सम्बृत भवन्त्यनुपमो हेतु । व्याम-वाल्मीकि-कानिदामा ममग्रस्य दृग्ग्य
निधिभूता भवन्ति । ते कुत्राजायन्त, का च तेषा कर्मभूमिरिति नाद्यानि
निश्चेतु पायते । यतो हि न ते कस्यापि प्रदेशस्य कस्याश्चिज्ज्ञानेर्वा विगेषता
पुरस्कृवंति, अपि तु ममग्र राष्ट्र ममानभावेनागोचरन्ति, ममग्रस्य च नम्यो-
त्तर्याय प्रतिभा प्रवर्तयन्ति । तेषा इतिषु ममग्रस्य भारतस्य प्राणा उच्छ्व-
सन्तो दृश्यन्ते । तेषा वाङ्मय मकीर्णतामुत्सायं ममग्रताया उद्बोधनाय
प्रस्तुतवर्तते । सम्बृते किं न केवल भारतवर्षं, अपि तु ममग्रा वसुधा
एवनीता सल्लक्ष्यते ।

प्राचीनानाममीपा सर्वग्राहि वाङ्मयभाषीय सवृद्धा आधुनिका अपि राम-
कृष्ण परमहंसः, स्वामी विवेकानन्दः, स्वामी इयानन्दः, अरविद घोषः, महामना
मानवीय, रवीन्द्रनाथ ठाकुरः, महात्मा गांधी, राधाकृष्णन्, राजेन्द्रप्रसादः,
रुनंदात्तल मुगोत्येवमादय ममग्रमेव राष्ट्र माकल्पेनाराधयन्, तथाकर्तुं
चास्मानुपादिगन् । अनेनैव चैक्यभावेन मधुसितान्तरगम्यन्ते राष्ट्रिया
चेतना प्राबोधयन् ।

महाभारतादिषु पाणिनिपूर्वनिर्देशेषु ग्रथेयुषनभ्यमाना मन्दाता धातूनाञ्च
वेचन प्रयोगा परम्प्राश्रिताणि दृश्यन्ते । एतेन भाषाग्न बहुविकल्पप्रसक्त

दुर्बोधत्वं निरस्य, विविधप्रयोजनमिदमे, आवश्यकानां विख्यातां सरलज-
माद्रियत । पाणिनिना द्विसहस्रप्राया धातवः समूहीता । एष्यश्च धातु-
भ्योऽर्जानुसारं वृद्धन्त-सदितप्रत्ययैर्नवीना शब्दा निष्पादयितुं शक्यन्त ।
एतेन समये समये नवीनतया प्रस्फुरता विचाराणां विषयाणाञ्चाभिव्यक्तये
नवीनान् शब्दान् निर्मातुं सौवर्येमधिगतवतीया भाषा । अयमेव सस्कृतभाषागतो
विशेषो यद्द्वारेयं नवनवान् शब्दानादत्तुं साह्यं करोति भारतीयभाषाणाम् ।
भारतीय नवीन सविधानं बहून्पूर्वान् शब्दान् परिभाषाश्च दत्ते ? आङ्ग-
भाषातः सविधानास्यास्य भारतीयभाषास्वतन्त्रकाले सस्कृतभाषामाश्रित्यैव
नवीना शब्दा निर्मायन्ते । सविधानम्, राष्ट्रपति, राज्यपाल, लोकसभा,
विधानसभा—इत्येवमादयः सर्वे नवीना शब्दाः सस्कृतभाषीया भवन्ति ।
अयञ्च सस्कृतमूलो नवीनभाषाप्रचयोऽन्यदपि श्रेयः साधयति । तेन च भारतीयासु
सर्वासु भाषासु पारिभाषिका, वैज्ञानिका, दार्शनिका, राजनीतिसबद्धाश्च
शब्दा एकरूपा भवन्ति । येन तादृश्यामेकस्या भाषाया वृत्ताधिकारो जन-
भाषान्तरं विना विशेषश्रममवबुध्यति । एतेन विज्ञानादिसञ्शोधनकर्मणि
समादिता परस्परपकारिता च परिपाल्यते । सर्वत्र देशे उपविषयत्वेनापि
सस्कृताध्ययने प्रवर्तमान एव अयं लाभोऽनुवर्तिष्यते नान्यथा ।

भारतीयसस्कृतिरध्यात्मनिष्ठा सस्कृतिः । अध्यात्मनिष्ठत्वादेवात्र
“एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति” इति तत्त्वविषयक आग्रहाभावः परिपोष्यते ।
स्वस्वाधिकारानुसारं दृष्टिभेदः स्वाभाविक इति चोदारः समभाव आद्रियते ।
अतः एव धर्ममाश्रित्य देशान्तरेष्विव नात्र क्वचिदपि कदाचिदपि परस्पर-
गलच्छेदरूपाऽनर्थकारिणी प्रवृत्तिरासीद् प्राचीनकाले ।

सस्कृते प्रतिष्ठिता समदृष्टिमुपजीव्य प्रवर्तमानो हिन्दूधर्मश्च धर्मातराणि
न केवलमसहतापि तु तानादरेणापश्यत् । परत्र सस्तानां पारसिक-यहूदी-
ख्रिस्तधर्मिणामत्र ससम्मानं जीवनयात्रां प्रावर्तत । उपनिषदादिग्रन्थरत्न-
प्रभूताया विश्वात्मैक्यप्रबोधिकाया सस्कृतेरस्या संरक्षणं तेषां ग्रन्थानां मूल-
रूपेणानुसन्धानं विना शशशृगायेत । अतोऽपि सस्कृतशिक्षाया अविरतप्रवाहः

प्रवर्तनीय । सस्कृतवाङ्मये भाषान्तरावताराक्षमा नैके विचारराशयो वर्तन्ते । तानुपजीव्यैव वयमद्य यावदस्माकं बुद्धिविभव पोषयाम । तेषां सपक्वदिव चार्वाचीनभाषाणां चिन्तनराशिं गभीरताञ्च वर्धयाम ।

संस्कृतरक्षोपायानामपर्याप्तता

केन्द्रशासनं कानिचन प्रदेशशासनानि च सस्कृतसाहाय्यं धनं वितन्वन्ति । तेन च घनेन केचन विद्वांसः काश्चन सस्याश्च लाभान्विता भवन्ति । नैकानां प्रधाना प्रकाशनमपि तादृशसाहाय्यमुपजीव्यं जायते । अतस्तदवश्यमभ्यर्हणीयं भवति । किंतु नवीनतया सस्कृताध्येतूणां प्रोत्साहनाय नैतावतालम् । अध्ययनविषयो भवतु नाम महान् श्रद्धास्पदम् । नियता नाम सस्कृत-विद्यायां भूरि प्रशस्ता । किन्तवायत्यां तेन जीविकालाभसमावनामन्तरा न कस्यापि तदाराधने साधनीयसी प्रवृत्तिः स्यात् । अध्यापनप्रवृत्तेरस्तमनेऽध्ययनप्रवृत्तेरप्यस्त एव स्यात् । तथा सति नैव सस्कृतप्रथमोद्योगैणापि प्रयोजनम् । यतो हि तादृश्यामवस्थायां सशोध्यं प्रकाशितान् ग्रन्थान् कः पठिष्यति ? हन्त ! ग्रन्थराशिभिर्मण्डिता ग्रन्थागाराः कीटापहारयैव प्रकल्प्येरन् । विनश्यदवस्थं मूलमुपेक्ष्य शाखापत्रपुष्पाणां सरक्षणोपायं को वा प्रज्ञावानाद्रियेन । अन्तिम-शताब्दे समग्रा शिक्षितसमाजोऽस्मत्प्राचीनसंस्कारनिधनां परिचयमवाप सस्कृतशिक्षाद्वारा । शालामहाशालादिषु सस्कृतशिक्षायां अनिवार्यरूपेण पाठनव्यवस्थया सस्कृतभाषायां अध्ययने, प्राचीनानां लिपिग्रन्थानां सशोधने, मुद्रापणे, प्राचीनसंस्कृतिबोधपूर्वकं नवीनायां जीवनव्यवस्थायाश्चानुप्राणने महानुपकारः साधितः । तथैव सस्कृतशब्दराशिग्रहणेन, सस्कृतस्यस्याभि-व्यक्तिसामर्थ्यस्य चात्मसात्करणेन, अर्वाचीनानां भाषाणां साहित्यसमृद्धिं प्रतिपादनपटुता च साधु समृद्धे भवतः । सस्कृतसबन्धविच्छेदे तु पुनस्तां शब्दरहस्यावबोधविकला नवनवशब्दनिर्माणशक्तिप्रख्याविताश्च स्व कार्यं यथावदनुष्ठातुं समर्था भवेयुः । सस्कृतनिष्ठस्य सर्वभाषासबन्धस्य च विगलितत्वाद् भारतीयानां साहित्यजन्या भावनासबाधः सुनरा विगम्य गतः स्यात् । एतत्सर्वं पर्यालोच्य सस्कृतभाषायां सबन्ध आधुनिकविद्यासस्यासु अपरिहार्यो

विधेय इति निश्चित प्रतिभाति । तत्र तत्र प्रदेशेषु सस्कृताध्ययनस्य परित्याग
 केनापि मिथेन न भवितुमर्हति । अध्येयभाषाबाहुल्य, विषयबाहुल्य च
 पुरस्कृत्य छात्राणामध्यनभार परिहर्तुं सस्कृतोत्सारणमुपदिश्यते । तत्फलं
 न युक्तिसह पश्याम । सस्कृते ज्ञाते भारतीया प्रायः सर्वा भाषा मूलतो ज्ञाता
 भवन्ति । विभिन्नविषयेषु प्रयुज्यमानानां प्रयोक्ष्यमाणानां च पारिभाषिकशब्दा-
 नामवबोधं सुकरं भवति । विभिन्नभाषासंबन्धश्च परिरक्षितस्तिष्ठनीत्येव
 सर्वं पर्यालोच्य, सस्कृताध्ययनमन्तरा न वैदुष्यपाव इति फलति । अतस्तस्या
 त्यागो बहुमुखमनर्थ जनयेत् ।

यदि नाम सस्कृतशिक्षाया प्रतिष्ठामुपेक्ष्य सस्कृतभाषाया तद्वाङ्मयस्य
 चोपरि प्रशसापुष्पाणि विकीर्यन्ते, केन्द्रशासनेन प्रदेशशासनैश्च तद्विकासाय
 धनमपि व्ययीक्रियेत, न तावता सस्कृतस्य प्राणरक्षा सम्भवति । सस्कृतद्वारा
 च लब्धा भारतस्य सर्वतोमुखी सभूतिः सशयपदं प्राप्स्युयादिति सम्यगवगच्छन्तु
 धीमन्तः ।

भारतामृतसर्वस्व या समाश्रयते गिरम् ।

तां समाराध्य विन्दन्तु प्रकर्षं सर्वतोमुखम् ॥

(‘सस्कृत आपणो अमूल्य वारसो’ इति शीर्षकेण पूर्वं भवनेन
 प्रकाशिताया गुर्जरभाषावुस्तिकाया अयं सस्कृतसंक्षेपः ।)

